

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК

КИЇВСЬКА РУСЬ. культура традиції

Збірник
наукових праць

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1982

В сборнике статей исследуется материальная и духовная культура Киевской Руси и древнерусских княжеств периода феодальной раздробленности. Освещаются результаты археологических исследований славянорусских памятников Приднестровья, анализируются письменные источники о культурном наследии древнего Киева и Киевской Руси. Ряд статей посвящен развитию философской мысли Киевской Руси, роли древнерусских традиций в развитии культуры восточнославянских народов, укреплении их единения.

Для историков, археологов, филологов.

У збірнику статей досліджується матеріальна і духовна культура Київської Русі та давньоруських князівств періоду феодальної роздробленості. Висвітлюються результати археологічних досліджень слов'янорусських пам'яток Наддністрянщини, аналізуються писемні джерела про культурну спадщину стародавнього Києва та Київської Русі. Ряд статей присвячено розвитку філософської думки Київської Русі, ролі давньоруських традицій у розвитку культури східнослов'янських народів, зміцненні їх єднання.

Для істориків, археологів, філологів.

Редакційна колегія

*Я. Д. Ісаєвич (відповідальний редактор),
В. В. Ауліх, О. А. Купчинський, Ф. І. Стеблій*

Рецензенти

Я. П. Кісь, Д. Д. Низовий, Б. А. Шарафутдінов

Редакція історичної літератури

К 0505010000-446 47-82
М221(04)-82

© Видавництво «Наукова думка», 1982

ПЕРЕДМОВА

Відзначення 1500-річного ювілею Києва стало стимулом для поживлення досліджень, присвячених історичній ролі Київської Русі. Одним з актуальних завдань є вивчення давньоруської культурної спадщини, що стала основою для розвитку культури братніх східнослов'янських народів.

Культура Київської Русі сформувалася на основі попередніх культурних досягнень східних слов'ян. Піднесення сільського господарства, ремесла, розвиток міст стали передумовою високого рівня матеріальної і духовної культури. Визначні твори літератури й історіографії, образотворчого та ужиткового мистецтва, архітектури — свідчення творчого гевію народу і водночас важливе джерело про світогляд і традиції наших предків, їх культурні зв'язки і взаємовпливи.

Дальший розвиток культури відбувався в період феодальної роздробленості Давньоруської держави на окремі князівства. Нових вершин досягли писемність, суспільно-політична думка, мистецтво. Київ залишався одним з найважливіших у тогочасній Європі осередків художнього ремесла, літературної та мистецької творчості.

Культурна спадщина Київської Русі стала багатющим джерелом вітчизняних традицій у культурному розвитку всіх східнослов'янських народів. На Україні в умовах поневолення іноземними феодалами культурні традиції доби Київської Русі допомагали передовим діячам відстоювати самобутній характер української культури, зміцнювати міжслов'янські культурні зв'язки. Традиції Київської Русі відіграли також важливу роль у боротьбі за возз'єднання України з Росією.

Необхідною передумовою успішного вирішення проблем розвитку культури є комплексність досліджень істориків, філософів, археологів, філологів. Цим зумовлена і структура збірника. Узагальнення даних археологічних розкопок останніх років дало нові матеріали про єдність основних рис культури всіх земель Київської Русі. Цикл досліджень про літературні і філософські твори істотно доповнює наші уявлення про багатство і різноманітність культурного життя Київської Русі та давньоруських князівств періоду феодальної роздробленості. Розглядаються також питання про дослідження культури Київської Русі науковцями України пізніших століть, про роль давньоруської спадщини у розвитку передових течій української культури.

В. В. Ауліх

НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ПОГРАНИЧЧЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

(З ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ V—X ст.)

Необхідною передумовою всебічного вивчення історії Київської Русі є поглиблене дослідження регіонів, що входили до складу Давньоруської держави. Одним з них була Галицька земля, яка разом з Перемишльською стала прикордонним районом Київської Русі на південному заході.

До найважливіших проблем, без з'ясування яких важко зрозуміти подальшу історичну долю Галицької землі, відносяться етнічний і племінний склад населення Прикарпаття і Подністров'я, розвиток економіки і суспільно-політичного ладу та обставин, за яких Галицька земля увійшла до складу Давньоруської держави. Вивітленню цих питань присвячено багато історичних досліджень, але ми зупинимося лише на деяких останніх працях, що мають узагальнюючий характер.

Питання етнічного і племінного складу населення Галицької землі в другій половині I тисячоліття н. е. і досі є дискусійним. Етнічна карта Північного Прикарпаття і Подністров'я того часу ще досить неповна, оскільки в руках дослідників мало джерел для точнішого її накреслення. Для цього мало, зокрема, і археологічних матеріалів. Тому не дивно, що дослідники часто висловлюють суперечливі думки, по-різному тлумачать походження племен, відомих з письмових джерел, по-різному визначають населену ними територію, їх хронологічну послідовність, ототожнюють з різними археологічними культурами.

Однією з найдавніших письмових згадок про слов'ян прийнято вважати розповідь візантійського письменника Йордана про антів і склавівів — дуже близькі й споріднені племена. За Йорданом, анти населяли територію межиріччя Дністра і Дніпра, а склавіви — від Дунаю на півдні до Дністра й Вісли на півночі¹.

За археологічними даними досі не вдалося виявити перебування цих племен у Прикарпатті. Останнім часом Г. Ловм'янський висловив припущення, що невелике плем'я склавівів проживало на території від Середнього Сану і до р. Шкло на півночі, Верепиці на сході та Стрвьяжа на півдні². У своїх дослідженнях він спи-

¹ Йордан. О происхождении и деяких гетов. М., 1960, с. 74.

² Łowmiański H. Początki Polski. Warszawa, 1967, t. 3, s. 67—68.

рається на деякі дані топоніміки, використовуючи, зокрема, поширення назв патронімічного походження. Ця гіпотеза, хоча і ймовірна, поки що не підтверджена даними археології. Більш конкретні думки з цього приводу висловив Б. О. Тимошук, який пов'язує інформацію Йордана з археологічними пам'ятками. Старожитностями античів він вважає пам'ятки VI—VII ст. пенківського типу, а пам'ятки празького типу пов'язує з склав'янами³. На жаль, Б. О. Тимошук не висловив свого ставлення з приводу думок попередніх дослідників, які пов'язували ці культури з іншими, пізнішими племенами, відомими зі сторінок «Повісті временних літ», не дає критики їх поглядів порівняно з своєю гіпотезою, яка у зв'язку з цим може здаватися не зовсім чіткою. Крім того, ареал поширення пам'яток так званого празького типу дуже широкий і сягає далеко на захід поза територію, яку Йордан називав склав'янською. Очевидно, серед пам'яток, котрі часто об'єднують спільною назвою празького типу, можна виділити окремі локальні етнографічні групи чи їх варіанти. Це допоможе уникнути непотрібного «укрушення», яке затемнює справжню історичну дійсність. Вдалу спробу виділення таких груп зробила А. Т. Сміленко. Накреслюючи загальну картину ранньослов'янської культури жителів широкої східнослов'янської території як фон для вивчення синхронної культури населення Степового Подніпров'я, вона виділяє ряд локальних груп, у тому числі дві групи на території пізньої Галицької землі, а саме Прикарпаття з пам'ятками, близькими до празького типу, та Дністровсько-Прутське межиріччя з культурою, що має змішані риси празьких, пенківських та нижньодунайських пам'яток. Обидві групи дослідниця пов'язує з літописними племенами хорватів і тиверців, а античів і склав'янів відносить до ранішого часу, а саме до IV ст.⁴ Проте наскільки ранньослов'янські пам'ятки тиверців добре відомі, настільки пам'ятки з території хорватів ще мало вивчені й немає даних для повної характеристики матеріальної культури ранніх слов'ян цього регіону.

З приводу розселення племені склав'янів також ще немає єдиної усталеної думки. Так, Г. Ловм'янський розглядає склав'янське заселення у динаміці. Він припускає, що склав'яни займали спочатку невелику територію між Савою, Верхнім Дністром і Карпатами, звідки витіснили раніше фракійське населення, хоч і не виключена можливість асиміляції автохтонів. Правда, Г. Ловм'янський не висловився про те, звідки могли переселитися сюди склав'яни. У V—VI ст., на думку автора, вони поширили свої володіння до Дунаю і навіть за нього. У Верхньому Подністров'ї склав'яни, як припускає Г. Ловм'янський, змішалися з групою хорватських завойовників, що прийшли з Повіслення, і прийняли їх племінну назву. Так виникло літописне плем'я руських хорватів⁵.

³ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976, с. 135.

⁴ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К., 1975, с. 66, 73—74.

⁵ Lowmiański H. Op. cit., 1963, t. 2, s. 112; t. 3, s. 68—69.

Б. О. Тимощук, посилаючись на інформацію літопису про напад аварів на дулібів і виходячи з літописного «дулѣбы суцая словѣны», ставить знак рівності між обома етнонімами. При цьому він нагадує, що візантійські письменники послідовно називали слов'ян скловенами⁶. Ця думка Б. О. Тимощука перекликається з думкою В. О. Ключевського, який писав, що на північно-східних схилах Карпат існував у VI ст. великий воєнний союз під керівництвом князя дулібів⁷. Однак багато радянських дослідників вважало, що дулібський союз племен знаходився на північ від лінії Дністра в межиріччі Дністра, Західного Бугу, Прип'яті і Горині⁸. Б. О. Тимощук підкреслює, що дулібський союз мав насамперед військовий характер, роль вождів обмежувалась лише до військового керівництва, а основна влада перебувала в руках ради старійшин⁹. Г. Ловм'янський дулібів вважає пізнішим формантом ніж склавіни і навіть хорвати. На його думку, в певний час (у який саме він, на жаль, не уточнює) дуліби поширили свою територію, проникаючи на сусідній Сан і у верхів'я Дністра. За його словами, вони відіграли роль фактора, який спричинив етнічну уніфікацію населення цієї території і Волині¹⁰. З наведеного випливає, що в питаннях плеємінної належності не існує єдиної думки, це стосується навіть відносної хронології явищ, відомих з письмових джерел. Так, Г. Ловм'янський пропонує прийняти хронологічну послідовність етапів розвитку: склавіни — хорвати й тиверці — дуліби; Б. О. Тимощук: склавіни — дуліби — хорвати й тиверці. Схема Б. О. Тимощука ближче узгоджена з хронологією літопису. За даними «Повісті временних літ», дулібський союз був розбитий аварами в першій половині VII ст.¹¹, а племена тиверців і хорватів згадуються як учасники подій X ст. Слід також додати, що в X—XI ст. територія Північного Прикарпаття тяжіла до Волині й, очевидно, була з нею традиційно зв'язана, що можна розглядати як наслідок дулібської експансії на південь. Існує думка, що пізніша Галицька земля в X ст. була частиною Володимирського уділу.

Окремої уваги заслуговує історія племені хорватів. Літопис згадує їх двічі: раз серед учасників походу Олега на Візантію в 907 р. і вдруге під 992 р., коли на хорватів пішов походом князь Володимир Святославич¹².

Про східнослов'янських хорватів згадують Костянтин Багрянородний і аль-Масуді, але дуже загально, без уточнення території їх проживання. Згадки інших письмових джерел пов'язують, звичайно, з західнослов'янськими хорватами.

⁶ Тимощук Б. О. Вказ. праця, с. 135.

⁷ Ключевский В. О. Курс русской истории. М., 1956, т. 1, с. 109—111.

⁸ Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976, с. 128.

⁹ Тимощук Б. О. Вказ. праця, с. 135—136.

¹⁰ Łowmiański H. Op. cit., t. 3, s. 70.

¹¹ ПСРЛ, т. 2, с. 9.

¹² Там же, с. 21, 109.

Проблемам походження цього племені та його поділу на східну, західну й південну групи присвячено чимало літератури¹³. Одну із спроб пояснити причини появи східнослов'янських хорватів подано вище. Цікаво навести ще одну думку, а саме: про виникнення східнослов'янських хорватів без будь-якого зв'язку їх із західними. Проте автор при цьому не пояснює тотожності племінних назв на східно- і західнослов'янській території. М. Ю. Смішко безпосередніми предками східної групи хорватів вважає носіїв культури карпатських курганів, яких, у свою чергу, ототожнює з відомим з античних письмових джерел племенем карпів. М. Ю. Смішко підкреслює, що більшість дослідників зараховує карпів до дакійської етнічної групи, сам же він вважає це ще недоведеним і висловлює думку, що поряд з дакійською має право на існування також слов'янська теорія походження карпів. Якщо ж прийняти дакійську теорію, то, на його думку, цілком можливо, що група племен карпів, яка знаходилася на Північному Прикарпатті, була відірвана від основного дакійського масиву і асимілювалася з сусіднім, слов'янським населенням¹⁴. М. Ю. Смішко наводить археологічні дані як підставу для припущення про наявність генетичного зв'язку між слов'янськими пам'ятками другої половини I тисячоліття н. е. і ранішою культурою карпатських курганів¹⁵. Л. В. Вакуленко зазначає, що нові археологічні матеріали останніх років уточнюють гіпотезу М. Ю. Смішка, оскільки йдеться про ототожнення культури карпатських курганів з карпами. Вона висловлює думку, що при утворенні культури карпатських курганів мало місце змішання двох різних елементів — гето-дакійського і слов'янського, отже, дотримується дакійської теорії походження цієї культури. В процесі розвитку культури помітно зменшуються гето-дакійські ознаки, натомість чіткіше проявляються інші риси матеріальної культури, зокрема ті, що пов'язують її із слов'янськими старожитностями наступного періоду¹⁶. Отже, Л. В. Вакуленко по суті заперечила зв'язок племені карпів з культурою карпатських курганів, але приєдналася до концепції про слов'янізацію групи гето-дакійського населення. Слабким місцем концепцій М. Ю. Смішка і Л. В. Вакуленко є те, що територія поширення культури карпатських курганів, окреслена на основі археологічних пам'яток, не співпадає з територією хорватів, визначеною на основі досить нечітких письмових джерел.

До висновків М. Ю. Смішка приєднується в останній праці С. І. Пеняк, який, розвиваючи погляди свого попередника, зазначає: «хорвати на північному підгір'ї Карпат були давнім місцевим

¹³ Słownik Starożytności Słowiańskich. Warszawa et al., 1962, t. 1, s. 247—250.

¹⁴ Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. К., 1960, с. 151—152.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. К., 1977, ст. 76, 77, 89.

населенням, і їх коріння слід шукати приблизно в межиріччі верхнього Пруту й Дністра, де в перші століття нашої ери жило плем'я карпіанів»¹⁷. Територію, зайняту хорватами, автор окреслює надто загальною. Він вважає, що хорвати жили на південно-західних рубежах Київської Русі. Територія, заселена ними, простягалася від печенігів на сході до районів Вісли на заході, на півдні межувала з землями, зайнятими уграми, включаючи все Верхнє Потисся. Північна межа їх розселення визначається приблизно до лінії верхніх Дністра й Пруту¹⁸. С. І. Пеняк не торкається проблеми поділу хорватів на групи. Тому, очевидно, карпатських хорватів іноді відносить до руських племен¹⁹, а іноді називає їх «білими», тобто західними хорватами²⁰.

Коли йдеться про літописні племена Підкарпаття і Подністров'я, не можна обминути питання про розселення тиверців. Відповідно до інформації літопису, вони займали територію Північно-Східної Буковини, а також нижньої Молдавії. Цю думку підтверджує виділення групи пам'яток з характерними локальними ознаками матеріальної культури²¹. Г. Ловм'янський вважає тиверців нащадками східних склавів²², тим самим автохтонним населенням Середнього й Нижнього Подністров'я. Отже, протилежно до проблеми хорватів, питання про тиверців не є предметом дискусії. Єдиний виняток становлять погляди Г. Пашкевича, який намагається поставити під сумнів ряд досить чітких висловів літопису і таким чином применшити його авторитет як історичного джерела. Зокрема він виступає проти загальноприйнятої інтерпретації записаного під 907 р. пояснення тиверців «аже суть толковины»²³, що звичайно розшифровують як «перекладачі» або, більш ймовірно, «союзники». Г. Пашкевич пропонує читати це місце «аже суть тьрковины» і на цій основі вважає їх тюркським, а не слов'янським племенем. Така інтерпретація літописного тексту не знайшла підтвердження в науці, а внесла тільки плутанину. Археологічні пам'ятки цього району мають виразний східнослов'янський характер²⁴.

Незважаючи на наявність різних думок і поглядів щодо етнічної карти Північного Прикарпаття, більшість дослідників погоджується з думкою, що напередодні утворення Київської держави тут проживали племена хорватів і тиверців, яких згадує «Повість

¹⁷ Пеняк С. І. Ранньослав'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—XIII ст. К., 1980, с. 162.

¹⁸ Там же, с. 164.

¹⁹ Там же, с. 163.

²⁰ Там же, с. 165.

²¹ Федоров Г. Б. Тиверцы.— Вестник древней истории, 1952, № 2; Тимошук Б. О. Вказ. праця, с. 139—140; Хынку И. Г. Керамика славян Поднестровья в X—XIII вв.— Известия АН Молдавской ССР. Серия общественных наук, 1971, № 2, с. 80.

²² Lowmiański H. Op. cit., t. 2, s. 112.

²³ ПСРЛ, т. 2, с. 21.

²⁴ Федоров Г. Б. Городище Екимауцы.— КСИИМК, 1953, вып. 50, с. 107.

временних літ». Не визначені досі границі їх розселення, а також походження племені хорватів. Це великою мірою пов'язано з тим, що плем'я археологічно ще не атрибутоване, не знаємо пам'яток, які б можна переконливо назвати як колишні оселі вказаного племені. Виявити такі пам'ятки — одне з першочергових завдань археологів-славістів.

Значно ковніше висвітлена проблема господарства східнослов'янського населення в другій половині I тисячоліття н. е. Періодизація ранньої історії східних слов'ян проводиться відповідно до етапів розвитку економіки, матеріальної культури і суспільних відносин населення.

На основі сучасних археологічних даних Б. О. Тимощук виділив два етапи розвитку²⁵. Основою економіки першого етапу, датованого V—VII ст., він вважає землеробство з підсічно-перелоговою системою. Цій стадії розвитку відповідає наявність родово-сімейних общин. Вищою ланкою суспільної організації були воєнно-племінні союзи. Управління перебувало в руках старійшин, а вожді союзів виконували лише роль воєначальників.

На другому етапі (VIII—IX ст.) основою економіки стає вже орне землеробство з застосуванням двопільної системи. Родові общини уступають місце територіальним (сусідським)²⁶. Виникають політичні організми нового типу — племінні князівства, які були вже зародковими формами державності. Федерація князівств стала основою, на якій виникла Давньоруська держава²⁷.

Запропонована Б. О. Тимощуком періодизація в основному переконлива і відбиває хід історичного розвитку східнослов'янського суспільства. Дискусійною і необгрунтованою здається характеристика розвитку провідної галузі господарства — землеробства, зокрема положення про підсічно-перелоговий характер землеробства слов'ян Прикарпаття у V—VII ст. н. е. В. Й. Довженок на основі аналізу великої кількості археологічних і письмових джерел зробив обгрунтований висновок, що в другій половині I тисячоліття н. е. орне землеробство стає панівним у всіх східнослов'янських племен²⁸. Він навіть підкреслює, що східнослов'янські племена, широко застосовуючи орну систему землеробства, підсічний спосіб використовували для розширення земельних площ за рахунок лісових ділянок²⁹. Сліди саме цього можуть приводити до неправильного висновку про загальний рівень розвитку землеробства. Орний характер землеробства східних слов'ян не викликає найменших сумнівів у дослідників суміжних територій В. Д. Барана³⁰

²⁵ Тимощук Б. О. Вказ. праця, с. 133—134.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі. К., 1961, с. 60.

²⁹ Там же, с. 113.

³⁰ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972, с. 70—71.

й О. М. Приходнюка³¹. Орний характер землеробства носіїв культури карпатських курганів, котру, як було вказано вище, дехто вважає субстратом культури літописних хорватів, стверджує Л. В. Вакулєнко³². Б. О. Тимошук не наводить жодних нових аргументів для підтвердження своєї тези про підсічний характер землеробства східних слов'ян у V—VII ст. н. е. Отже, немає підстав вважати, що територія Прикарпаття і Подністров'я була винятком, і тим самим архаїзувати рівень розвитку цієї основної галузі економіки східнослов'янського суспільства.

Поруч із землеробством у районах з відповідними природними умовами існувало скотарство і різноманітні сільські промисли. Недарма вже дуже рано письмові джерела згадують продукти сільського господарства як основні товари слов'янських купців на зовнішньому ринку³³.

Рівночасно постійно розвивалася реміснича діяльність населення. Матеріали, здобуті останніми роками під час досліджень археологічних пам'яток другої половини I тисячоліття н. е., дають нові цікаві дані для вивчення цього питання. Майже на всіх поселеннях VI—IX ст. на території Прикарпаття — Подністров'я знайдено сліди залізообробного ремесла у вигляді відходів сиродутного процесу добування заліза із болотної руди. А на поселеннях в Добринівцях³⁴ і Рапкові³⁵ досліджено майстерні, зв'язані з обробкою заліза. Про порівняно високий рівень розвитку ковальства свідчать численні знахідки і широкий асортимент залізних виробів — знаряддя праці, зброї і предметів побуту. Серед них є знаряддя, які, в свою чергу, вказують на існування інших галузей ремесла, як наприклад, деревообробки тощо. Досить добре засвідчене існування місцевого ювелірного виробництва, каменерізної справи, косторізного ремесла, ткацтва. Характерною рисою розвитку ремесла є його концентрація з появою ремісничих осель. Розвиток ремесла сприяв пошвавленню товарообміну й торгівлі.

Швидкий розвиток продуктивних сил викликав помітні зміни в суспільно-політичному укладі східнослов'янського суспільства. В цей час остаточно відмирають рештки первісно-общинного ладу і зароджуються паростки нової соціально-економічної формації — феодалізму, складаються умови для виникнення класового суспільства.

Вожді з вобначальників перетворюються в князів, привілейоване становище захоплюють дружинники і представники родової та племінної верхівки. Разом зі зміною структури суспільства змінюється і форма його політичної організації, з'являються примі-

³¹ Приходнюк О. М. Ранні слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). К., 1975, с. 80.

³² Вакулєнко Л. В. Вказ. праця, с. 55.

³³ ПСРЛ, т. 2, с. 55.

³⁴ Тимошук Б. О. Вказ. праця, с. 411.

³⁵ Баран В. Д. Раскопки славянского поселения у с. Рапков на Днепре.— АО, 1970. М., 1971, с. 291—292.

тивні державоподібні утворення, завданням яких є вже не тільки захист загальноплемінних інтересів, а й (може, перш за все) захист інтересів суспільної верхівки, як зародка майбутнього класу феодалів. На більшу частину цього періоду припадає існування так званої воєнної демократії. Б. Д. Греков визначив цей період як «напівпатріархальний — напівфеодалний», характерний переходом від класового ладу до класового³⁶. У східних слов'ян появилися докі перші державоподібні утворення — союзи племен, а потім княжіння, які, однак, виявилися недовговічними. Лише наприкінці цього періоду, в IX—X ст., виникла перша стабільна, сильна Давньоруська держава — Київська Русь, в системі якої об'єдналися майже всі східнослов'янські землі. Таким чином, з'явилися передумови для виникнення нової історичної категорії — давньоруської народності, що згодом, у нових історичних умовах, стала основою для виникнення трьох братніх народів — російсько-го, українського і білоруського.

Характеризуючи цей період історії східних слов'ян, П. М. Третяков зазначав, що при висвітленні його доцільно відмовитися від терміну «племена» і замінити його термінами «невеликі народності» або «народці», що краще відбивають дійсність. У той час це вже справді були невеликі народності, що сформувалися на базі племінних союзів, які втратили своє попереднє значення³⁷. Більш вдалий термін застосував Б. О. Тимошук, який для цього часу розрізняє два етапи розвитку додержавних утворень: «військові союзи племен» і «племінні княжіння». Термін «княжіння», який в історичній літературі використовувався раніше, останнім часом випав з-під уваги дослідників, хоч він влучно передає суть суспільного явища, відбиває етап розвитку суспільно-політичної організації напередодні виникнення класового суспільства. Б. Д. Корольок вважає навіть княжіння примітивними організаціями вже класового ладу³⁸. Цей термін, очевидно, вдаліший від терміну «невеликі народності» і влучніше окреслює те саме історичне поняття.

Проте незабаром невеликі розміри княжінь стали гальмом дальшого розвитку політичної організації східнослов'янського суспільства. Навколо найсильнішого полянського княжіння виникає об'єднання майже всіх давньоруських княжінь з центром у Києві. Останні літописні згадки про окремі племінні княжіння відносяться до X століття. З того часу «Повість временних літ» не подає жодних інформацій про територію пізнішої Галицької землі, яка, очевидно, стала частиною Володимирського уділу.

Автор порушив лише деякі проблеми ранньої історії населення Галицької землі. Більшість цих питань на даному етапі досліджень

³⁶ Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953, с. 310—319.

³⁷ Третяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953, с. 228.

³⁸ Корольок В. Д. Некоторые спорные и нерешенные вопросы истории славянских народов в раннефеодальный период (VII—XI вв.). — В кн.: Актуальные проблемы славяноведения. М., 1961, с. 108.

ще остаточно не вирішена, оскільки для цього ще надто мало матеріалів, зокрема археологічних. Згадані у статті проблеми порушені в порядку постановки питання, щоб звернути на них увагу дослідників.

М. Ф. Рожко

КАРПАТСЬКІ ФОРТЕЦІ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Важливу роль в обороні кожного пограниччя відігравали укріплені пункти, особливо в тих місцях, які противник не міг обійти. В літописних та інших джерелах вказуються оборонні споруди — «тверді», що захищали гірські проходи¹. Проте в літературі, за браком даних, побутувала думка про відсутність таких давньоруських укріплень у Карпатських горах, а прикордонна зона визначалась там по ширині, як самі гори². Нові дослідження, проведені в Прикарпатті та в Карпатах останніми роками, дещо спростовують цю думку. Незважаючи на те, що археологи ще не дослідили всі відомі оборонні пам'ятки, на основі вивченого можна впевнено твердити про існування оборонної системи в Карпатах. Аналіз топографічного розміщення оборонних пам'яток показує, що споруди будувались на пограниччі й охороняли дороги до карпатських перевалів. Так, долиною р. Опір до її верхів'я проходило одне з відгалужень шляхів, що йшли через перевали на Закарпаття.

В урочищах Верх та Городище біля с. Тухля знаходилось укріплене поселення. Його площа близько 1,5 га і майже прямокутна форма. Археологічна розвідка, проведена на території городища О. О. Ратичем в 1973 р., показала, що оборонне поселення тут існувало вже в X—XI ст.³ В околиці Тухлі відомо ще ряд городищ, які в даний час не досліджені.

Між м. Сколе та горою Ключ в урочищі Колодка по гребеню гори Чудилів у напрямку до вершини від р. Опір тягнуться два паралельні вали з ровами. Між собою вони розміщені на значній віддалі і закінчуються невеликим городищем⁴. Назви урочищ Башта і Забашта вказують на характер цих споруд. Увесь оборонний комплекс має назву Тухольські ворота. В літературі висловлювалась думка про існування тут засік, в яких князь Ярослав Осмо-

¹ ПСРЛ. М., 1962, т. 11, с. 309; *Кудряшов К. В.* О местоположении половецких вож в Северном Причерноморье в XII в.— Труды Института этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, 1947, т. 1, с. 101.

² *Раппопорт П. А.* Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв.— МИА, 1967, № 140, с. 176.

³ *Ратич А. А.* Разведка по реке Опор.— АО, 1973, М., 1974, с. 333.

⁴ АО, 1973, с. 333.

мисл міг «заступити королеві путь»⁵. В документах XIV ст., де йдеться про Сколе, вказується, що воно розміщене «за брамою... воротами»⁶. Це ще раз свідчить про призначення цього оборонного комплексу. Велика протяжність валів, їх кругова обороноздатність та розміщення в найбільш важкопрохідному місці вказують на значення та роль таких оборонних пунктів на карпатській прикордонній лінії.

На розгалуженні карпатських шляхів, в долині, де зливаються ріки Опір і Стрий, розташовується селище Верхнє Синьовидне (колишнє Синевідсько Вижнє). На видовженому мисі, що височить над долиною, в давньоруський час існував монастир Богородиці. Невелика територія (близько 0,5 га), але могутні рови та вали, на яких стояли дерев'яні стіни, були надійним захистом для мешканців монастиря. Монастир знаходився на території укріпленого мисового городища площею приблизно 4,5 га, що з напільної сторони мало оборонний вал та рів. Домінуюче положення городища і монастиря над долиною, по якій проходила дорога, забезпечувало їй обороноздатність. Данило Галицький в 1240 р., повертаючись з Угорщини⁷, ночував в Синевідську, коли довідався про навалу орд Батия. Він міг зупинитись у цей тривожний час лише в місці, що не викликало сумнівів щодо обороноздатності. Саме таким місцем було мисове городище з монастирем в Синевідську Вижньому.

Через Самбірщину до Ужоцького перевалу проходив старий торговельний шлях, на якому (для його захисту) стояли оборонно-сторожові пункти. Деякі з них розташовувались на значній висоті. До такої будови відноситься Грозьова. Залишки оборонно-сторожового укріплення збереглися в урочищі Окіп (Замчище) на вершині Магури⁸. Оборонний вал шириною 3,5 м оточував кільцем усю вершину гори.

У передгір'ї Карпат в с. Спас відомі дві оборонні пам'ятки: оборонна вежа типу волинських та укріплення на Замковій горі. Згадка в джерелах про Спас відноситься до часу заснування на цій території Львом Даниловичем церкви та монастиря. В систему оборонних стін входила кам'яна вежа, що була своєрідним донжоном. Вежа викладена з каменю-плитняку, товщина стін якої 2,3—2,6 м. Загальні розміри вежі 8,8×8,7 м⁹. Перший поверх мав склепінчасте перекриття. Датуються оборонна споруда 90-ми роками XIII ст. або першою половиною XIV ст.¹⁰ Подібні вежі з каменю

⁵ Головацкий Я. Карпатская Русь. Спб., 1875, ч. 1, ст. 22.

⁶ Parre F. Skole i Tucholszczyzna. Lwów, 1891, s. 114—116.

⁷ ПСРЛ. М., 1962, т. 2, стб. 787.

⁸ Савишніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область. К., 1976, с. 76.

⁹ Малевская-Малевич М. В. Отчет о работе Галицкого отряда архитектурно-археологической экспедиции 1978 г., ч. 1, с. 7—11. (Архив Ленинградского отделения Института археологии АН СССР).

¹⁰ Там же, с. 11; АО, 1978. М., 1979, с. 360—361.

чи цегли зустрічаються на Волині в Кам'яниці-Литовському, Білавіні, Столл'ї¹¹. На галицьких землях вони виявлені вперше у Спасі.

Оборонним об'єктом в с. Спас була також і Замкова гора. Найранішим періодом забудови Замкової гори слід вважати давньоруський, що може бути датований XII—XIII ст.¹² Важкодоступна вершина гори ускладнювала її штурм. Оточена по периметру оборонними стінами, Замкова гора, очевидно, входила в систему більш складних укріплень. На протилежній стороні дороги від Замкової гори розташовані гори Сторожня та Вежа. В літературі ці назви пов'язуються з візуальною системою сигналізації, до якої входили Бачина, Сторожня, Спас (Замкова гора), Стрільки. При наближенні ворога до перевалу по цій лінії могли швидко передавати сигнал про небезпеку. Візуальна система сигналізації відома була не лише в Карпатах. Її застосовували на гірських укріпленнях Вірменії, де відстань між фортецями визначалася з розрахунку видимості неозброєним оком сигналів, що подавалися з укріплень¹³. На території України під час нападів татарів та турків димова сигналізація широко використовувалася.

До системи карпатських укріплень входила і наскельна давньоруська фортеця Тустань. У зв'язку з винятковим значенням у вивченні давньоруського дерев'яного будівництва зупинимось на цій пам'ятці більш детально. На території с. Урич Львівської області розташовані три групи скель із слідами наскельних оборонних споруд давньоруського міста Тустань. Перша письмова згадка про Тустань датується 1340 р. і пов'язана з захопленням галицьких міст польським королем Казимиром Великим¹⁴. Це місто згадується в документах XIV—XVI ст. як адміністративний центр, а також пункт збору мита за провіз солі¹⁵. Перші розвідкові археологічні дослідження, проведені П. О. Раппопортом (1962 р.)¹⁶ і Р. С. Багрієм (1973 р.)¹⁷, показали, що життя на території городища існувало в X—XIII ст. Вибір місця для побудови укріплення дуже вдалий. Паралельні скельні складки, розміщені на висоті 51 м над прилягаючою долиною, утворювали природний двір, добре захищений з двох сторін скельними стінами та крутими схилами з інших. Найранішим у забудові фортеці є дерев'яний період. Дерев'яні споруди та конструкції Тустані розміщувались на скелях. У гірській породі прорубувалися пази і вруби в місцях, де забудова прилягала до скель. Лише на скельній групі Камінь збереглося

¹¹ Раппопорт П. А. Волянские башни.— МИА, 1952, № 34, с. 202—223.

¹² Малевская-Малевич М. В. Отчет о работе..., ч. 2, с. 1—15; АО, 1978, с. 360—361.

¹³ Халлазчьян О. Х. Композиционные особенности планировки оборонительных сооружений Армении.— Архитектурное наследие, 1972, № 19, с. 147—148.

¹⁴ Monumenta Poloniae historica. Lwów, 1872, t. 2, s. 627.

¹⁵ Жерела до історії України-Руси. Львів, 1897, т. 2, с. 42, 50, 204 (ці та інші дані повідомив Й. С. Гроцький, за що автор щиро вдячний).

¹⁶ Раппопорт П. А. Военное зодчество..., с. 13.

¹⁷ Багрий Р. С. Раскопки у с. Урич Львовской области.— АО, 1973, с. 241.

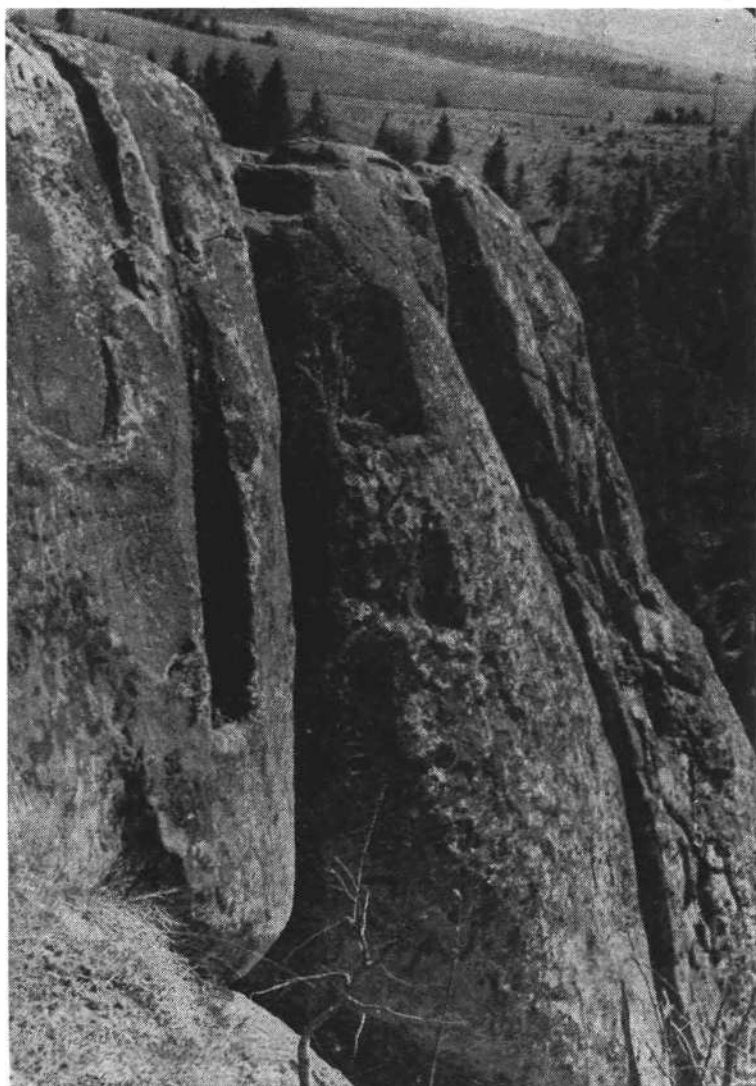
Центральна скельна група Камінь. Вид з півдня.

3,5 тис. пазів і врубів, що свідчать про дерев'яну забудову давньоруського часу.

Розміщені паралельно скельні складки або об'єми утворюють природні «стіни». З'єднані поперечними дерев'яними конструкціями, такі стіни були значно міцніші від штучних. Сліди дерев'яних наскельних споруд, на відміну від наземних, добре збереглися, хоч самих споруд немає. «Відбитки» забудови донесли до нас товщину дерев'яних брусів, що дорівнювала 16—65 см, а також висоту стін: пази піднімаються на висоту до 13 м (друга лінія оборони), 15,27 (оборонні стіни дитинця) і 17,50 м (житлова забудова). Вертикальні пази в місцях перекриття переривались і відновлювалися з початком наступного поверху. Все це дає можливість точно визначити не лише кількість поверхів, а й висоту їх та послідовність спорудження.

Вивчення наскельних дерев'яних споруд Тустані полегшувалось тим, що більше 80% залишків слідів всієї забудови були помітні на поверхні скель, а менше 20% слідів споруд відкрито в результаті археологічних досліджень.

Висотний характер пам'ятки і природні скелі-стіни вивільнювали будівничих від необхідності споруджувати оборонні стіни по всьому периметру укріплення. Їх побудували з північного заходу і південного сходу, перетворивши, таким чином, природний двірник на неприступну фортецю. На основі натурних обмірів пам'ятки вдалося чітко виділити п'ять будівельних періодів. Невелика площа, придатна для забудови, змушувала будівничих використовувати

Вертикальні пази в місцях розташування дерев'яної забудови.
Верхня площадка.

ти мінімальні міжскельні простори. На п'ятому будівельному етапі (XIII ст.) укріплення максимально розширилося¹⁸, а забудова досягла п'яти поверхів з висотою приміщень 3,5—4 м. Житлова площа укріплення з X по XIII ст. розширилася до 1000 м², а площа городища до 3 га. Всі п'ять будівельних періодів мали спільні риси.

Основою-фундаментом забудови була дерев'яна конструкція, відома в Карпатах під назвою кашиці. Це паралельні дерев'яні стіни, що розміщувались на близькій відстані одна від одної. Кожна поздовжня колода зв'язувалась з паралельною, поперечною перев'язкою з врубкою — «ластівчин хвіст». Від них на скелях залишились вирубані «сходишки». Внутрішня частина конструкції заповнювалась камінням. Коли вода попадала в середину кашиці, вона швидко витікала, що запобігало гниттю дерева, на відміну від клітей, заповнених глиною чи піском.

Споруди, укріплення в усі періоди забудов зводилися з дерева, були зрубної конструкції, де кліті розміщувались вище кашиць, а закінчення вінців клітей було впущене в пази, вирубані в скелях. У зв'язку з невеликими площами міжскельних просторів житлові і господарські споруди були малими. Лише два приміщення могли мати корисну площу від 50 до 90 м². Оборонні стіни завершувались заборонами. З внутрішньої сторони оборонних стін, а також у житловій забудові для зв'язку між поверхами і сполучення між окремими частинами споруди, що мали стратегічне значення, були створені галереї.

Аналіз наявних слідів від забудов у процесі архітектурних досліджень показав, що їх розміри відповідають давньоруській системі, вираженій в сажнях, ліктях і п'ядях¹⁹, що вказує на етнічну належність будівничих. Археологічне вивчення фортеці Тустань свідчить, що дерев'яна забудова тривала з кінця IX — початку X ст. до першої половини XIII ст.²⁰

Коротко зупинимось на тих характерних рисах наскельної забудови, що вигідно вирізняють фортецю серед інших давньо-

¹⁸ Рожко М. Ф. Древнерусские поселения в предгорьях Карпат в X—XIV вв.— Новое в планировке, строительстве и архитектуре села. Научные труды, 1974, т. 52, с. 100—104; Рожко М. Ф. Особенности деревянной застройки древнерусского периода на примере наскельных сооружений крепости Тустань.— Архитектура, планировка и застройка сельских населенных мест западных областей УССР и МССР. Научные труды, 1978, т. 80, с. 31—37; Рожко М. Ф. Крепость Тустань.— КСИА АН СССР, 1981, вып. 164, с. 99—106.

¹⁹ Рыбаков Б. А. Русские системы мер длины XI—XV веков.— Советская этнография, 1949, № 1, с. 67—91; Рыбаков Б. А. Архитектурная математика древнерусских водчих.— СА, 1957, № 1, с. 83—112.

²⁰ Стационарні археологічні дослідження на Камені почалися в 1978 р. Про датування археологічного матеріалу з городища Тустань див.: Раппопорт П. А. Военное зодчество..., с. 13; АО, 1973, с. 241; Багрий Р. С. Исследование древнерусского городища Тустань (Львовская область).— В кн.: Новейшие открытия. Киев, 1975, ч. 3, с. 97—98; Рожко М. Ф., Крушельницька Л. И. Исследование уникального памятника древнерусской культуры в Карпатах.— АО, 1978, с. 354; АО, 1979. М., 1980, с. 328.

Дерев'яна забудова внутрішнього двору та верхньої площадки фортеці Тустань. XII—XIII ст. Вид з заходу. Реконструкція М. Ф. Рожка.

руських укріплень. Скельна група Камінь — центральна частина фортеці Тустань — займає домінуюче положення над прилягаючими долинами. Зі сходу, де підступи до фортеці значно простіші, було викопано три паралельних рови з валами, що захищали підступи до дитинця. З півдня територія укріплення оточена ровом з валом та дерев'яною стіною зрубної конструкції. Двір, розміщений на значній висоті, мав дерев'яні оборонні стіни. На його територію можна було потрапити лише через ворота, що знаходились на висоті 3 м і до яких вів підйомний міст. Ворота зачинялися підйомним мостом і захищалися воротною вежею та заборолом східної частини укріплень. Забудова на верхньому майданчику, бойова галерея і вежа охороняли підступи до дитинця з заходу. Найвища забудова на скельній групі Камінь знаходилася на висоті понад 70 м над прилягаючою долиною. Надійний «фундамент» — скелі для дерев'яної забудови та круті схили — позбавляли ворога можливості застосувати при штурмі стінобитні та каменеметні машини.

Для оборони кожного укріплення важливе значення мала система водопостачання. На центральному укріпленні Тустані система водопостачання була добре продумана. В західній частині Каменя в оборонній вежі знаходилася цистерна, викладена з пісковикових

блоків і призначена для зберігання води²¹. В північній частині забудови двору була ще одна цистерна, впущена в скельну основу і облицьована деревом²². З заходу, біля основи Каменя, в скельній породі вирубали криницю діаметром 2 м²³. Вода з криниці подавалась до обох цистерн дерев'яними відрами. Криниця мала додаткові захисні споруди на випадок прориву ворога до неї.

Гострий Камінь та Мала Скеля — складові частини єдиного оборонного комплексу — розміщені на відстані більше 1 км на північ від Каменя. Якщо Камінь контролював вхід у долину, то Гострий Камінь і Мала Скеля контролювали вихід з неї. Можливість у будь-який час відрізати ворогові виходи з вузької долини, вкритої лісом, давала значні переваги гарнізону фортеці. Гострий Камінь значно височіє над іншими скельними групами. Сліди на вершинах скель від оглядових помостів вказують, що цю перевагу Гострого Каменя використовували для спостереження. З його вершини добре виднілася долина р. Стрий (віддаль 7 км). Саме на цю долину, по якій у верхів'я р. Стрия йшов торговий шлях, виходив «соляний» шлях, що пролягав з Дрогобича через Тустань до карпатських перевалів. З Гострого Каменя на Камінь і навпаки можна було передавати світлові сигнали, попереджуючи про наближення ворога. Південніше Гострого Каменя знаходиться Мала Скеля — сторожовий пункт невеликих розмірів. Він так само, як Гострий Камінь, займає домінуюче положення над долиною.

Уже в ранній період Тустань входила в систему прикордонних укріплень Перемишльського князівства²⁴. Значне розширення фортеці та найбільші дерев'яні забудови на її території припадають на другу половину XII ст., час князювання Ярослава Осмомисла. Побудову пізніших кам'яних стін Тустані можна віднести до часів Данила Галицького²⁵. Наявність слідів наскельної забудови давньоруського часу в Бубниці²⁶ та біля с. Урич, достовірність

²¹ В кам'яних скельних укріпленнях Кілікійської Вірменії для води врубувались цистерни в скелях. Часом їх було кілька (*Халпгачьян О. Х. Композиционные особенности...* с. 156—160). Цистерна на Камені збереглася на висоту 2,6 м. Археологічний матеріал, знайдений в цистерні, датується XII—XIII ст.

²² Археологічний матеріал заповнення цистерни датується IX—XI ст.

²³ Криниця повністю не розкопана. Її глибина може бути близько 35 м. В наземній частині половина криниці врубана в скелю, що вказує на подачу води до верхніх приміщень забудови Тустані (про датування див.: АО, 1979, с. 328).

²⁴ Границя Перемишльського князівства проходила по р. Стрий (*Исаевич Я. Д. «Грады Червенские» и Перемишльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX — начало XI в.)*. — В кн.: Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. М., 1972, с. 108).

²⁵ Будівництво кам'яної стіни датується на основі керамічного матеріалу, знайденого в її засідці XII—XIII ст. (Звіт про польові дослідження Урицького загону Львівської обласної археологічної експедиції за 1978 р. Архів ІСН АН УРСР, с. 13).

²⁶ Про наскельні споруди Бубниці див.: *Рожко М. Ф. Крепость Тустань...*, с. 99—106.

реконструкції підтверджують високий рівень дерев'яного зодчества Київської Русі.

У другій половині XIII ст. саме фортеці, розміщені на вершинах з стрімкими схилами в Данилові, Крем'янці, Холмі, Львові, Спасі, Тустані, Бубнящі, були головними опорними пунктами Галицько-Волинського князівства у боротьбі з зовнішніми ворогами.

В. С. Шелом'янців-Терський З ІСТОРІЇ ДАВНЬОРУСЬКОГО МІСТА ЗВЕНИГОРОДА

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

Звенигород на р. Білці — один з визначних осередків розвитку матеріальної та духовної культури на південному заході Київської Русі. В кінці XI ст. місто стало центром окремого князівства, з 1144 р. входило до Галицького, а в першій половині XIII ст. — до Галицько-Волинського князівства. Звенигород часто згадується на сторінках літопису при висвітленні подій 1086—1235 рр.¹ В ньому, зокрема, йдеться й про те, що 1227 р. князь Мстислав Мстиславич Удалий переміг під Звенигородом угорсько-польське військо.

Пізніше про Звенигород нема відомостей у писемних джерелах. Ймовірно, що після навали орд Батия пам'ять про славне в минулому місто поступово стерлася. Тому тривалий час в історичній науці точилася полеміка про місцезнаходження літописного Звенигорода. Адже в Галичині є кілька населених пунктів з такою назвою: на Дністрі, в гирлі Дзвинячки, на р. Стрині біля Бучача, на р. Білці під Львовом.

Тепер, коли багаторічними дослідженнями виявлено великий археологічний матеріал, зокрема вислі печатки від князівських грамот² (переважно трапляються у княжих містах), а також відкрито руїни архітектурного ансамблю з княжою церквою³, розташування колишнього Звенигорода на території однойменного села на Львівщині не викликає сумніву.

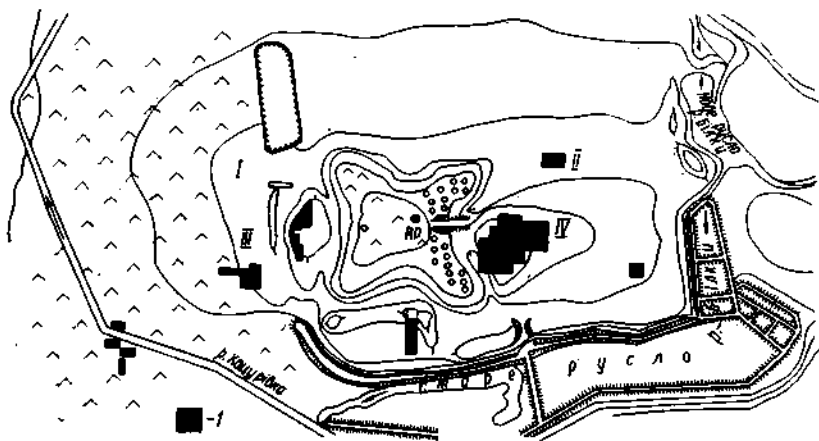
У 60-х роках минулого століття топографію Звенигорода досліджував Василь Ільницький⁴, в 30-х роках XX ст. — Лев Чачковський, який визначив ряд об'єктів — колишніх церквич чи залишок феодальних дворів. Справді археологічні дослідження

¹ *Летопись по Ипатьевскому списку*. Спб., 1871 (далі — *Ипатьевская летопись*), с. 144, 208, 225, 226, 228, 484, 485, 493, 500, 517.

² *Шеломенцев-Терский В. С.* Новые находки печатей летописного Звенигорода. — *Нумизматика и сфрагистика*, 1968, вып. 3, с. 163—167.

³ *Ратич А. А.* К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI—XIV вв. — В кн.: *Культура средневековой Руси*. М., 1974, с. 190.

⁴ *Ільницький В.* Стародавній Звенигород. Львів, 1861.

План городища літописного Звенигорода за О. О. Ратичем:

1 — досліджена площа.

Звенигорода стали можливими лише після возз'єднання західноукраїнських земель у братній сім'ї народів СРСР. У 1953—1956 рр. археологічні розкопки в Звенигороді проводив І. К. Свешніков, 1959—1962 рр.— Г. М. Власова, а з 1963 р.— автор. Крім того, в 1965—1973 рр. розкопки в Звенигороді проводив О. О. Ратич⁵.

На території давньоруського міста в 1953—1973 рр. досліджено 6065 м² площі, з яких на городищі — 4185 м² і 1880 м² — на посадах Звенигорода. При цьому було відкрито 89 споруд житлового і господарського призначення. Дитинець городища значно перевищував площу пізньофеодального замчиська і займав близько 8 га, а посади — до 30 га.

На території дитинця вдалося знайти місце з майже непорушеним культурним шаром на ділянці розміром близько 100×20 м, розташованій уздовж західного оборонного валу.

На основі стратиграфічного дослідження та даних хронології археологічних матеріалів визначено головні етапи розвитку Звенигорода⁶. Так, у зв'язку з тим, що знахідки представлені керамікою XI—XIII ст., а життя тут припинилося в 1241 р. внаслідок навали орд Батия, можна дійти висновку, що культурний шар товщиною в 1 м міг виникнути протягом відомого вже нам періоду заселення — на початку XI ст. по 1241 р.— приблизно 250 років. Таким чином, теоретично можна припустити, що на цій ділянці культурний шар товщиною 10 см міг виникати протягом

⁵ Ратич А. А., Шеломенцев-Терский В. С. Особые печи в древнем Звенигороде на Белке.— АО, 1971. М., 1972, с. 388—389; Ратич А. А., Шеломенцев-Терский В. С. О работах Звенигородской экспедиции.— АО, 1973. М., 1974, с. 334.

⁶ Терский-Шеломенцев В. С. Исследования дитинца Звенигорода Галицкого.— СА, 1978, № 1, с. 210.

25 років (не враховуючи нерівномірності утворення нашарувань в залежності від конкретних історичних умов).

Згідно з проведеними дослідженнями встановлено, що в шарі II, III, IV штихів (глибина 0,2—0,8 м) переважала кераміка XII—XIII ст., а в шарі IV і V штихів (глибина 0,8—1,2 м) від сучасного рівня поверхні ґрунту — кераміка XI в. Проте про-шарків (в чорноземі) між цими комплексами не було виявлено. До того ж на двох протилежних краях цієї ділянки, поза згаданим шаром на глибині 1,4—1,8 м від сучасного рівня ґрунту, в материковому суглинку виявлено серед залишків жител речовий матеріал X—XI ст.

Використовуючи як хронологічний показник кераміку, виявлену «in situ» в окремих частинах городища, автор дійшов висновку, що весь період розвитку Звенигорода можна поділити на три основні етапи. На першому етапі тут на природному підвищенні серед боліт виникло спочатку два неукріплені поселення — в східній і західній частинах пізнішого городища, там, де було виявлено залишки жител IX—X ст. До цього ж приблизно часу або трохи пізнішого відносяться і виявлені залишки ровів на поселеннях. Вони пролягали з півночі на південь. Звичайно, поруч з ровом був і вал, який не зберігся. Рови були засипані, напевно, при розширенні поселення. Аналогічне становище спостерігалось і на городищі літописної Вишні, де О. О. Ратичем були досліджені залишки трьох поселень. Одним з них було давньоруське, відкрите (неукріплене) селище, яке виникло на початку X ст., наприкінці X ст. тут була споруджена фортеця — городище Вишня⁷.

У Звенигороді цей період, очевидно, наступив у другій половині XI ст., коли сюди прибув князь з дружиною. У той час, імовірно, споруджено і укріплено дитинець, де оселилась дружина, і виник посад. Початок цього періоду підтверджується знахідками біля підніжжя західного оборонного валу дитинця (під час його розрізу) глиняного та кам'яного прясел (характерні для X ст.), а також кераміки X—XI ст. Кераміка XII—XIII ст. траплялася лише у верхньому шарі перепаленої глини⁸. Крім того, другий етап розвитку Звенигорода (XI ст.) засвідчено літописним повідомленням про вбивство під воротами Звенигородської фортеці в 1086 р. волинського князя Ярополка Ізяславича. У той час Звенигород був в основному феодальним замком. На третьому етапі він перетворився в місто — столицю однойменного князівства. Значного розвитку набули ремесла: залізоробне і шевське — на західному посаді «Загородище»⁹, косторізне та ювелірне — у східній частині дитинця городища.

⁷ Ратич О. О. До питання про соціально-економічний характер літописної Вишні.— В кн.: Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1970, с. 137.

⁸ Терський В. С. Звіт про археологічні розкопки Львівського історичного музею в с. Звенигороді, 1963, с. 23—27.

⁹ Терський-Шелом'янець В. С. Дослідження посаду літописного Звенигорода.— Археологія, 1978, с. 86—93.

Культурний шар XII — першої половини XIII ст. найбільш потужний і насичений матеріальними залишками. У той час Звенигород досяг кульмінаційної точки розвитку, але його стрімкий економічний та культурний ріст раптово переривався внаслідок монголо-татарської навали.

Захисні споруди в Звенигороді, як і в інших містах того часу, були пристосовані до топографічних умов того часу. Дослідивши оборонні споруди на території західноруських земель, П. О. Раппопорт дійшов висновку, що немає суттєвої різниці в будівництві таких споруд і в інших районах Київської Русі¹⁰. Звенигородське городище він відносить до типу складних (комбінованих) городищ, до яких входили укріплений центр — дитинець і прилеглий до нього значно більший за площею посад. До такого типу городищ на території Галицької землі, крім Звенигорода, П. О. Раппопорт відносить городища в Пліснеську, Перемишлі, Ступниці, Крилосі.

На нашу думку, перші захисні споруди в Звенигороді виникли у X ст., як і у Вишні. Але захисні споруди Звенигорода, залишки яких збереглися, відносяться до кінця XI—XIII ст. Донині збереглася переважна частина західного валу дитинця городища, орієнтована з півночі на південь, довжиною понад 70 м, шириною 14 і висотою 3 м¹¹. Як повідомляв польський хроніст Длугош, під час облоги Звенигорода в 1127 р. перемишльським князем Ростиславом, довжина його захисних споруд сягала понад 1000 м в колі¹², тобто площа дитинця дорівнювала 6 га. Тут ішлося, звичайно, лише про першу внутрішню захисну лінію дитинця.

Іпатіївський літопис, описуючи облогу Звенигорода київським князем Всеволодом в 1146 р., згадує «острог», тобто укріплений посад — «окольний город». Тут літопис повідомляє, що на третій день облоги «приступивша все ко граду, по зарям бишася до позднего вечера, и зажгоша город в трех местах...»¹³, — тобто з трьох сторін. Значить, з четвертої сторони не було необхідності (або не було можливості) підпалювати місто. Цією стороною була, очевидно, південна, звідки безпосередньо до валу сягала р. Білка. Поки що інших даних про захисні споруди Звенигорода немає, їх залишки було знищено господарськими роботами та спорудами пізнішого часу.

Щодо давньоруських жител та господарських споруд, то, як свідчать їх залишки, вони були напівземлянковими та наземними. Всього на городищі досліджено 43 напівземлянкових житлових і господарських споруд та 46 наземних. На жаль, згідно з неповними даними, близько 30 напівземлянкових споруд та не менше 50

¹⁰ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. Л., 1967, с. 131.

¹¹ Терский-Шеломенцев В. С. Исследование дитинца Звенигорода Галицкого. — СА, 1978, № 1, с. 269.

¹² Dlugossii Joannis. Historiae Polonicae, 1873, t. 1, s. 533.

¹³ Ипатьевская летопись, с. 228.

наземних жител було знищено вже в післявоєнний час господарчими роботами.

В результаті проведених у Звенигороді досліджень встановлено, що на першому і другому етапах розвитку (IX—XI ст.) основним видом споруд були напівземлянки, а на третьому (XII—XIII ст.) — наземні житла. Серед напівземлянок найкраще збереглося житло № 6, досліджене нами на західному посаді (в урочищі Загородище) в 1973 р. Споруда прямокутна, площею 3,2×2,7 м, заглиблена на 1,2 м від поверхні сучасного рівня ґрунту, орієнтована кутами за сторонами світу. Вхід шириною 1,3 м знаходився з північного сходу і мав дві напівкруглі сходишки шириною 0,2 і висотою 0,2 м. Кругла глинобитна піч діаметром 0,9 м була споруджена в західному куті на рівні долівки. В печі простежувалися три шари черенів, що свідчить про її довготривале використання. Біля північно-східної стінки напівземлянки виявлено лежанку, а в центрі долівки — яму від стовпа, який підтримував верхню конструкцію споруди. Виявлений тут археологічний матеріал дозволяє датувати напівземлянку X—XI ст. Найвність у ній лежанки безперечно свідчить про її житловий характер¹⁴.

Наземні споруди в Звенигороді були дерев'яними і тому не збереглися, а їх контури в культурному шарі не простежуються. Але археологічний матеріал (в основному кераміка), виявлений біля глинобитних печей та їх завалів, датується переважно XII—XIII, зрідка — XI ст. Стратиграфічно долівки їх, як правило, знаходилися в чорноземі. Залишки таких наземних жител здебільшого виявлено на дитинці. Найбільший житлово-господарський комплекс досліджений у західній частині дитинця городища¹⁵.

Як залишки житла, що належало одному з керівних осіб (представникові знаті), можна розглядати наземну споруду розміром 4×4 м, виявлену на глибині 1 м у центрі цього комплексу. Глинобитна піч знаходилася в правому кутку проти входу, де простежувалися також сіни. В житлі знайдено прикраси з кістки та бронзи, залізні ключі, кресало, ножиці, наконечники стріл, а також бронзовий стилос і свинцева висла печатка¹⁶.

Наземні житла комплексу розташовувалися в один ряд, як в Пліснеську¹⁷. Їх контури простежувалися (зокрема, як і в Данилові¹⁸ та Ленківцях¹⁹) за збереженим шаром, що складався з попелу, вугликів, дрібної глини та глиняної обмазки з відбитками пруття на деяких уламках. Проведені дослідження (на жаль, культурний шар переважно зруйнований) дають підставу для при-

¹⁴ Ратич А. А., Шеломенцев-Герский В. С. О работах Звенигородской экспедиции.— АО, 1973. М., 1974, с. 334.

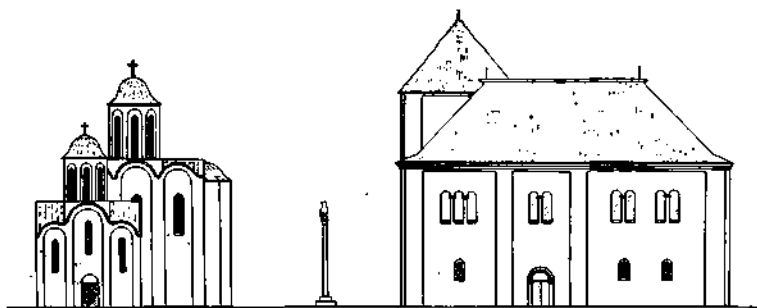
¹⁵ Герский-Шеломенцев В. С. Исследования дитинца Звенигорода Галицкого.— СА, 1978, № 1, с. 206—215.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Кучера М. П. Древний Пліснеськ.— АП УРСР, 1962, т. 12, с. 24—25.

¹⁸ Раппопорт П. А. Данилов.— КСИА, 1971, вып. 125, с. 83.

¹⁹ Малевская М. В., Раппопорт Б. А., Тимошук Б. А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г.— СА, 1970, № 9, с. 112.

Княжа церква та палац в Звенигороді. Реконструкція архітектора І. Р. Могатича.

пущення, що в Звенигороді вся система жител і господарських споруд будувалась переважно рядами вздовж існуючих на той час укріплень дитинця.

Аналогічний факт співіснування напівземлянкових і наземних жител констатувала А. В. Успенська в Північно-Західній і Північно-Східній Русі. Вона слушно вказує, що напівземлянкові житла не можна розглядати як свідчення примітивізму матеріальної культури. Це практична доцільність, поєднана на Півдні з географічними умовами і з історичною традицією²⁰.

Ще в 1964 р. під час розкопок археологічної експедиції Львівського історичного музею у східній частині городища на великій площі було виявлено скупчення кусків білого вапняка — решток якоїсь монументальної споруди — і серед них зруйноване жіноче поховання²¹. Проведені тут в 1965—1972 р. розкопки, під час яких було досліджено 2800 м² площі, дали змогу виявити залишки архітектурного комплексу, що складався з храму, усипальниці та княжого палацу.

Церква прямокутна (12,5×10,40 м), тринефна, триапсидна, чотиристовпова. З південної сторони до її західної частини прилягала усипальниця²². Княжий палац був розташований на північній схід від церкви на відстані 14 м від неї. Його довжина дорівнювала 24,5, ширина у східній частині 13,6, а в західній 20,3 м. Таким чином, Звенигородський палац був дещо складнішим у плані, ніж тереми дреннього Чернігова²³. Монументальні споруди, мабуть, були збудовані в 40—50-і роки XII ст. князями Іваном Ростиславичем або Володимирком Володаревичем.

²⁰ Успенская А. В. Древнерусское крестьянское жилище по материалам селищ. — В кн.: Славяне и Русь. М., 1968, с. 194.

²¹ Терський В. С. Звіт про роботу археологічної експедиції Львівського історичного музею в Звенигороді в 1964 р., с. 15.

²² Ратич А. А. К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI—XIV вв. — В кн.: Культура средневековой Руси. Л., 1974, с. 190.

²³ Холостенко Н. В. Черниговские княжеские терема XI в. — В кн.: Архитектурное наследие. М., 1963, т. 15, с. 13, рис. 24, 3.

Ще на початку ХХ ст. в ЗНТШ надходили повідомлення про окремі знахідки золотих прикрас в урочищі Глинка в східній околиці Звенигорода. Золоті речі знаходили в урочищі Говва гора в північній околиці Звенигорода. В 1953—1955 рр. археологічна експедиція на чолі з І. К. Свешніковим на території Звенигорода здійснила розкопки трьох могильників. В могильнику південно-західної частини городища під час розкопок виявлено коштовні речі, в тому числі парча та енкалпіони. Г. М. Власова слушно вважала, що цей могильник належав багатим верствам міського населення²⁴, і, звичайно, відносився до третього етапу розвитку Звенигорода (ХІІ—ХІІІ ст.). На другому могильнику в урочищі Говва гора в 1953—1955 рр. відкрито площу 384 м², де виявлено 85 поховань, серед них 65 відносилися до ХІ—ХІІІ ст.²⁵ Серед жіночих прикрас тут було знайдено найбільше бронзових та срібних обручок. На могильнику в урочищі Загуменки в східній околиці Звенигорода серед поховань інших періодів виявлено 16 поховань давньоруського часу (Х—ХІІІ ст.). Віддаленість могильника від городища (близько 2 км), а також наявність в похованнях бідного інвентаря свідчать, як вважає Г. М. Власова, про поховання там небіжчиків з ближнього села²⁶. Четвертий давньоруський могильник досліджено в 1971—1973 рр. в урочищі Острови²⁷, на відстані 3 км на схід від дитинця. Його датовано частково на підставі бронзових гудзиків та намистини ХІІ—ХІІІ ст. Чисельні знахідки полив'яних глиняних плиток підтверджують усні перекази, що тут знаходився монастир з церквою, навколо якої ховали небіжчиків.

Під час багаторічних досліджень давньоруського Звенигорода знайдено велику кількість виробів з заліза, бронзи, благородних металів, скла, кістки, каменя та глини. Залишки виявлених у Звенигороді сиродутних горнів свідчать про місцеве виробництво заліза. Асортимент виробів з заліза був великим та різноманітним. Серед них предмети господарсько-побутового призначення, знаряддя праці, зброя тощо.

Ювелірна справа в Звенигороді засвідчена значною кількістю прикрас та предметів культу. Типи прикрас, технічні методи, що застосовувалися при їх виготовленні, спосіб орнаментування аналогічні таким виробам з інших районів стародавньої Русі. Знахідки в окремих спорудах тигельків з залишками розплавленої бронзи, а також окремих знарядь вказують на наявність у Звенигороді місцевих ювелірів.

Порівняно багатий асортимент звенигородської кераміки. Це насамперед різні типи горщиків і мисок, корчаги для збереження запасів зерна, сковорідки, черпаки, гудзики, писанки й іграшки,

²⁴ Власова Г. М., Возницький Б. Г. К исследованию северо-западной части городища Звенигорода.— КС УО и ОАМ, 1961, с. 115, 121.

²⁵ Свешніков І. К. Археологічні роботи музею в 1952—1957 рр., с. 16.

²⁶ Власова Г. М., Возницький Б. Г. Указ. соч., с. 121.

²⁷ Рагич А. А., Шеломенцев-Герский В. С. О работах Звенигородской экспедиции.— АО, 1973, с. 334.

прясла та плитки. Найчисленніша група посуду — кухонні горщики. Їх фрагменти становлять понад 60% всіх знайдених уламків кераміки (понад 3 тис. фрагментів і 18 повністю реконструйованих посудин), які в основному зберігаються в фондах Львівського історичного музею. Майже 80% їх знайдено в житлових комплексах — на долівках, в розвалах печей або в заповненні господарських ям.

Під час археологічних досліджень літописного Звенигорода виявлено також велику кількість виробів із скла, різних за формою кольорових намистин та браслетів (148 фрагментів) з мармуру та бурштина, нагрудних хрестиків, шиферних пряслиць (понад 150 штук), жорнових каменів тощо.

Переважає більшість ремісничих виробів з металів, кістки та інших матеріалів місцевого походження. Крім того, виявлено пряслиця з Овруча (на Житомирщині), скляний посуд з Києва, рештки парчових тканин з Візантії, а також вироби з золота та срібла, які привозилися з майстерень Києва, Галича, Чернігова, Володимира та інших міст. Амфорна тара, яку виявлено в Звенигороді у великій кількості, надходила також, мабуть, з Києва та Північного Причорномор'я.

На території Звенигорода відкрито косторізану майстерню, поки що єдину в Південно-Західній Русі²⁸, якщо не рахувати невеликої майстерні, що виявлена нами на городищі літописної Пересопниці²⁹. Асортимент виробів з кістки в Звенигороді дуже різноманітний. Значна частина їх (гребені, орнаментовані пластинки тощо) відповідають справжнім зразкам майстерності. Спостерігалося зосередження ремісників певного фаху в різних частинах Звенигорода. Наприклад, ковалі селилися відразу ж за західним оборонним валом, який відділяв західний посад Загородище від західної частини дитинця, де була розміщена князівська дружина. Косторізані та ювелірні майстерні були виявлені у східній частині поблизу князівського терема. Залишки шевських майстерень виявлено на березі колишнього русла р. Білка (урочище Загородище). Адже для обробки шкіри потрібна була насамперед вода. Тому, очевидно, Кирило Кожум'яка з легенди також жив та «м'яв шкіри» над Дніпром.

Знайдений біля Звенигорода так званий Молотівський скарб (в якому, крім давньоруських жіночих прикрас, знаходились чеські монети кінця XIII — початку XIV ст.), виявлені в самому Звенигороді візантійські монети X—XI ст. — свідчення ролі міста як торговельного центра.

Проведений аналіз речового матеріалу показує, що основним заняттям населення Звенигорода в період IX—X ст. було землеробство та скотарство, а в XI — першій половині XIII ст. — також ремесло та торгівля. Звенигородська князівська дружина займа-

²⁸ Власова Г. М. Мастерские костерезов в Звенигороде.— Записки Одесского археологического общества, 1967, т. 11, с. 228—235.

²⁹ Шеломенцев-Терский В. С. Костерезная мастерская на городище летописной Пересопницы.— АО, 1977. М., 1978, с. 402.

лась, очевидно, у вільній від походів час частково землеробством і скотарством, зокрема конярством, про що свідчить велика кількість кінських кісток. Описуючи багатство знаті, літопис згадує і одного з правителів Звенигорода Судислава, який «в злато превратилесе». Про соціальне положення окремих груп населення Звенигорода свідчать також розкопки могильників. З одного боку, поховання міської знаті з багатим інвентарем — бронзовими енкалпіонами і парчовими тканинами, а з другого — могильники незаможного населення — майже безінвентарні поховання.

Дослідження стародавнього Звенигорода — частина загальної історії феодального суспільства. В нашій країні вони вносять певний вклад у нагромадження величезного матеріалу, який стверджує, що Русь була свого часу «однією з передових держав з високою, яскравою і своєрідною культурою, що мала вплив на ряд сусідніх народів»³⁰.

Р. С. Баррій

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЛЬВОВА

Львів розташований на стику частини Поділля і Розточчя. Сліди найдавніших поселень тут сягають давніх часів. На його території відомі знахідки пам'яток доби мезоліту¹, культур лійчастого посуду, висоцької та ін.² У ранньому середньовіччі Львів і його околиці входили до складу Галицько-Волинського князівства, яке відіграло важливу роль в історії Південно-Західної Русі.

Згідно з переказами письмових джерел у другій половині XIII ст. князь Данило Галицький заклав тут, на горі, названій пізніше Високим Замок, «град» для свого сина Льва — звідси походить назва міста. Перша згадка про нього відноситься до 1256 р.³

Історії Львова присвячена значна кількість праць. Проте найдавніша історія міста, час і місце його виникнення на сьогодні вивчені ще дуже мало. Ймовірно, уже в XIII ст. Львів був не лише політичним і історичним, а й економічним центром з розвинутими ремеслом і торгівлею. На жаль, письмових джерел, які б характеризували саме економічний розвиток міста, не виявлено. Відсутність їх можна певною мірою компенсувати нечисленними даними археології та окремими висновками, зробленими на основі загальних відомостей Галицько-Волинського літопису.

³⁰ Рыбаков Б. А. Древняя Русь.— В кн.: По следам древних культур. М., 1953, с. 8.

¹ Janusz B. Z pradziejów ziemi Lwowskiej. Lwów, 1913, s. 15.

² Рагич О. О. Археологічні пам'ятки Львова і його околиць.— В кн.: Нариси історії Львова. Львів, 1956, с. 15.

³ Білецький С. Т. Перша історична згадка про місто.— В кн.: Нариси історії Львова, с. 18—20.

Археологи мало досліджували територію стародавнього Львова. Перші розкопки тут було проведено в другій половині минулого століття. Однак вони мали випадковий характер і були пов'язані з земляними роботами, що велися на двох горбах, розташованих на лівому і правому берегах р. Полтви: західному — Цитадельній горі і східному — Замковій горі ⁴.

Під час нівелювання поверхні на Цитадельній горі й насипання кургану Люблінської унії на Замковій горі виявлено значну кількість фрагментів кераміки, залізних виробів тощо. Найдавніші знахідки пробували датувати XIII ст. і пов'язувати з давньоруським періодом ⁵. На цьому й закінчився реєстр давньоруських археологічних знахідок, виявлених на території міста наприкінці XIX — на початку XX ст.

Буржуазна Польща не зацікавлена була в дослідженнях стародавнього Львова. Тому деяке знайомство з історичними пам'ятками було випадковим, пов'язаним переважно з земляними роботами. Так, у 1930 р., користуючись нагодою, коли клали нову долівку у соборі св. Юра, проведено археологічні дослідження його фундаментів. У притворі розкопано кам'яний фундамент попередньої будови, заснованої наприкінці XIV ст., а під нею — обпалену великим вогнем глиняну підлогу першої, ще ранішої дерев'яної каплиці та багато вугілля на ній. Отже, результати розкопів підтвердили, що на Святоюрській горі за давньоруських часів була дерев'яна церква, яка згоріла в 1340 р. під час нападу на Львів польського короля Казимира.

Із встановленням Радянської влади на західноукраїнських землях перед археологами постало завдання провести на території міста і його найближчих околицях систематичні дослідження, які дали б повноцінний матеріал для всебічного вивчення важливих питань: походження міста, господарювання його жителів, соціального складу населення, соціальної топографії і планування давнього Львова, його культури і мистецтва. Особлива увага приділялася виявленню давньоруських культурних шарів з метою висвітлення походження і найдавнішого періоду розвитку міста.

У 1940 р. наукові співробітники організованого у Львові відділу Інституту археології АН УРСР провели широкі археологічні розвідки в межах старовинного Львова і його найближчих околиць, намітили місця майбутніх розкопок. Проте роботу перервала війна. Дослідження на території міста продовжилися в післявоєнний період. У 1955—1956 рр. у зв'язку з підготовкою до святкування 700-річчя Львова археологічні дослідження проводились на території парку Високий Замок, на площі перед курганом, де на найвищому середньому горбі Замкової гори мав знаходитися дитинець давнього Львова, і на території Підзамче — вулицях

⁴ Janusz B. Zabytki prehistoryczne Galicji wschodniej. Lwów, 1918, s. 167, 170.

⁵ Schneider A. Badania i poszukiwania archeologiczne w Galacji w ostatnich latach. Przegląd archeologiczny. Lwów, 1876, z. 1, s. 16—22.

Богдана Хмельницького, Гайдамацькій і суміжних, де, за писемними джерелами, розташовувався ремісничо-торговельний посад міста⁶.

Широкі і систематичні археологічні дослідження у Львові поновилися в 1975 р. Територія давнього міста була перетворена в історико-архітектурний заповідник. Розкопки велися в основному на території давньоруської та середньовічної частин міста, на Замковій горі і біля її південно-західного підніжжя. Під час досліджень на Замковій горі виявлено зруйнований культурний шар з багатим археологічним матеріалом давньоруського і пізнього часів⁷. Культурний шар на відкритих ділянках, зокрема по центру, майже повністю пошкоджений і перевідкладений, менше знищений він на краю плато гори, де збереглися деякі об'єкти. На південно-західному схилі Замкової гори було виявлено рештки округлої вежі з прилягаючими до неї західною і південною оборонними стінами. Від вежі зберігся завал каменю, скріпленого розчином вапна і піску, простежувались контури ровів, заповнених сірим піском і жовтим суглинком з малими кусками каменю. Діаметр вежі по зовнішньому колу близько 9, товщина стіни 1,6 м. В завалі каменів вежі знайдено уламки посуду XII—XIII ст.⁸

У 1976 р. основна увага приділялася дослідженням решток оборонних споруд уздовж західного і частково північного схилу Замкової гори. Тут простежено рештки земляного валу, зовнішній схил якого був укріплений кусками каменя-пісковика. На схилі західного валу, дещо зруйнованого сучасною дорогою, каміння виступало на поверхню, на північному залягало на глибині до 2 м. Приблизно на рівні основи обох валів з зовнішнього боку виявлено рів глибиною до 2 м. В його заповненні знайдено уламки посуду XII—XIII ст., кілька уламків залізних цв'яхів, залізна підкова для чобіт і фрагмент скляного витого браслету блакитного кольору. Помітні залишки рову глибиною до 1 м простежено і на гребені валу. В його заповненні також виявлено уламки кераміки давньоруського часу. Ймовірно, що згаданий рів залишився від частоколу, що стояв на валі⁹.

Культурний шар відкритої на Замковій горі площі представлений розрізненими уламками глиняного посуду епохи Київської Русі. Виявлено переважно уламки опуклобоких горщиків, виготовлених на гончарному колі. Вони добре випалені, коричневого і сірого кольорів. Вінця горщиків відігнуті назовні, профільовані, з заокругленим краєм, іноді з виїмкою з внутрішнього боку. Поверхня

⁶ Рагич А. А. Раскопки на Замковой горе во Львове в 1955 г.— КСИА АН УССР, 1957, вып. 7, с. 109.

⁷ Рагич О. О. Древнерусські матеріали з розкопок 1955—1956 рр. на Замковій горі у Львові.— МДАПВ, 1961, вып. 3, с. 115—127.

⁸ Багрий Р. С., Могитич Й. Р., Рагич А. А., Свешников И. К. Раскопки во Львове.— АО, 1975. М., 1976, с. 227—229.

⁹ Багрий Р. С., Могитич Й. Р., Свешников И. К. Работы древнерусского отряда Львовской экспедиции.— АО, 1976. М., 1977, с. 264—265.

виробів прикрашена прямолінійним або хвилястим орнаментом. У тісті помітна домішка дрібного піску. Траплялись уламки горщиків більш архаїчного типу зі значною домішкою крупнозернистого піску в тісті, іноді шамоту, від чого поверхня їх ставала більш жорсткою. В археологічній літературі такі горщики датуються XI—XIII ст., а більш архаїчні з них, можливо, і ранішим часом. Проте різноманітні знаки виробничників, — так звані тавра у вигляді кіл, прямокутників, хрестів, кіл з вписаними в них хрестами, кіл з промінням, різних геометричних фігур, що були на денцях у багатьох горщиків, — дають підстави для більш точного хронологічного визначення пам'яток.

Серед виявленого керамічного матеріалу траплялися уламки мисок з вигнутими назовні стінками, з заокругленими, загнутими до середини краями. Деякі з них прикрашені прямолінійним або хвилястим орнаментом. Через відсутність типологічно-хронологічної схеми розвитку мисок давньоруського періоду ми не маємо змоги використати їх як точно датуючий матеріал.

Знайдено уламок ліпної сковорідки. Вона мала злегка вигнуту назовні стінку з заокругленим краєм і рівне плоске дно. Випал її слабкий, поверхня шершава, сіро-коричневого кольору. Б. А. Рыбаков вважає, що такі вироби використовувались тільки у ранній період стародавньої Русі і вийшли з ужитку вже в X ст.¹⁰

Серед керамічного матеріалу траплялося чимало уламків амфор-корчаг: частини ручок, шийок і денець. На основі деяких із них О. О. Ратич приблизно визначив форми амфор, виділив їх типи. Переважали уламки амфор великих розмірів, з роздутим корпусом, вузьким горлом і заокругленим дном. Значно менше було уламків амфор малих розмірів, із струнким корпусом, сильно звуженим до дна. Для обох типів львівських амфор О. О. Ратич знаходить аналоги серед матеріалів пам'яток з Північного Причорномор'я та з території стародавньої Русі й датує їх XII—XIII ст. Уламки амфор з Замкової гори свідчать про те, що давньоруський Львів був на той час поселенням міського типу з розвинутою торгівлею¹¹.

Під час розкопок виявлено багато металевих виробів. Серед них куски розплавленої мідної бляхи, якою, ймовірно, був покритий дах будівлі, предмети побутового призначення, озброєння та знаряддя виробництва. Більшість з них сильно поржавіла і погано збереглася. Не всі вони піддаються точному хронологічному визначенню тому, що існували протягом усього періоду стародавньої Русі і пізніше. Виявлено уламки всяких трубчастих замків. Подібні замки часто траплялися під час досліджень міст стародавньої Русі й датуються XII—XIII ст.¹²

¹⁰ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 173.

¹¹ Ратич О. О. Древньоруські матеріали з розкопок 1955—1956 рр. на Замковій горі..., с. 122.

¹² Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л., 1958, с. 486.

Із бронзових речей слід згадати знайдені в різний час хрести-енколпіони. Два з них мали на лицьовій стороні рельєфне зображення розп'яття з святими, а на зворотній — богоматері з дитиною. На них були також слабо помітні слов'янські і грецькі літери. Третій львівський енкалпіон подібний до енкалпіона із с. Лісневичі біля Львова. Припускають, що обидва вони відлиті в одній формочці. Хрести-енколпіони — часті знахідки на території стародавньої Русі. Їх датують XII — першою половиною XIII ст.

Вивчивши давньоруські матеріали з Замкової гори, О. О. Ратич висловив припущення, що на горі вже в XI—XII ст., а можливо, й раніше, існувало давньоруське поселення¹³. Щодо першої його назви, то на підставі збереженої у Львові пізніше усної традиції припускають, що воно називалося Тарнавка¹⁴. На території цього давньоруського поселення, яке своїм корінням сягає XI—XII ст., Данило Галицький, укріплюючи в середині XIII ст., за літописними даними, Галицьку землю проти татар, побудував місто і назвав його на честь свого сина Льва.

Результативними стали дослідження на південно-західних терасах біля підніжжя Замкової гори, метою яких було виявлення даних про поселення на території між фортецею на горі і церквами Миколая, Онуфрія, Параскевії-П'ятици і неіснуючою церквою Ганни, побудова яких відноситься до XIII—XIV ст. Тут розкопки велися в саду середньої школи № 19 по вулиці Замковій і в саду колишнього Онуфріївського монастиря. Основним речовим матеріалом були уламки кераміки, переважна більшість яких відноситься до пізньосередньовічного часу. Проте виявлено також невелику кількість уламків посуду часів стародавньої Русі. Вони аналогічні знайденим на Замковій горі і датуються XI—XIII ст. З металевих речей знайдено окремі залізні вироби, з яких привертють увагу предмети озброєння: наконечники арбалетних стріл, очевидно, пізньосередньовічного часу. З давньоруського часу знайдено підкову від взуття, кілька ножів і двяхів. Більшість залізних виробів дуже окислені й важко піддаються точному хронологічному визначенню.

Найважливішим виробом, знайденим на території нинішньої школи, був бронзовий стилюс-писало — перша такого роду знахідка на території Львова. Аналогічний бронзовий стилюс для писання було знайдено у Звенигороді на Білці¹⁵. Обидва вони, очевидно, походять з однієї формочки. В саду колишнього Онуфріївського монастиря на глибині близько 1 м від сучасної поверхні простежено прямокутної форми житло (4×2,5 м). В його заповненні знайдено кераміку давньоруського часу. І. К. Свешніков вважає, що

¹³ Ратич О. О. Древньоруські матеріали з розкопок 1955—1956 рр. на Замковій горі..., с. 125.

¹⁴ Czotowski A. Wysoki Zamek. Lwów, 1910, s. 70.

¹⁵ Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957, с. 94.

названа споруда є поки що єдиним виявленим на території центральної частини сучасного Львова давньоруським житлом¹⁶.

Цікавими були охоронні дослідження на території середньовічного Львова у 1977—1978 рр. Вони проводились у скверах на площі перед колишнім Королівським арсеналом (нинішній обласний архів) і на площі Івана Підкови у зв'язку з їхньою реконструкцією. В результаті розкопок на площах було виявлено фрагменти фундаментів східної і західної оборонних стін так званого внутрішнього високого муру другої половини XIV ст., між якими було розташоване середмістя (місто серед стін). На площі перед Королівським арсеналом, крім залишків внутрішньої оборонної стіни, виявлено значний фрагмент так званої зовнішньої оборонної стіни з підковоподібною бастеєю¹⁷.

На площі Івана Підкови поблизу відкритої оборонної стіни високого муру виявлено нижні частини стін фундаменту, підвальні приміщення з склепіннями, які частково збереглися, рештки сходів і фрагмент порталу старовинних будинків. Стіни і склепіння побудовано з білого каменю і готичної цегли на цем'яночному розчині. Поєднання білого каменю з готичною цегляною кладкою, а також наявність безсумнівно готичних деталей дають підстави попередньо датувати пам'ятку XIV ст.¹⁸ Цю дату підтверджують і письмові джерела, згідно з якими на даній території, безпосередньо біля західної оборонної стіни міста, мав знаходитись комплекс старовинного шпиталю з каплицею св. Духа, який уперше згадується під 1375 р. Це перший відомий нам лікувальний заклад Львова.

На досліджуваній території знайдено значну кількість речового матеріалу: фрагменти керамічних і скляних посудин, металеві предмети господарчого і побутового призначення. Монетні знахідки датують культурний шар XIV—XVII ст.¹⁹

У 1978 р. розкопки проводилися на так званій Лисій горі в парку Високий Замок, у тій його частині, де, за припущеннями деяких істориків (Чоловського, Крип'якевича), міг бути княжий двір. Однак залишків споруд і культурного шару давньоруського часу там не виявлено. Це ще раз підтверджує думку, що територія княжого дитинця знаходилась на Замковій горі, де дослідженнями 1975—1976 рр. виявлено зруйнований культурний шар і рештки замку давньоруського часу²⁰.

Науковий інтерес становлять результати археологічних досліджень 1979—1981 рр. Розкопки велися на площі біля міського арсеналу на розі сучасних вулиць Підвальної і Комсомольської.

¹⁶ Багрий Р. С., Могилнич І. Р., Свешников І. К. Работы древнерусского отряда Львовской экспедиции, с. 264—265.

¹⁷ Кос А. И. Крепостные стены Львова XIV—XVII вв.—АО, 1977, М., 1978, с. 337.

¹⁸ Аулиц В. В., Багрий Р. С., Денис О. Б. и др. Исследования средневекового Львова.—АО, 1978. М., 1979, с. 291.

¹⁹ Аулиц В. В., Багрий Р. С., Денис О. Б. Указ. соч., с. 291.

²⁰ Там же.

Вздовж західної стіни арсеналу досліджено значну площу глибиною до 3 м. Культурний шар на відкритій площі повністю пошкоджений у зв'язку з прокладанням комунікаційних трас в минулі століття. Знайдено численні фрагменти глиняного і скляного посуду, уламки кахлів, які відносяться до різних століть. Найбільш ранні з них можна датувати XIV ст.²¹

На площі біля міського арсеналу виявлено на глибині 2 м залишки дерев'яної прямокутної споруди стовпкової конструкції площею 1,6×1,6 м. Стіни будови зведені з товстих дошок у два ряди. Краї дошок примикали до куткових стовпів. Споруда мала також дерев'яну долівку. Висота її біля 0,5 м. Поруч простежено рештки придонних частин чотирьох дерев'яних бочок діаметром в середньому 1 м. Дві з них перерізилися згаданою спорудою, яка, ймовірно, відноситься до пізнішого часу, дві інших бочки стояли на віддалі 1 м північніше. Причому одна, очевидно, також пізнішого часу, перерізала другу, більш ранню. Бочки збереглися на висоту в середньому 0,5 м. Характер конструкцій цього комплексу споруд свідчить про їх виробниче призначення.

Аналогічна дерев'яна споруда стовпкової конструкції була виявлена розкопками 1973 р. на Житньому торзі у Києві²². П. П. Толочко та інші київські археологи вважають, що подібні споруди служили «чинбарнями» — чанами, в які складались шкiри для підпарювання і відпривання. На їхню думку, про це свідчить і та обставина, що ділянка розкопу безпосередньо примикала до урочища «Кожум'яки»²³. Щодо львівської споруди, то таке припущення також прийнятне, тим більше що згадані дерев'яні бочки, які стояли поруч, могли використовуватися для вичинки шкiр. А те, що весь комплекс споруд містився біля оборонної середньовічної вежі, яку утримував львівський цех шевців, також свідчить про його аналогічне виробниче призначення. Київську дерев'яну споруду датують X ст. Львівську споруду на підставі незначної кількості керамічного матеріалу, знайденого в середині комплексу, попередньо можна датувати XVI ст.

Недалеко від решток згаданої дерев'яної споруди на глибині 3 м виявлено ще один об'єкт дерев'яної конструкції, залишки якого простежуються біля стіни арсеналу, заходять у бічні стінки розкопу і нерозкритої ще площі. Від виявленої конструкції простежено лише дві, очевидно, підвалини зрубу дерев'яної будівлі, які утворювали північно-західний кут споруди. Довжина північної балки 5, західної 4 м. Товщина балок (підвалин) 23—25 см. Вони становлять для нас найбільший інтерес, оскільки залягають на рівні основи стіни арсеналу, яка їх перетинає.

²¹ Багрий Р. С. Работы Львовской городской экспедиции.— АО, 1979. М., 1980, с. 250.

²² Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Розкопки Подолу 1973 р.— В кн.: Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1975, с. 37, 38.

²³ Гупало К. Н., Івакин Г. Ю. О ремесленном производстве на Киевском подоле.— СА, 1980, № 2, с. 203—219.

Дендрохронологічні дослідження зразків деревини дуба, взятих з балок зрубу дерев'яної будівлі, показали, що виявлені дерев'яні конструкції відносяться до давньоруського часу — останньої чверті XIII ст.²⁴ Попереднє порівняння за наявними в літературі дендрошкалами вказує, що взяті зразки деревини охоплюють період з 1250 до 1270 р. Час зведення споруди припадає на 1270—1290 рр. Для перевірки даних попередніх досліджень нині проводиться аналіз зразків деревини на радіоактивний вуглець (¹⁴C) в лабораторіях фізико-технічного інституту ім. А. Ф. Йоффе АН СРСР в Ленінграді та Інституті геологічних наук АН СРСР в Москві.

Таким чином, археологічні дослідження у Львові останніх років показали, що вже в давньоруський час замок, споруджений Львом Даниловичем на Замковій горі, мав комбіновані укріплення з каменю і дерева. Кам'яними були, очевидно, кутові вежі й стіни між ними (а можливо, й головні будівлі княжого палацу), тоді як зовні частково замок був оточений земляним валом і частоколом.

У світлі найновіших археологічних досліджень, проведених на площі біля міського арсеналу, можна висловити припущення, що виявлені тут уперше рештки дерев'яних конструкцій відносяться до періоду відбудови міста після знищення його ордами хана Бурундая 1266 р., що підтверджується результатами аналізу зразків дерева.

Археологічними розкопками встановлено, що територія давньоруського Львова мала значно більші розміри, ніж вважалося, і охоплювала широкий простір на південно-західному підніжжі Замкової гори.

Б. В. Грабовецький

СОЛЕВАРНІ ПРОМИСЛИ ПРИКАРПАТТЯ В ПЕРІОД КИЇВСЬКОЇ РУСІ

В економіці Київської Русі та князівств періоду феодальної роздробленості важливу роль відігравали солеварні промисли. Одним з головних районів видобування солі в Київській Русі було Прикарпаття. Саме цього регіону стосуються всі найдавніші згадки про солеваріння в давньоруських писемних пам'ятках.

Солеварне виробництво на Прикарпатті розпочалося ще в добу первісно-общинного ладу. Зокрема, на території Дрогобицького району Львівської області в зоні поширення соляних джерел археологами виявлено кераміку культури шнурової кераміки. На цій

²⁴ Дендрохронологічні дослідження зразків деревини проведені у Львівському лісотехнічному інституті. Автор висловлює щиро подяку В. Г. Колишчу за надання допомоги.

підставі дослідники дійшли висновку, що вже в кінці III — на початку II тисячоліття до н. е. в даному районі виварювали сіль¹.

Наявність соляних джерел на Прикарпатті і їх відсутність у сусідніх землях зумовили швидке перетворення солі в товар. Перша згадка про торгівлю прикарпатською сіллю у 1098 р. у Києві міститься в Києво-Печерському патерику: «Егда Святополкъ с Давыдом рать зачаста и про Василькову слѣпоту, еже ослѣпи Святополкъ, послушавъ Давыда Игоревича, с Володарем и самѣм Васильком, и не пустиша гостей из Галича ни лодій от Перемышля и не бысть соли въ всей Рускои земли». Коли припинилося постачання солі з Галицької та Перемишльської земель, киево-печерський чернець Прохор почав виготовляти сіль з попелу і роздавати її як ченцям, так і світським людям. Це викликало невдоволення солеторговців, які скористалися нестачею для підвищення ціни на сіль: «И от въздвижесе зависть от продающих соль, и сѣтворися им неполучение желанія. Мнѣвше собѣ в тыи дѣни богатство много приобрѣсти в соли, бысть же им о том печаль велиа: юже бо преже драго предаваху, по двѣ головажни² на куну³, нынѣ же по 10, и никто же възимаше. И вѣставше вси, продающіи соль, приидоша къ Святопольку и навадиша на мниха, глаголюще, яко Прохоръ чернець, ниже есть в Печерѣском манастири, отъять от насъ богатства много: даеть соль вѣсм к нему приходящим невѣзбранно, мы же обнищехом»⁴. Таким чином, два столітні гради Прикарпаття — Галич і Перемишль — виступають у літописі як постачальники солі в Київ. Звичайно, йдеться не про сіль з міст Перемишля й Галича, а з Перемишльської та Галицької земель⁵. Стабільність такого постачання очевидна, оскільки вже були встановлені сталі ціни на продаж солі «по двѣ голважни на куну». Наявність у літописі згадки про лодей, «продающих соль», дає підстави припустити, що уже в XI ст. у Києві був склад солі, звідки цей важливий продукт розповсюджувався по Русі. Цим, напевне, пояснюється літописне твердження «не бысть соли во всей Руськои земли». При цьому необхідно підкреслити, що відсутність солі у Києві, підвищення ціни на цей товар уп'ятеро стали приводом для загострення класових суперечностей.

¹ Свешников И. К., Козак В. И. Раскопки курганов возле Дрогобыча.— АО, 1976. М., 1977, с. 370.

² За текстом Теодосіївської редакції — «головажи».

³ Кунa — грошова одиниця Давньої Русі. 1 куна × 2 г (1/25 гривни) (Зварич В. В. Нумізматичний словник. Львів, 1972, с. 81—82).

⁴ Пам'ятки мови та письменства давньої України. К., 1930, т. 4, с. 151—152.

⁵ Назва Галич, імовірно, пов'язана з тим, що Галицька земля була центром соледобування. Як відомо, центром соледобування були не лише Галич на Прикарпатті, а й стародавній Галич Мерський (тепер м. Галич Костромської області), Сіль-Галицька (тепер м. Солигалич). Є підстави вважати, що їх назва походять від грецького слова «гальс», що в перекладі означає — сіль (Аулиз В. В. Историческая топография древнего Галича.— Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. Сборник научных трудов. Киев, 1980, с. 146).

Складності в торгівлі, викликані протяжністю торговельних шляхів, небезпекою в дорозі, нарешті великий попит на сіль в містах Київської Русі зумовлювали гуртування великих купецьких валок. В Іпатіївському літописі під 1164 р. подано матеріал про 300 солеторговців на Прикарпатті, які стали жертвами повені на Дністрі. «То же дѣто была поводи велика в Галичи... Умножившуся дождю вnezашну въ одинъ день и в ноць поиде вода из Днѣстра велика в болонье и взиде оли до Быковаго болота, и потоци челоуекъ боле 300 иже бяху пошли с солюю из Удеча ⁶ и многи челвеки снимаху съ древ и кола, иже бѣ вода възметала, много же инни ꙗтопе» ⁷.

Галицько-Волинський літопис подає важливі відомості про велике економічне і політичне значення соляних промислів на Коломийщині. Згадується про це в такому контексті. Скориставшись ослабленням влади Данила Романовича після навали орд Батия, бояри стали розпоряджатися в ряді районів князівства — Григорій Васильович у гірській частині Перемишльського краю, Доброслав — у Галичі ⁸. Данило Романович послав до Галича в 1241 р. стольника Якова з дорученням: «Коломыйскую соль отлучите на мя». Прибутки з коломиїської солі мали йти на утримання «оружників» (пішої дружини). Проте Доброслав передав їх двом боярам — Івору Молибоговичу і Лазареві Домажировичу ⁹.

Під коломиїською сіллю слід розуміти соледобування в районі Коломиї. Тут виявлено соляні джерела в 35 поселеннях (Мала Кам'янка, Іванівка Коломиїського району, Саджавка, Ланчин, Красна, Лоева, Дилатин, Шевелівка, Горішне, Залучча, Білі і Чорні Ослави, Лючка, Бая-Березів, Текуча, Бая-Свірська, Акрешори, Космач, Княздвір-Бая, Сопів, Печеніжин, Молодятин, Марківка, Рунгури, Ключів, Мишин, Яблунів, Іванівка Рожнятівського району, Стопчатів, Уторопи, Пістинь, Монастирище, Косів, Кути). Причому в більшості з них знайдено давньоруську кераміку ¹⁰. У зв'язку з тим, що Коломия була центром адміністрації району соледобування, торговців прикарпатською сіллю на східній Україні пізніше стали називати коломиїцями.

Одна з грамот ¹¹, видана від імені князя Льва Даниловича (1264—1301 рр.), містить згадки про солеваріння в с. Башеві

⁶ Очевидно, в наявних списках помилково «из Удеча» замість «из Зудеча». Зудеч, Зудечів — старовинна назва сучасного м. Жидачева (див. публікацію грамоти Ленка, старости зудечівського: «Русалка Дністровая» (фотокопія з видання 1837 р.). К., 1972, с. 121).

⁷ ПСРЛ. М., 1962, т. 2, стб. 525.

⁸ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.— М., 1950, с. 225.

⁹ ПСРЛ, т. 2, стб. 789—790. В Іпатіївському списку ці події описані від 1240 р. Проте, як відомо, хронологічна сітка в цьому списку хибна.

¹⁰ Томенчук Б. П., Кланчук М. Н., Арсенюк П. И. Разведки на юго-западном пограничье Руси.— АО, 1978. М., 1979, с. 413—414.

¹¹ Державний архів Перемишльського воєводства, ф. єпископства грецького обряду, рукописи, спр. 244.

(пізніше с. Нагуєвичі, тепер с. Івана Франка, Дрогобицького району Львівської області). На думку більшості дослідників ця грамота є пізнішою підробкою¹². Незважаючи на це, грамота заслуговує уваги як історичне джерело, що відбиває розвиток солеваріння ще в період Галицько-Волинського князівства.

Мережа солеварних промислів на Прикарпатті в епоху Давньоруської держави і в період феодалної роздробленості, без сумніву, була досить густою. Одна з письмових згадок від 1367 р. збереглась про солеваріння в с. Уторопах¹³. Того ж року польський король Казимир III подарував Вахну Тептуху з Тисьмениці солеварню в Новиці¹⁴. Крім того, Васько, або Вахно Тептухович, згодом заволодів селами Ключів, Пістинь, Стопчатів¹⁵, на території яких також були соляні джерела. В буллі папи Боніфація IX від 15 травня 1390 р. згадувалося про те, що князь Владислав Опольський записав галицькому архієпископу десятину з дрогибицької й жидачівської солеварень¹⁶. Ймовірно, що солеварні, вперше згадані в XIV ст., існували й раніше.

У період Київської Русі було закладено основи техніки соледобування, сформувалась технічна термінологія, яка спадкоємно перейшла в наступні століття. Зокрема, в Києво-Печерському патерику є згадка про «головажню» як форму, в якій сіль експортувалась з Галича в Київ. Назва головажня (головажня, головажень), яка зустрічається і в «Руській правді», вживалась ще в XVI ст., а пізніше була замінена назвою «топка» (толпка, товпка), що означала грудку солі конічної форми¹⁷. З давньоруських часів походить і слово «чрен» — сковорода для виварювання солі. На соляних варницях Соликамська здавна застосовувались «прени» такого ж типу, як на Прикарпатті¹⁸. Порівняння технічної термінології в соледобуванні Прикарпаття й інших територій Давньої Русі свідчить про подібність техніки добування в усіх давньоруських землях.

Той факт, що старовинна техніка виварювання солі застосовувалась протягом наступних століть, свідчить, що вже в період Київської Русі технічний рівень у цій галузі був високим. Інтенсивний розвиток соледобувних промислів — один з показників успішного розвитку продуктивних сил у Київській Русі.

¹² Історіографію до грамот Льва Даниловича дав. у статті О. А. Купчинського цього збірника, с. 129—149.

¹³ *Dąbkowski P.* Podział administracyjny województwa Ruskiego i Bełskiego w XV wieku. Lwów, 1939, s. 49—51.

¹⁴ *Петрушевич А. С.* Сводная галицко-русская летопись 1600 по 1700 год. Львов, 1874, т. 1, с. 633.

¹⁵ *Akta grodzkie i ziemskie.* Lwów, 1875, т. 5, с. 39.

¹⁶ *Ibidem.* Lwów, 1873, т. 3, с. 86.

¹⁷ *Ісаввич Я. Д.* Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму. — Нариси з історії техніки, 1961, вип. 7, с. 108.

¹⁸ Там же.

В. М. Петегирич
АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ПИСЕМНІСТЬ
НА ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ЗЕМЛЯХ
КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Завдяки відкриттям, зробленим археологами за останні десятиліття, зібрано значний матеріал, що свідчить про поширення писемності і грамотності серед населення Давньої Русі, і насамперед серед жителів міст. Під час досліджень давньоруських міст Галицько-Волинської землі також виявлено різноманітні археологічні знахідки, які свідчать про розповсюдження тут грамотності.

Важливу групу таких археологічних знахідок становлять писала. Вони виготовлялись із бронзи, заліза або кістки у вигляді гострокінцевих стрижнів з лопатками у верхній частині. Часто у місці переходу від стрижня до лопатки писала прикрашені валиками різної ширини. Гострим кінцем таких інструментів писали на покритій воском дощечці, а лопаткою виправляли або зовсім згладжували написане. В цьому полягала зручність такого способу письма особливо для початкуючих або тих, хто робив короткі тимчасові записи.

Писала виявлено більш як в десяти містах Галицько-Волинської землі (див. таблицю на с. 43). Вони відомі не тільки у великих містах, про які не раз ідеться на сторінках літопису (Галич, Звенигород, Перемишль та ін.), а й у менших (Муравиця, Городиця, Ленківці). Такими інструментами для письма, очевидно, користувалися жителі Володимир-Волинського, Луцька, Теребовлі та інших великих міст, на території яких систематичні дослідження не ведуться. Певна кількість писал зберігається серед давніх музейних колекцій, оскільки свого часу такі знахідки були незрозумілими для дослідників і в науковій літературі про них згадують як про «шпильки», «інструменти для лініювання пергаменту» тощо. Так, в одному з джерел повідомляється, що на городищі в Городиці Городенківського району Івано-Франківської області ще в кінці минулого століття було виявлено «три бронзові шпильки, з яких дві мали плоскі трикутні головки»¹. Без сумніву, тут ідеться про бронзові писала, які трапляються під час розкопок давньоруських міст або поселень, зв'язаних з ними².

¹ *Kopernicki J.* Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem. — ZWAK, 1884, t. 8, s. 6.

² *Медведєв А. Ф.* Древнерусские писала X—XV вв. — СА, 1960, № 2, с. 63; На місці городища у Городиці розташовувалось давньоруське місто. Тут добре збереглася система оборонних споруд, що дає можливість чітко визначити детинець та посадські частини міста. Археологічні знахідки з городища та відкритих тут могильників (уламки амфор, кам'яні формочки, скляні браслети, бронзові і срібні прикраси та ін.) мають типові риси виробів міського ремесла. Під час монголо-татарської навали місто було зруйноване, про що свідчать відкриті залишки спалених жителів з людськими скелетами (детально про місто див.: *В. М. Петегирич.* До питання про монголо-татарське нашествя в Галицьку землю. — Архів ІСН АН УРСР).

Писала, знайдені у містах Галицько-Волинської землі, вкладаються у загальнооруську типологічну схему і хронологічно відносяться до XI—XIII ст. Особливо цікаві бронзові писала із Звенигорода³ і Львова⁴ з хрестовидним вирізом на лопаточці, відлиті в одній формі. Аналогічні і, очевидно, також відлиті у тій же формі, писала виявлені у Витичеві⁵ і Волковиську⁶. У ці міста Давньої Русі такі писала могли потрапити з якогось одного пункту, і як би у майбутньому не було вирішено питання про місце їх виготовлення, такі знахідки свідчать про культурні зв'язки між окремими районами Давньої Русі.

Крім бронзових писал, широко використовувалися залізні. Кількісна перевага залізних писал над бронзовими, проста технологія їх виготовлення і той факт, що їх знаходять у звичайних напівземлянкових житлах⁷, можливо, свідчать, що залізні писала використовували рядові міщани, а бронзові були власністю феодалної верхівки.

Гострими кінцями писал продряпували написи не тільки на воскових дощечках, а й на стінах церков, бересті. У багатьох церквах Галича, які не збереглися до наших днів, мабуть, були такі написи, як виявлено на єдиній пам'ятці, що збереглася, — церкві Пантелеймона⁸.

Берестяні грамоти не знайдено в давньоруських містах Прикарпаття і Волині, хоч береста використовувалася. Так, в одному з жіночих поховань у Звенигороді знайдено рештки головного убору на берестяній основі⁹. Під час розкопок на дитинці стародавнього Белза у 1980 р. у сильно зволоженому ґрунті відкрито дерев'яні конструкції, що добре збереглися. Тому цілком імовірно, що в деяких містах можна сподіватися на знахідки і берестяних грамот.

Жителі давньоруських міст Галицько-Волинської землі, як і інших районів Давньої Русі, позначали написами керамічні вироби. На амфорі, яка служила голосником в Успенській церкві Володимира-Волинського, продряпаний після випалу напис (можливо, «Мстиславля?»). Цікаво, що амфора імпортна¹⁰ і, мабуть, напис

³ Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР. К., 1957, табл. 12, 38.

⁴ Багрий Р. С., Могилыч И. Р., Ратич А. А., Свешиников И. К. Раскопки во Львове. — АО, 1975. М., 1976, с. 298.

⁵ Медведев А. Ф. Указ. соч., с. 76.

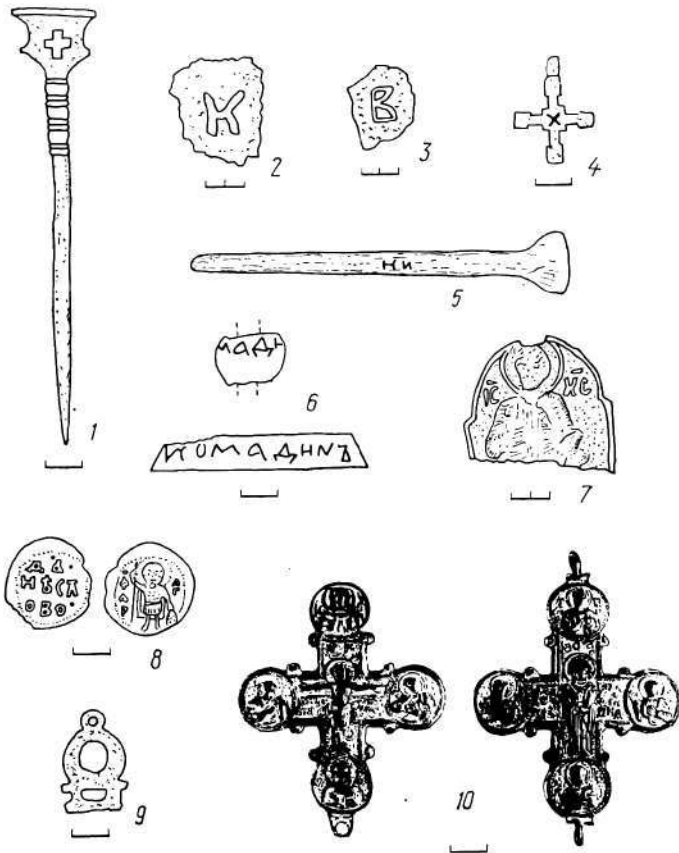
⁶ Гуревич Ф. Д. Грамотность горожан древнерусского Полесья. — КСИА АН УССР, 1973, вып. 135, с. 30, 31.

⁷ Ратич О. О. Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді на Львівщині в 1973 р. — Архів ІСН АН УРСР.

⁸ Petelski J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. Kraków, 1914, s. 31—32.

⁹ Власова Г. М., Возницкий Б. Г. К исследованию северо-западной части летописного Звенигорода. — КС ОУ и ОАМ, 1961, с. 115, 116.

¹⁰ Якобсон А. Л. Средневековые амфоры Северного Причерноморья. — СА, 1951, т. 15, с. 342, рис. 10, 35.

Археологічні знахідки з написами слів і літер:

1 — писало (Львів); 2 — клеймо (Перемиль); 3 — клеймо (Коршівське гордище); 4, 8 — хрестик і свинцева печатка (Белз); 5 — кістяна ручка (Ленковецьке городище); 6, 9 — пряслице, застібка до книги (Теребовля); 7 — іконка (Городиця); 10 — енколпійон (городище Стінка в Подністров'ї).

в честь засновника цього храму Мстислава Ізяславовича зробив один з тих, хто будував цей собор. Уламок амфори XII—XIII ст. з написом виявлено у Звенигороді. О. О. Ратич прочитав його як «рожь»¹¹. Якщо напис прочитано правильно, то це б стало першою згадкою про знак на амфорах. З усіх відомих у Давній Русі написів на амфорах переважно згадується вино. Крім написів, на амфорах трапляються також окремі букви.

Написи окремих літер добре відомі на денцях звичайних горщиків, які широко застосовувалися в побуті. Їх знайдено на Кор-

¹¹ Ратич А. А. Надпись на амфоре из Звенигорода на Белке.— АО, 1970. М., 1971, с. 295.

шівському (А, В, Д, Ж)¹², Ленковецькому (Ж)¹³ городищах, у Звенигороді (И і Н)¹⁴ та на інших пам'ятках. Деякі дослідники вважають, що з черепків, на яких збереглися букви, школярі вчилися утворювати склади, і вони виконували роль своєрідної розрізної азбуки¹⁵. Для кращого засвоєння азбуки її часто вирізували на різних побутових предметах. При розкопках Берестя виявлено самшитовий гребінець з вирізаними на обох сторонах буквами кириличного алфавіту від А до Л. Палеографічні особливості літер дозволяють датувати їх кінцем XII — початком XIII ст.¹⁶

Відомі написи і окремі літери на кістяних виробах. Серед них особливо цікавий напис XII ст. на кістяній ручці ножа з Дорогичина. А. Поппе прочитав його так: «Ежковъ ножъ а иже и украде ть проклятъ б[ого]м»¹⁷. У Галичі знайдено кістяний медальйон з написом¹⁸. Окремі букви (Н, И) вирізані на ручці кістяної ложки з Ленківців¹⁹.

Написи окремих слів і літер на шиферних пряслицях свідчать, що і серед простих руських жінок зустрічалися грамотні люди. На пряслиці із Теревовлі («Ромадин») вжита характерна для цієї групи давньоруських знахідок присвійна форма прикметника, що означає ту особу, якій воно належало. Пряслице датується XI—XII ст.²⁰ На Ленковецькому городищі знайдено пряслиця з літерами Н, Н, Н та з пошкодженим написом (читаються тільки букви ТАВ)²¹.

Значну групу знахідок з буквами і написами становлять культові речі — енколпіони, натільні хрестики, іконки. Серед них трапляються привізні вироби. Написи на них свідчать не тільки про грамотність ремісників, які їх виготовили, а й про грамотність тих, для кого вони були призначені. Монограми або написи часто наносили на енколпіони. У Галичі²², Червені, Перемишлі²³ та в інших містах виявлено енколпіони із зворотними написами. Б. О. Рибаків переконливо довів їх київське походження. На його думку, вони були виготовлені у Києві тоді, коли там вже знали

¹² Przegląd archeologiczny, 1937, t. 5, zes. 2—3, s. 3, гус. 3.

¹³ Тимошук Б. А. Об инструментах для письма («стилях»).— КСИИМК, 1956, вып. 62, с. 157.

¹⁴ Рагич О. О. Літописний Звенигород.— Археологія, 1973, 12, с. 92.

¹⁵ Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі. XI—перша половина XIII ст. К., 1973, с. 25.

¹⁶ Лысенко П. Ф. Раскопки древнего Берестя.— АО, 1970, с. 315—317.

¹⁷ Studia źródłoznawcze, 1957, t. 1, s. 103.

¹⁸ Медальйон зберігається у Крилоському краєзнавчому музеї.

¹⁹ Тимошук Б. А. Ленковецкое древнерусское городище.— СА, 1959, № 4, с. 256, рис. 4, 6.

²⁰ Алексеев Л. В. Еще три шиферных пряслица с надписями.— СА, 1959, № 2, с. 243, рис. 1.

²¹ Тимошук Б. А. Об инструментах..., с. 157; Тимошук Б. О. Північна Буковина — земля слов'янська.— Ужгород, 1969, с. 120.

²² Енколпіони зберігаються у Крилоському краєзнавчому музеї.

²³ Zaki A. Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. Wrocław et al. 1974, s. 337, гус. 286, а—d.

Т а б л и ц я * Розповсюдження інструментів для писем, написів окремих слів і літер на археологічних знахідках і давніх спорудах Галицько-Волинської землі

Місто	Писаю	Сіма спо- руа	Амфора	Денне горшка	Кістяні а дреметн	Прасяце	Емкоптон і крестини	Іконка	Лета і вант- ки	Свишча печатка	Свишча папка	Застіпка до кнати
Галич	х	х	х		х		х	х	х	х		х
Перемишль	х						х					
Звенигород	х		х	х			х			х		
Львів	х						х					
Теребовля	х					х						
Пліснеськ	х						х					
Ленківці	х			х	х							
Василів				х								
Бакота		х										
Городниця	х							х				
Коломия	х								х			
Володимир-Волинський			х				х	х				
Червен							х					
Белз	х									х		
Холм		х										
Пересоппиця	х										х	
Дорогичин					х					х		
Дорогобуж					х					х		
Береста												
Перемиль				х								

* У таблицю внесено тільки дані, що стосуються великих давньоруських міст. Окремі знахідки з написами літер чи окремих слів відомі також на деяких малих городищах.

про розгром Північно-Східної Русі в 1237—1238 рр. ордами Батия і про небезпеку, що загрожувала Києву. В зв'язку з цими подіями на хрестах з'явився напис: «Святая Богородице помагай»²⁴.

З Белза²⁵ і Теревовлі²⁶ відомі невеличкі хрестики з буквою Х в квадратній центральній частині. На бронзовій іконці з Городниці нанесена монограма ІС ХС²⁷, а на іконці з Бовшова біля Галича монограма МР ОУ і літери Н і КА²⁸.

В Галичі й Теревовлі знайдено бронзові вироби, які могли бути застібками до книг²⁹. Такі вироби добре відомі у містах Давньої Русі³⁰. Серед інших знахідок давньоруського часу цікаві вислі свинцеві печатки з Белза, Галича, Дорогичина та інших міст з написом «Дьнѣслово»³¹, букви на монетній гривні із Софіївки на Волині³², буквенні знаки на цеглі із Володимира-Волинського³³ та на керамічній плитці з Галича³⁴. Написи і букви на вказаних предметах трапляються у багатьох давньоруських містах.

На території Галицько-Волинської землі виявлено написи на унікальних знахідках. Таким є фрагмент бронзового окуття, мабуть, панікадила, що знайдене під час розкопок на місці церкви Спаса в Галичі³⁵. Фрагмент знахідки складається з двох бронзових пластинок. Одна з них, довша, прикрашена ажурним орнаментом, під яким є напис: «СНСЛАЦРКІА». На підставі фрагменту можна вважати, що орнамент і напис мали своє продовження. Значно краще збереглися написи на двох срібних персях-печатках з Молотівського скарбу. На плоских круглих щитках обох пернів вигравірувано зображення птахів. По краю щитків зроблено напис кирилицею. На одному: «ПЕЧАТ+СКОЧКОВА», на другому — «ПЕЧАТ+ВАНОВА». На третьому перні можна прочитати тільки одне слово: «ПЕЧАТ», решта не прочитана³⁶. На інших землях

²⁴ Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI—XIV вв.—САИ, ЕІ-44, М., 1974, с. 39.

²⁵ Знахідка зберігається у Белзькому краєзнавчому музеї. Розкопки автора.

²⁶ Власова Г. М. Бронзовые изделия XI—XIII вв. из села Зеленче.— Материалы по археологии Северного Причерноморья, 1962, вып. 4, с. 255, рис. 6, 3.

²⁷ Фонди Львівського історичного музею, інв. № 3, 977/1.

²⁸ Баран В. Д., Вуйцик В. С. Давньоруська ікона з поселення Бовшів.— Археологія, 1978, 28, с. 93.

²⁹ Власова Г. М. Указ. соч., рис. 1, 8—10.

³⁰ Гуревич Ф. Д. Указ. соч., рис. 7, 6.

³¹ Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X—XV вв. М., 1970, т. 1, с. 184—186.

³² Антонович В. Б. Археологическая карта Волинской губернии.— Труды XI Археологического съезда, 1901, т. 1, с. 46.

³³ Воронин Н. Н. Древнее Гродно.— МИА, 1954, № 41, с. 143.

³⁴ Матеріали розкопок В. В. Ауліха.

³⁵ Старчук І. Д. Металеві прикраси ранньофеодальної доби в західних областях УРСР.— Архів ІСН АН УРСР, од. зб. 38, с. 105—106.

³⁶ Там же, с. 95, 96.

Русі зустрічаються персні лише із знаками або зображеннями³⁷. З написами імен не знайдено жодного. Цілком можливо, що молотівські персні-печатки відносяться до дещо пізніших часів, оскільки у скарбі, крім речей XII — першої половини XIII ст., були чеські монети другої половини XIII — першої половини XIV ст.³⁸

Наведені дані красномовно свідчать про поширення грамотності серед міського населення Галицько-Волинської землі. Незважаючи на недостатню вивченість деяких великих міст, вдалося зібрати чималий асортимент відомих на Русі виробів з буквами або написами. Слід зазначити також широку географію знахідок давньоруської епіграфіки, які сконцентровані не тільки у відомих містах. Багато їх виявлено під час розкопок невеликих городищ (див. таблицю на с. 43).

Написи на пряслицях, амфорах, кістяних виробах, букви на денцях горщиків, цеглі і плитках, на багатьох виробах з кольорових металів було зроблено не представниками духовенства чи феодалів, а рядовими міщанами. Таким чином, археологічні матеріали дозволяють певною мірою визначити соціальну належність власників цих речей, отримати матеріальні докази грамотності відповідних соціальних груп, доповнюючи і конкретизуючи свідчення письмових джерел, які містять дані про грамотність в середовищі феодалів і верхівки.

Найбільш ранні з таких знахідок відносяться до другої половини XI ст., а переважна більшість датується XII—XIII ст. На цей час припадає розквіт культури давньоруських міст Галицько-Волинської землі. Інтенсивно розвивалося ремесло і торгівля, будувалися численні монументальні споруди, розширювалися економічні та культурні зв'язки з іншими давньоруськими землями³⁹. Саме тому грамотність інтенсивніше поширювалася серед міського населення.

³⁷ Даркевич В. П. Исследования Старорязанской экспедиции.— АО, 1979. М., 1980, с. 53. На території Галицької землі персні із зображенням птахів виявлено під час розкопок на території с. Устя на Тернопільщині (фонди Львівського історичного музею, інв. № 3, 297) та фортеці Тустань на Львівщині (матеріали розкопок М. Ф. Рожка).

³⁸ Гончаров В. К. Художні ремесла.— В кн.: Історія українського мистецтва. К., 1966, т. 1, с. 392.

³⁹ Ісаєвич Я. Д. Культура Галицько-Волинської Русі.— ВИ, 1973, № 1, с. 92—107.

О. П. Цибенко

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІЗАНТІЙСЬКІ ВПЛИВИ У КУЛЬТУРІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Серед творів образотворчого мистецтва, які зберігають чіткі риси візантійських культурних впливів, своєрідне місце займають два шиферні рельєфи, що зберігаються у Києво-Печерському заповіднику¹. Вони неодноразово привертали увагу дослідників, зокрема А. І. Некрасова, Б. О. Рибаківа і особливо В. П. Даркевича. Основним питанням їх досліджень було визначення персонажів та сюжетів, зображених на рельєфах. В цілому можна вважати його вирішеним. Так, за В. П. Даркевичем, рельєфи передають двобій Геракла з немейським левом і тріумфальну процесію Діоніса. Наша стаття присвячена визначенню ролі київських рельєфів у загальній системі візантійських культурних впливів (зокрема, у галузі прикладного образотворчого мистецтва) і висвітленню питання про джерела цих зображень.

Час, у який припускається створення рельєфів (XI—XII ст.), був періодом інтенсивних культурних зв'язків Київської Русі з Візантією. Він співпадає з тією особливою фазою (початок визначається приблизно серединою XI ст.) візантійської культури, яку В. Н. Лазарєв назвав своєрідним «неокласицизмом»². Саме в епоху Комнінів у Візантії яскраво проявилось зацікавлення античним минулим і античними джерелами візантійської культури. Таким чином, для Київської Русі знайомство з сучасною їй візантійською культурою, тенденціями її розвитку також супроводжувалося звертанням до античної спадщини. Так, на Русі серед перекладних літературних пам'яток того часу трапляються твори не тільки християнської літератури у вузькому розумінні цього слова, а й різноманітні обробки та компендії творів античної літератури. Слід підкреслити, що у візантійській (маючи на увазі відсутність чіткого «*terminus post quem*»³, вірніше, греко-ромейській) культурі вже раніше мав місце період «неокласицизму». З нього, власне, і починається ранньовізантійська культура, яка була не меншою мірою культурою пізньоантичною. Зважаючи на перегляд

¹ Щодо початкового місцезнаходження рельєфів висувались різні припущення (*Асеев Ю. С.* Джерела. Мистецтво Київської Русі. К., 1980, с. 115).

² *Даркевич В. П.* О некоторых византийских мотивах в древнерусской скульптуре.— В кн.: *Славяне и Русь*. М., 1968, с. 410—419; *Даркевич В. П.* Подвиги Геракла и декорации Дмитриевского собора во Владимире.— *СА*. 1962, № 4, с. 90—104; *Светское искусство Византии*. М., 1975.

³ *История Византии*. М., 1967, т. 2, с. 369. Період від середини XI до кінця XII ст. «відзначений спробою перегляду традиційної естетики».

⁴ Про складність диференціації «античного» і «візантійського» (тобто «середньовічного») для вказаного періоду, зумовлену відсутністю розриву в культурній традиції, див.: *Аверинцев С. С.* Судьбы культурной традиции в эпоху перехода от античности к средневековью: Из истории культур средних веков и Возрождения. М., 1976, с. 17—64.

античної спадщини, здійснений у IV—VI ст. як захисниками еллінізму, так і їхніми християнськими антиподами, можна зазначити, що візантійська культура XI—XII ст. переважно звертається саме до цієї перехідної епохи, яка підводила підсумкову риску під античністю.

Пізньюантична культурна традиція продовжує жити у трансформованій формі в культурах багатьох європейських народів, що перебували в контакт з пізнім греко-римським світом IV—VI ст. У той же час має місце і контакт Київської Русі з «неокласицизмом» XI—XII ст., значно орієнтованим на «неокласицизм» IV—VI ст. Особливого значення набуває твердження про те, що на давньоруську літературу вирішальний вплив щодо ролі античної спадщини справила ранньовізантійська література⁵.

У цьому плані ми схильні розглядати, зокрема, і появу київських рельєфів з персонажами давньогрецької міфології. Підстава, що дає нам можливість для такого підходу, — їхня контрастність з давньоруською традицією (і в літературі, і в образотворчому мистецтві) про Олександра Македонського, що став справжнім героєм «оригінальної» (тобто відмінної від «неокласицистичної») візантійської літератури⁶. Що стосується київських рельєфів, то ні в якому разі, на нашу думку, не можна говорити про «християнізовані перефразування»⁷ античних сюжетів. Правда, на Русі образ Геракла міг бути відомим також із переробок хронік Іоанна Малали та Георгія Амартола. Але, як справедливо зауважує В. П. Даркевич, ці спотворені християнськими тлумачами відомості про Геракла не вплинули на іконографію епізодів його історії у давньоруському мистецтві. На відміну від літературних джерел, світське тут явно переважає над церковним⁸. Тим більше ми вважаємо нереальним для Київської Русі припущення про запозичення сюжетів про Геракла із традиції, яка веде до греко-сифських контактів античної епохи⁹: з встановленням християнського середньовіччя у Північному Причорномор'ї Геракла вигнано навіть з його прадавньої вотчини Корсуня — стародавньої дорійської колонії Херсонесу¹⁰. Сюжети про Геракла і Діоніса могли прийти

⁵ *Лизачев Д. С.* Древнеславянские литературы как система.— Славянские литературы. VI Международный конгресс славистов. Доклады советской делегации. М., 1963, с. 16—18.

⁶ *Костюгин Е. А.* Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. М., 1972.

⁷ *Холостенко Н. В.* Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1962—1963 гг.— В кн.: Культура и искусство Древней Руси. Л., 1967, с. 65.

⁸ *Даркевич В. П.* Подвиги Геракла..., с. 91.

⁹ *Холостенко Н. В.* Указ. соч., с. 65; *Граков Б. Н.* Скифский Геракл.— КСИИМК, 1950, вып. 24; *Кондаков Н. П.* Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Прага, 1929; *Даркевич В. П.* Подвиги Геракла..., с. 90.

¹⁰ Геракл, як відомо, був перш за все дорійським, а потім вже загальногрецьким героєм.

в Київ лише з Візантії XI—XII ст.¹¹ Якими ж були зразки київських рельєфів і в чому полягає їхній зв'язок з античною культурною спадщиною?

При визначенні відтвореного на другому рельєфі персонажа як Діоніса В. П. Даркевич наводить дві цікаві аналогії в образотворчому мистецтві — зображення тріумфу Діоніса на візантійських скриньках із слонової кістки і на коптських тканинах Візантійського Єгипту¹². Заслугує особливої уваги скринька із лондонського Музею Вікторії і Альберта, датована XI—XII ст. Тут нас цікавить така деталь. Крайній правий предмет, зображений зверху на задньому плані (два інші предмети на задньому плані — дерева), становить незвичайне поєднання нижньої половини людського (дитячого?) тіла і предмета, що нагадує, на перший погляд, плетений кошик. При проектуванні цього зображення тріумфу Діоніса на античні літературні джерела мимоволі приходять на пам'ять епітети *ημιτελης* та *ημιτελεστος* («напівзавершений, напівстворений») і численні *composita* з *ημι-* та *τελης* (*-τελεστος*) — улюблені епітети останнього визначного старогрецького¹³ епічного поета Нонна Панопольського — творця поеми про Діоніса. Для образності цього пізноантичного «барокіста» взагалі характерні «*figurae visorogae*». У загадковій фігурі на візантійській скриньці з Лондона ми припускаємо вбачати третю рослину — надто улюблений Вакхом виноград («плетений кошик» тоді означатиме утворене виноградними ягодами гроно). В цілому зображення на скриньці цілком гармоніє з міфом про виникнення винограду у викладі Нонна. Любий Діонісу юнак Ампель (*αμπελος* — виноград) перетворюється після своєї загибелі у рослину:

Мертве улюблене тіло, мов змії, потягнулося вгору,
Зразу міняє Ампель *самостворений*¹⁴ зовнішність власну:
Квіткою став запашною. Вже інший в померлому вигляді:
В куц широченний живіт обернувся, а руки рослині
Паростки стали пускати, й чіпляються ноги корінням,
Гронами звисло волосся...

(*Діонісіаки*, XII, 174—179¹⁵)

Поема Нонна про Діоніса зовсім не була забута у Візантії. Численні твори прикладного і декоративного мистецтва (переваж-

¹¹ Порівняй цікаве припущення Б. О. Рыбакова: «Скульптор, який вирізбив цей рельєф (тобто рельєф з Гераклом.— О. Ц.) з волинського шиферу, очевидно, бачив у своєму житті багато пам'яток античного мистецтва» (*Рыбаков Б. А. История и культура Древней Руси*, М.; Л., 1951, т. 2, с. 441).

¹² *Даркевич В. П.* О некоторых византийских мотивах.

¹³ У тому разі, коли Нонна ще можна відносити до античності. Про «візантійське» «зрушення» його поезії див.: *С. С. Аверинцев.* Поэтика ранне-византийской литературы. М., 1977; *Поэзия Нонна Панополитанского как заключительная фаза эволюции античного эпоса.*— В кн.: *Памятники книжного эпоса.* М., 1978, с. 212—229.

¹⁴ В оригіналі — *αὐτοτέλεστος*.

¹⁵ Уривок з «Діонісіак» Нонна цитується у перекладі автора статті. Переклад зроблено за виданням: *Nonni Panopolitani Dionysiaca*, Edidit A. Ludwich. Lipsiae, 1909—1911, Vol. 1—2.

но візантійського виробництва), які запозичили свої сюжети з цього «барочного» підсумку античної міфології, відомі у багатьох країнах Західної Європи¹⁶. Звичайно, візантійський «неокласицизм» транспортував також і інші сюжети. Проте вплив ноннівської поезії на цей «неокласицизм» не викликає сумніву. Було б помилкою недооцінювати також роль візантійських впливів на використання міфологічних сюжетів у мистецтві Західної Європи, звужуючи це явище до продовження пізньоантичних культурних традицій на латинському Заході.

Показовим тут є мистецтво Венеції, яке найбільш тяжіло до візантійського. Зокрема, у венеціанському соборі святого Марка (1063—1096 рр.) зображено подвиги Геракла, що трапляються на Русі¹⁷.

Висновкам поезії Нонна Панопольського відповідають зображення на коптських тканинах, які В. П. Даркевич також вважає аналогом київських рельєфів. На можливе пряме сюжетне запозичення з «Діонісіак» у зображенні однією з коптських тканин вказувала свого часу К. С. Ляпунова¹⁸. Проте нас цікавлять тут перш за все композиційні, а не сюжетні відповідності. Щодо цього особливий інтерес становлять міркування Рімшнейдер про характерне для «Діонісіак» «кругове зображення»¹⁹. Справа в тому, що зображення на коптських тканинах змикаються у цілий ряд кругів, які переходять один в одного і створюють своєрідну кайму навколо круга з центральним зображенням. І саме тут ми вбачаємо різку відповідність. На одній з коптських тканин зображено цикл подвигів Геракла, що охоплює великий круг, всередині якого подано майже аналогічний київському тріумф Діоніса (та Аріадни) і супроводжуючий бога вина Геракл. Подвиги Геракла, таким чином, служать тут лише фоном для восхвалень Діоніса²⁰. У XXV книзі «Діонісіак» наводиться подібне звелічення Діоніса шляхом співставлення його доблесті з подвигами Персея, Міноса і особливо Геракла. При цьому опис подвигів останнього («Діонісіаки», XXV, 174—214) утворює немов би суцільний ланцюг взаємопереходячих один в одного кругів. Звичайно, спокусливо було б припустити, що до подібного «співставлення» міг би зводитися і сюжетний взаємо-

¹⁶ *Christ W. Geschichte der griechischen Literatur. München, 1913, 5. Aufl. 11. Teil; 2. Hälfte.* Порівняй також цікаву гіпотезу про гігантомахію Пергамського вітара як аналог до поезії Нонна Панопольського (*Ziegler K. Das hellenistische Epos. Leipzig, 1966*).

¹⁷ *Даркевич В. П. Подвиги Геракла; Холостенко Н. В. Исследование руин Успенского собора.*

¹⁸ *Ляпунова К. С. Изображение Диониса на тканях византийского Египта.— Труды отдела Востока Государственного Эрмитажа. Л., 1940, т. 3.*

¹⁹ *Riemschneider M. Der Stil des Nonnos.— In.: Aus der byzantinischer Arbeit der DDR. 1. Berlin, 1957, S. 46—70; Ehlich W. Vom Clipeus zum Tondo.— Das. Altertum, 1980, 4. Heft, S. 224—229.*

²⁰ *Ляпунова К. С. Коптская ткань с миром о Геракле.— Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа. Л., 1939, т. 1.*

зв'язок київських рельєфів²¹. Проте нам це уявляється малоімовірним: давньоруський різьбяр передав сюжети і образи чужоземної, невідомої на Русі міфології і навряд чи він міг запозичити і прагнути передати ноннівське «співставлення», навіть використовуючи як зразок згадану вище коптську тканину. В той же час ми схильні припустити існування зв'язку між коптськими тканинами і «круговими» зображеннями подвигів Геракла у декорі Дмитрівського собору у Володимирі Суздальському²².

Типологічна близькість міфології зумовила середньовічні контамінації леонтофоній Геракла і біблейських героїв (насамперед Самсона)²³. В античності склалось певне канонічне трактування міфа про вбивство Гераклом немейського лева шляхом задушення. Зміст міфа переходить потім у середньовічне західноєвропейське мистецтво. Очевидно, саме Геракла, а не Самсона слід вбачати і в герої, що розриває пащу лева на київському рельєфі²⁴. Тому, визначаючи трансплантацію образів античної міфології на Київську Русь через посередництво візантійської культури, необхідно, на наш погляд, підкреслити наявність певної синкретичності образу Геракла. Разом з тим було б неправомірно вказувати на наявність елементів християнської символіки у давньоруських зображеннях подвигів Геракла, що, можливо, мало місце у мистецтві Західної Європи²⁵. Певною мірою це саме стосується і звертання до античних ідеалів в епоху середньовіччя взагалі²⁶, оскільки між Київською Руссю і Західною Європою має місце значна хронологічна дистанція (принаймні півтисячоліття) і істотні відмінності у традиціях західноримській та візантійській.

У сюжетах київських рельєфів є ще один досить суттєвий елемент. Йдеться про образ лева, що прийшов на Русь ззовні, проте міцно закріпився потім у її геральдиці²⁷. Сюжети київських рельєфів, як і ряд інших «левиних» сюжетів (у тому числі біб-

²¹ Порівняй зауваження Б. О. Рибаківа: «Парність рельєфів, що належали, цілком можливо, одному майстрові..., і їхня стилістична єдність свідчать про те, що обидві речі були призначені доповнювати одна одну» (*Рыбаков Б. А. Указ. соч.*, с. 441; *Холостенко. Указ. соч.*, с. 65).

²² В. П. Даркевич також підкреслює значимість круга у володимирській пластиці, однак пов'язує це явище із західноєвропейськими аналогами (*Даркевич В. П. Подвиги Геракла...*, с. 97—108).

²³ Порівняй про близькість Геракла і Самсона у середньовічному західноєвропейському мистецтві (там же, с. 94—97).

²⁴ *Даркевич В. П. О некоторых византийских мотивах...*

²⁵ *Даркевич В. П. Подвиги Геракла...*, с. 90.

²⁶ Порівняй: *Даркевич В. П. Подвиги Геракла...*, с. 90, 94, 97; *Эйкен Г. История и система западноевропейского миросозерцания*. Спб., 1907, с. 622; *Ла-Барг Ф. Беседы по истории всеобщей литературы*. М., 1914, ч. 1, с. 109—110.

²⁷ Про неспроможність доказів безпосереднього знайомства з левом на Київській Русі див.: *Мавродин В. В. Об одном изображении дикого зверя на фресках Софийского собора в Киеве.*— В кн.: *Культура и искусство Древней Руси*. Л., 1967, с. 43—49.

лійних), мають явно візантійське походження. Образ лева мав велике смислове навантаження у міфологіях і в релігіях греко-римського світу від його мікенських початків аж до пізньоантичного завершення. Звідси, а не з Близького Сходу чи Кавказу, слід виводити і символіку лева на Русі (і взагалі у Європі)²⁸.

Отже, київські рельєфи із зображеннями Геракла й Діоніса є результатами впливу візантійського «неокласицизму» XI—XII ст. на давньоруську культуру. Визначаючи їхні античні джерела, ми вважаємо такими літературу й мистецтво пізньоантичної (ранньовізантійської) епохи IV—VI ст. З творів цього періоду, які мають сюжетні аналогії до київських рельєфів, особливої уваги заслуговує поема про Діоніса Нонна Панопольського²⁹ (з Єгипту), а також ряд творів візантійського (в тому числі коптського) образотворчого мистецтва. Вони мають, очевидно, прямий зв'язок з «Діонісіаками». При цьому в київських рельєфах, як і в тодішніх творах візантійського «неокласицизму», відсутні ідеологічні установки пізньоантичного суспільства, пов'язані з образами Геракла та Діоніса, і тією ж мірою середньовічна християнська символіка. Характерною рисою київських рельєфів (особливо рельєфу з Гераклом) є яскраво виражене героїко-епічне трактування образів античної міфології.

Б. І. Яценко

КНЯЗЬ ІГОР У «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Велич Руської землі в її могутності і безборонності, торжество перемог і масштаби поразок, висловлення князів і їх вчинки — все витримано автором «Слова о полку Ігоревім» в єдиному стилі монументального історизму. За визначенням Д. С. Лихачова, цей стиль «характеризується перш за все прагненням розглядати предмет зображення з великих дистанцій: просторових, часових, ієрархічних»¹.

Проте великі дистанції не обмежують можливостей реалістичного висвітлення походу, правдивого зображення його учасників. Дослідники нерідко відзначають у «Слові» «реалістичну точність викладу подій»², «реалістичне (історико-документальне) зобра-

²⁸ У грецьку міфологію левині сюжети так чи інакше прийшли з Близького Сходу.

²⁹ Звичайно, ми не вважаємо можливим безпосереднє знайомство автора київських рельєфів з поемою Нонна хоча б тому, що стиль її надто ускладнений.

¹ Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и эстетические представления о его времени. — Русская литература, 1976, № 2, с. 24.

² Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.). М., 1975, с. 177—178.

ження персонажів і подій»³. Між образністю стилю і реалістичністю не існує суперечності, бо автор «узагальнює історію в конкретних поетичних образах»⁴. Навіть у традиційні, звичні форми усно-поетичної творчості автор уклав конкретний історичний зміст. Письменники Київської Русі послідовно дотримувались реалістичності, хоч інколи у фантастичних нереальних поетичних формах. Тому осмислення поетичних образів допомагає розкрити факти, встановити передумови написання твору, його датування, позиції світогляду автора «Слова». Часткове розшифрування історичної інформації «Слова» зроблене нами в аналізі «золотого слова» Святослава Київського⁵.

Слід врахувати, що в монументально-історичному стилі описувалися справді видатні події. Саме в такому плані зображений у «Слові» і князь Ігор Святославич. Донець, свідок славних перемог Володимира Мономаха і Святослава Всеволодовича над половцями, звертається до Ігоря від імені Руської землі зі словами, які прославляють князя — організатора трагічного походу на половців: «Княже Игорю! Не мало ти *величія*, а Кончаку нелюбія, а Руской землі веселія»⁶. Автор «Слова» зображає його народним героєм і вождем — як тілу без голови, так і «Руской землі безь Игоря» (стор. 44). Які ж причини зумовили таку високу оцінку?

Похід Ігоря Святославича на половців у 1185 р. привернув пильну увагу сучасників, тому що не був рядовою подією. Він знайшов відображення у лаврентіївській (перяславській) та іпатіївській (київській) літописних повістях, у «Слові о полку Ігоревім». У цих пам'ятках похід описаний приблизно однаково, але оцінений по-різному. В Лаврентіївському літопису засуджується погоня Ольговичів за славою, приписуються учасникам походу такі наміри, яких вони не могли мати. Розбивши половців у першому бою, князі нібито заявляють: «Идем по них и луку моря, гдѣ же не ходили ни дѣди наши...»⁷. Цей мотив був посиленний в «Степенной книге» XVI ст., де вже прямо зазначалось, що Ольговичі «и за Дон устремшася в самыя луки моря» і там були розбиті⁸.

Київська повість, на перший погляд, доброзичлива до сіверських князів, співчутливо пише про невдачу походу, радіє з нагоди

³ История русской литературы X—XVII веков. М., 1980, с. 130.

⁴ Лихачев Д. С. Исторический и политический кругозор автора «Слова о полку Игореве». — В кн.: «Слово о полку Игореве». Сборник исследований и статей. М.; Л., 1950, с. 50.

⁵ Яценко В. І. Про «золоте слово» Святослава Київського. — Радянське літературознавство, 1976, № 5, с. 53—59.

⁶ Ироическая пѣснь о походе на половцов удѣльнаго князя Новагорода — Сѣверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ в исходѣ XII столѣтія с переложениемъ на употребляемое нынѣ наречіе. М., 1800 (дальші посилання на сторінку першодруку «Слова» в тексті).

⁷ ПСРЛ, т. 1. Лаврентьевская летопись. М., 1962, стб. 397.

⁸ ПСРЛ, т. 21. Книга степенная царского родословія. Спб., 1908, ч. 1, ст. 226.

повернення Ігоря Святославича на Русь. Але за цією приязню ховається інший смисл. За Іпатівським літописом, похід Ігоря розпочався 23 квітня. Проте інші списки цього літопису (Єрмолаївський, Хлебниківський, Погодінський), а також Густинський літопис, «Історія Російська» В. М. Татищева датують початок походу 13 квітня. Звичайно, обидві дати можуть бути літературного походження і не відображати реального факту. Але слід зважити на те, що 23 квітня — день Георгія Побідоносця, а християнське ім'я князя Ігоря також Георгій. Отже, Георгій Побідоносець був святим патроном сіверського князя. Рушаючи в похід, князь Ігор міг сподіватися на заступництво святого і розраховувати на перемогу. Проте похід закінчився поразкою і полонем. Київський літописець ніби підводив читача до думки, що Георгій Побідоносець відвернувся від сіверських князів.

У Київській повісті, сповненій богословськими настроями, сонячне затемнення виступає як своєрідне випробування для князя Ігоря. Затемнення, за літописами, вказували як на зло, так і на добро. Якщо віруючі «моляхуся богу с слезами, да бы бог обратил знаменья си на добро»⁹, то все закінчувалося гаразд. Князю Ігореві необхідно було лише вознести покайну молитву, але він не зробив цього і кинув виклик долі: «А нам что створить бог или на добро или на наше зло, а то же нам видити»¹⁰. Подальший виклад подій показує, що, на думку літописця, князеві Ігорю було в чому каятись, і його зухвалість повинна бути покарана.

Драматизм у повісті досягає апогею, коли, зраджений ковуями, покинутий друзями, князь Ігор потрапляє в полон і в жахливій самотності звертається нарешті до бога. Перехід до покайння і саме покайння князя займає в повісті центральне місце. Автор поєднав покайння Ігоря і плач по Сіверській землі, щоб дати князю можливість виступити із самовикриттям. Полонений Ігор визнає свою вину в убивстві християн на Переяславській землі, просить бога змилюватися над ним. Поступово готується основа — ідейна і фактична — для втечі: «Избави и господь за молитву хрестьянску»¹¹.

Таким чином, з погляду київського літописця, князь Ігор покараний за те, що, навіть побачивши зловісний знак — сонячне затемнення, не покався, знехтував молитвою. Така позиція ченця-літописця цілком природна. Проте уже в перших дослідженнях «Слова» цей факт був інтерпретований інакше. Була сформульована основна теза про те, що князь Ігор знехтував сонячним затемненням. Ця оцінка була повністю перенесена на «Слово» без належного обґрунтування. Так виникла суперечливість у зображенні князя Ігоря. Але це не внутрішня суперечність «Слова», а його зовнішня суперечність з іншими літературними пам'ятками.

⁹ ПСРЛ, т. 2. Ипатьевская летопись. Спб., 1908, стб. 252.

¹⁰ Там же, стб. 638.

¹¹ Там же, стб. 649.

І в літописній повісті, і у «Слові» затемнення виступають як попередження про *можливу* біду, але мають різні функціональні значення. В літопису затемнення застає сіверян *в поході* — на карту поставлено лише результат походу; досить було б покайної молитви, щоб змінити хід подій на свою користь. У «Слові» ж затемнення показано *до походу*. Воно зорієнтовано лише на князя Ігоря і його військо. Власне їм, усій Сіверщині загрожує пряма небезпека. Від Ігоря Святославича вимагається негайна дія. І князь приймає рішення: краще загинути в бою на ратному полі, аніж бути полоненим удома. На карту поставлена доля рідної землі, виступ у похід неминучий. Отже, князь Ігор зважив на сонячне затемнення, бо вийшов у похід. Якби він знехтував затемненням, то лишився б у Новгороді-Сіверському, тим самим зрадив би інтереси Русі. Образ сонячного затемнення — «поетичний прийом автора «Слова», за допомогою якого він прагне виправдати Ігоря і його похід. Ігор іде назустріч загибелі, щоб відвести біду від рідної землі»¹².

Літописці вважали затемнення виявом гніву бога, незадоволеного перебігом земних справ¹³. Однак біда, на яку вказувало знамення, не сприймалась як неминуча. Власне тому і не могло скластися уявлення про «фатальну сонячну долю» генеалогічного характеру. Так, в 1102 р. люди «моляхуся богу с слезами да бы бог обратил знаменья си на добро. Знаменья бо бывають ово же на добро, ово же на зло, яко и си знаменья быша на добро». Сонячне затемнення лякає, але не спиняє їх діяльності. Навпаки, воно спонукає до певних захисних дій, з яких найпоширенішою була молитва. І не лише молитва. Літописець продовжує: «...яко и си знаменья быша на добро. На прѣидушее лѣто вложи бог мысль добру в Руськии князи умыслиша дерзнути на Половцѣ поити в землю их еже и бысть»¹⁴. В 1103 р. русичі вщент розбили ненависних половців. Ситуація повторилась в 1106—1107 рр.¹⁵

Значення цього факту важко переоцінити. В 1103 і в 1107 рр. Володимир Мономах, Святополк Київський і Давид Чернігівський вийшли у похід *після* сонячних затемнень. І обидва походи були успішними. В 1185 р. Ігор Святославич (за «Словом») опинився в аналогічному становищі, і сонячне затемнення спонукає його діяти так, як вчинив Володимир Мономах. Власне цей зв'язок двох історичних періодів, двох подій встановлюється автором «Слова» уже на початку твору: «Почнемъ же братіе, повѣсть сію отъ *старого Владимира* до нынѣшняго Игоря, иже... наведе своя храбрыя плъкы на землю Половѣцкую за землю Руськую» (стор. 5).

¹² Яценко Б. И. Солнечное затмение в «Слове о полку Игореве». — ТОДРЛ, 1976, т. 31, с. 421.

¹³ А. М. Робінсон пов'язує згадки про затемнення зі смертю ряду представників роду Ольговичів в XI—XII ст. (Солнечная символика в «Слове о полку Игореве»). — В кн.: «Слово о полку Игореве». Памятники литературы и искусства XI—XVII веков. М., 1978, с. 49).

¹⁴ ПСРЛ, т. 2, стб. 252.

¹⁵ Там же, стб. 258.

В XI—XII ст. боротьба проти половців мислилась як ознака мужності, геройства, священний обов'язок кожного руського князя. Сам Ігор виходить у похід *за землю Руську*. Наприкінці поеми автор проголошує славу князям і дружині, які захищають християн від «поганих».

Таким чином, затемнення в уявленнях давніх русичів не однозначне, воно могло вказувати як на добро, так і на зло. Окрім того, затемнення, яке нібито провістило смерть Святополка Ізяславича в 1113 р.¹⁶, виступає в літопису не лише як згубний символ, а й як *міра значимості* великого князя в житті народу. Адже смерть великого князя супроводилася переважно загостренням усобиць, що в свою чергу призводило до ослаблення Русі. Частішали напади чужоземців на прикордонні землі, нерідко виникали голод, епідемії. В пам'яті літописця Сильвестра була ще жива трагедія 1093 р. після смерті Всеволода Ярославича Київського, коли половці двічі розбили Святополка Ізяславича і Володимира Мономаха. В водах Стугни загинув Ростислав Всеволодович.

Святополк Ізяславич помер на київському престолі, і його смерть пов'язана з *сонячним* затемненням. Загибель колишнього київського князя Ізяслава Давидовича в 1161 р. пов'язана не з сонячним, а з *місячним* затемненням: «бысть затменне в лунѣ... знаменне се прообразует княжу смерть еже бысть»¹⁷. Що торкається Олега Святославича, діда сіверських князів, то він помер в Новгороді-Сіверському. Іпатіївський літописець, дружній в окремих моментах до Ольговичів, поряд з повідомленнями про сонячне затемнення подає і повідомлення про смерть Олега в 1115 р., але не наважився пов'язати їх¹⁸. Третьюрядний сіверський князь не міг бути «вшанований» ні сонячним, ні місячним затемненням.

У символічній паралелі Сонце—Ігор — розгадка ідейної спрямованості «Слова», яка виразно проступає у зверненні до Романа Мстиславича Волинського: «Уже, княже, Игорю утриѣ солнцю свѣтъ и древо не бологом листвіе срони: по Руси и по Сули гради подѣлиша, а Игорева храброго плѣку не крѣсити» (стор. 32). Тут, як і на початку «Слова», *до походу*, образ змерхлого сонця вказує на несприятливий збіг обставин для князя Ігоря, зокрема про трагедію міст Поросся і Посулля. Автор «Слова» переконаний, що біді могло б зарадити військо Ігоря, але його не воскресити. Це висока військово-політична оцінка діяльності сіверського князя.

Отже, у тлумаченні сонячного затемнення автор «Слова» вступає в полеміку з літописцем. Його не задовольняє богословсько-моралізаторський підхід до оцінки походу. Звідси і негативне ставлення автора «Слова» до вже існуючих («старих») усних або записаних оповідей («трудных повѣстій») про Ігорів похід: «Нельпо ли ны бышеть братіе начяти старыми словесы трудныхъ повѣстій о плѣку Игоревѣ, Игоря Святъславлича? Начяти же ся тѣй

¹⁶ Там же, стб. 197—198.

¹⁷ Там же, стб. 516.

¹⁸ Там же, стб. 282.

п'єсни по былинамъ сего времени...¹⁹). Тактовно, ніби вагаючись («Чи не гоже було... почати...»), автор «Слова» відмовляється від «трудних пов'єстій» як матеріалу для свого твору. І цим ніби передає настрої і думку слухачів.

Яка ж реальна небезпека загрожувала Сіверщині в 1185 р.? На кінець XII ст. розпад могутньої Київської держави привів до утворення ряду автономних феодальних центрів. Разом з тим чітко окреслилася територія і колишньої метрополії — «Руської землі», яка включала землі, що тяжіли до Києва. Сіверщина визначилася не відразу. М. Д. Присьолков, який спробував відтворити історичні обставини напередодні Ігорєвого походу, писав, що князь Ігор «був під рукою владимирського князя...»²⁰. Літописи не зберегли прямого свідчення про залежність Ігоря Святославича від Всеволода Юрійовича. Проте фактом лишається те, що сіверські князі протягом тривалого часу не включалися в єдину систему оборони Русі, не брали участі в об'єднаних походах. Справді, Сіверщина перебувала ніби в лещатах поміж Суздадем і Переяславом Руським, де князував племінник суздальського князя Володимир Глібович.

Становище змінилося в 1184 р., коли Володимир Глібович пограбував і спалив деякі сіверські міста. Сіверяни і переяславці були в стані війни. Не виключено, що і Всеволод Суздальський провів певні військові приготування. Досить підозрілою була концентрація половецьких сил на кордоні Русі. В основному це були половецькі роди, які активно використовувались у міжусобних війнах Юрієм Долгоруким, а згодом і його сином Всеволодом Юрійовичем.

Привертає увагу, що Ярослав Чернігівський відправив до половців посольство на чолі з Ольстином Олексичем. Але ця ймовірна посередницька місія провалилась. Перед князем Ігорем постало питання, як бути далі. Відмовившись від помсти переяславцям, він мусив би погодитись із роллю васала Юрія. Але, виступивши проти Володимира Глібовича, князь Ігор проголошував себе ворогом і Юрія, і його половецьких союзників.

Сонячне затемнення у «Слові» було ознакою воєнно-політичного становища, в якому опинився князь Ігор на початку 1185 р. Вкрай несприятливі для Ігоря обставини склалися ще до того, як він прийняв рішення про початок походу. Лише побачивши загрозу і оцінивши її, князь проголошує: «Луце жъ бы потягу быти, неже полонену быти» (стор. 5). Ворожій силі, що обступала його землю і готова була заповонити її, князь Ігор міг протиставити лише мужність свою і свого війська — «истягну ум крѣпостию своею и поостри сердца своего мужеством» (стор. 5).

¹⁹ Чи не гоже було нам, братове, почати словами старих страдницьких повістей про ополчення Ігорєве, Ігоря Святославича? Початися ж то пісні за свогочасними былинами...» (переклад наш.— Б. Я.).

²⁰ Присьолков М. «Слово о полку Ігорєве» как исторический источник.— Историк-марксист, 1938, кн. 6, с. 117.

Об'єктивно інтереси князя Ігоря й інтереси Руської землі співпадають. Тому автор «Слова» так сміливо заявляє, що князь Ігор виступив у похід за землю Руську, щоб прийняти удар на себе і відвести від Руської землі нещастя, на яке вказувало знамення. Сонячне затемнення передус виступу князя Ігоря — така внутрішня логіка цього місця у «Слові».

У літописах є ознаки того, що князь Ігор, перш ніж іти на половців, виступив проти Переяславської землі. Автор переяславської повісті пише, що Ольговичі «сняшася у Переяславля»²¹. Аналогічний приклад використання дієслова «сняшася» знаходимо і в Київському літопису. Рюрик у 1196 р. пропонує Всеволоду Суздальському «восѣсти на конѣ... снягися вѣсѣм в Черниговѣ», тобто, виступити проти Чернігівської землі²². Враховуючи стан сівєрсько-переяславських відносин у 1185 р., «сняшася у Переяславля» може означати військову акцію проти Переяславської землі²³. У цьому наскокові не взяли участі ні «буй-тур» Всеволод, шурин переяславського князя, ні Ольстин Олексич із чернігівцями. Адже князь Ігор мстив за свою особисту образу. В покайній князя Ігоря в київській повісті знаходимо пряму вказівку про дії Ігоря: «Много убийство, кровопролитье створих... не пощадох хрестьян, но взях на щит город Глѣбов у Переяславля»²⁴. Очевидно, перш за все цим і пояснюється виняткова ворожість переяславського літописця до учасників походу 1185 р.

Вступивши в протиробство з переяславським і суздальським князями, Ігор Святославич міг розраховувати лише на підтримку чернігівського і київського князів. Справді, Ярослав Чернігівський дав у поміч військо на чолі з Ольстином Олексичем, який напередодні повернувся з половецького степу і добре знав місце знаходження половецьких стійбищ. Святослав Київський збирав воїнів у Вятичах, фактично підстраховуючи сіверян від нападу суздальських військ.

У конфлікт були втягнуті майже всі основні руські князі і половці. Можливо, саме цю думку намагався передати автор «Слова»: Ігор і Всеволод «уже *лжу* убуди которую то бяше успил отець ихъ Святослав грозный великий Киевский» (стор. 21). На думку В. А. Адрианової-Перетц, «лжа» тут у значенні «незгода»²⁵, що стосується міжкнязівських і міжземельних відносин. Автор «Слова» підкреслює, що «лжа» була лише приспана Святославом, отже, існувала об'єктивно. В 1180—1181 рр. Святослав здійснив похід проти Суздаля, уклав мирний договір з Рюриком і Давидом Ростиславичами, в наступні роки розгромив половців Кюбьяка і Кончака.

²¹ ПСРЛ, т. 1, стб. 397.

²² Там же, т. 2, стб. 694.

²³ Яценко Б. Коментуючи безсмертну поему.—Радянське літературознавство, 1973, № 7, с. 33—38.

²⁴ ПСРЛ, т. 2, стб. 643.

²⁵ Адрианова-Перетц В. П. «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII веков. Л., 1963, с. 121.

Але Святославу не поталанило знищити внутрішню «лжу». Питання про Сіверську землю не було вирішене. Існувала небезпека нового конфлікту — «лжі». Її і пробудили своєю хоробрістю самі сіверські князі, як пробуджують сплячого, але небезпечного хижака.

Схоже, що ні чернігівці, ні кияни не планували воєнних дій проти Переяслава або Суздаля. Для них важливий був сам факт рішучого розриву князем Ігорем його залежності від Всеволода Юрійовича. Поразка Ігоря поставила його в залежність уже від Святослава і Ярослава Всеволодовичів, зміцнювала політичні позиції киян і чернігівців. Сіверщина включилась у систему оборони Руської землі. Саме з цього погляду похід князя Ігоря був визначальною політичною подією.

«Слово о полку Ігоревім» наскрізь пройняте ідеєю єдності Руської землі, яка остаточно визначилась наприкінці XII ст. З включенням Сіверської землі в київсько-чернігівську систему оборони фактично завершувалось і формування території Руської землі в тому розумінні, як вона окреслена в тогочасних літописах. Проте в середині 90-х років, після смерті Святослава Всеволодича, ця єдність була поставлена під загрозу. Боротьба між двома князівськими таборами — Рюриком Київським і Всеволодом Суздальським, з одного боку, Ольговичами та Романом Волинським — з другого, призвели до розпорошення руських сил, почастишали напади язичників. У 1196 р. Всеволод утвердився в Переяславі Руському як своїй спадковій отчині, і це посилювало його вплив на Сіверщину. Щоправда, становище полегшувалося тим, що Рюрик порвав із Всеволодом і почав шукати шляхів до зближення з Ольговичами, а в 1198 р. Ігор Святославич став великим князем Чернігівським, реальним претендентом на київський престол. У відносинах між князями з'явилися нові політичні акценти, які відбилися і в «Слові».

Використання поетичного образу затемнення у «Слові» базується на подібності військово-політичного становища, в яке потрапила Сіверська земля спочатку в 1184—1185 рр., а згодом в 1196—1198 рр., на тій ролі, яку зіграла Сіверщина і сіверські князі в формуванні «Руської землі» XII ст. Події 1185—1198 рр. і визначили характер опису «сего времени» в «Слові». Складною і нестабільною була рівновага сил, що виникла після війни 1195—1196 рр. Автор добре розумів, що потрібні сміливість і мужність у вирішенні політичних і воєнних питань. Такими якостями керівника, на думку автора, володів князь Ігор Святославич. Зображення його як народного героя — не епізод, а ключова ідейна позиція автора «Слова», який описує Ігорів похід на широкому тлі суспільно-політичних відносин кінця XII ст.

М. Д. Рогович
ФІЛОСОФСЬКІ ДЖЕРЕЛА
ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У духовній культурі Київської Русі, складову частину якої становила філософська культура, відображались конкретні соціально-економічні і суспільно-політичні відносини IX—XIII ст. У своєму розвитку вона пройшла кілька етапів, починаючи від проявів міфологічної свідомості, найяскравішими з яких були народні звичаї, язичницькі релігійні обряди, родові та племінні легенди й перекази, і закінчуючи перекладними, оригінальними творами філософського характеру періоду християнства.

Розвиваючись на власній, внутрішній основі, духовна культура Русі вбирала в себе досягнення культур багатьох, переважно сусідніх народів. Плідний процес взаємодії, взаємовпливів, безпосередніх контактів і зв'язків у галузі духовної культури найвиразніше відбився на процесі становлення й розвитку філософської культури русичів.

Одним з зовнішніх джерел розвитку філософської думки Київської Русі, як і більшості тогочасних європейських держав, була ідея спадщина античних, переважно грецьких мислителів, зокрема Арістотеля, Платона, Сократа та ін. Засвоєння її було важливим і необхідним етапом для становлення й розвитку філософської культури Київської Русі, оскільки, за визначенням Ф. Енгельса, без основ культури, закладеної Грецією й Римом, не було б культури й сучасної Європи¹.

Внаслідок відсутності письмових джерел, які характеризували б світогляд населення Київської Русі дохристиянської епохи, визначити обізнаність русичів-язичників з елементами античної культури немає достатніх підстав. Проте як історик філософії вказаної епохи, так і історик давньої Русі жодним чином не може обійтись без здогадів і припущень, без співставлень і протиставлень, навіть інколи без прийомів наче музейної експозиції, пам'ятаючи, що «доведення» в його вжитку — термін надто претензійний, коли дотримуватись прямого його математичного значення»². За допомогою співставлень археологічних, етнографічних, а особливо лінгвістичних даних, які є важливою ознакою етнічної належності населення тієї чи іншої території, можна певною мірою відтворити, реконструювати не лише ранній період історії слов'ян дохристиянської епохи, а й їх світогляд³.

Елементи античної, в тому числі й філософської культури, проникали, безперечно, на територію нашої країни ще до утворення Київської Русі, зокрема з численних грецьких міст-колоній на

¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 175.

² Романов Б. А. Люди и нравы древней Руси (историко-бытовые очерки XI—XIII вв.). Л., 1947, с. 15.

³ Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. М.; Л., 1962, с. 15.

узбережжі Чорного й Азовського морів. На думку дослідників, «Північне Причорномор'я становило щодо культури дуже своєрідну частину античного світу. Своєрідність ця визначалася взаємодією двох різних першооснов — грецької й місцевої, взаємодією, що відбулася на всіх галузях матеріального і духовного життя населення Північного Причорномор'я»⁴. Одним з далеких свідчень про знайомство населення античного Придніпров'я з філософськими творами давньогрецьких мислителів можна вважати збережену в грецьких першоджерелах легенду про погляди філософа Анахарсиса Дніпрянського (Борисфеніта). Місцеві грецько-«скіфські» легенди про Геракла та походження «скіфських» царів, записані «батьком» історії Геродотом, красномовно свідчать про неабияку обізнаність наших далеких пращурів з грецькою міфологією.

Можливості ознайомлення населення Київської Русі з грецькою культурою, в тому числі й з філософськими ідеями античних мислителів, значно розширились після прийняття християнства на Русі, оскільки цей акт сприяв зміцненню культурних зв'язків між Київською Руссю й багатьма європейськими країнами, передусім з Візантією, Болгарією, Чехією, Польщею, Німеччиною, Францією та ін.⁵ Провідне місце серед них належало Візантії, яка й приваблювала русичів не стільки християнством, скільки тим, що саме вона залишилась прямим спадкоємцем і скарбником культурних надбань античності, відношення якого до класичної спадщини «залишалось відношенням власника до невід'ємної, само собою зрозумілої власності»⁶. Пристосування македонськими вченими, братами Кирилом і Мефодієм грецького письма до слов'янських мов послужило необхідною передумовою для ґрунтовнішого ознайомлення населення Давньоруської держави з грецькою, в тому числі й філософською культурою. Проникнення елементів грецької культури в давньоруську стало настільки помітним, що вже за кілька років до офіційного прийняття Руссю християнства відомий арабський географ X ст. Мухаммад Ібн Ахмад аль-Мукадасі вважав «Русь народом румійським-візантійським, тобто з грецькою культурою»⁷.

Звичайно, сама візантійська культура, остаточне формування якої припадає на IX—X ст., успадкувала не всі надбання античності, а лише ті, що, на думку її творців, найповніше сприяли ідейному обґрунтуванню й зміцненню нових, феодальних суспільних відносин, що приходили на зміну елліністичним, рабовласницьким. Отже, в процесі формування нової ідеології відбувалися свідомий, санкціонований державною й церковною владою відбір, переосмислення античної культурної спадщини. Внаслідок цього засвоєння

⁴ Шелов Д. Б. Античный мир в Северном Причерноморье. М., 1956, с. 109.

⁵ Шекера І. М. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. К., 1967, с. 141; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968, с. 134, 310.

⁶ Фрейберг Л. А., Попова Т. В. Византийская литература эпохи расцвета IX—XV вв. М., 1978, с. 13.

⁷ Slavia Antiqua, 1952, N 3, s. 160.

філософської спадщини античності в Київській Русі відбувалось в загальному потоці візантійської, переважно релігійної, перекладної літератури. Така вибірковість зумовлювалась як конкретними соціально-політичними запитам панівної князівсько-церковної верхівки, так і конкретним інтелектуально-моральним рівнем суспільства. З величезної кількості творів візантійських авторів у Київській Русі для перекладу вибирались переважно праці, які в Візантії відіграли провідну роль в перемозі християнського віровчення. Але оскільки чимало раних отців церкви найкращим, найпереконливішим і найрозумнішим джерелом обґрунтування нового віровчення вважали логіку античних мислителів, головним чином «поганина» Арістотеля, переважно звертання давньоруських книжників до логічної спадщини античних філософів було неминучим.

Першим перекладним твором часів Київської Русі, в якому «християнську» премудрість доповнено логічним вченням Арістотеля й Платона, був «Ізборник Святослава» 1073 р., присвячений київському великому князеві Святославу Ярославичу, якого ще при житті називали «новим Філадельфом», порівнюючи його за пристрась до книжок з відомим бібліофілом епохи еллінізму⁸. В «Ізборнику...» чи не вперше засвідчено переклад найважливіших філософських, риторичних і граматичних термінів з творів античних авторів. Аналіз тексту «Ізборника...» показує, що автор його користувався не лише творами отців церкви, а й працями античних і середньовічних філософів, зокрема творами Арістотеля, Платона, Порфирія Тірського та ін. При складанні збірника він використав також трактат одного з основоположників візантійської середньовічної філософії, викладача Константинопольського університету Георгія Хіровоска (V ст.) «Про образи» (арк. 237—248 зв.), без якого «неможливо дати характеристику початкового етапу формування системи спеціальних слів, властивих галузі, яку називають жезтикою»⁹. Цей трактат був на Русі одним з перших джерел теоретичних відомостей у галузі поезики, риторики, а також естетики, оскільки в ньому розглядалися 27 «творчих», тобто художніх образів (арістотелівських «троп»), що тлумачилися складачем і перекладачем «Ізборника...» не лише як поетичні й риторичні фігури, а й як своєрідні естетичні категорії.

* В «Ізборнику...» є два трактати суто філософського характеру, перший з яких належить Максимові Конфесорові (Сповідникови) — послідовникові поглядів неоплатоніка Псевдо-Діонісія Ареопігита, а другий — шанувальникові античної філософії Теодорові Райтському (кінець VI — початок VII ст.), який у пра-

⁸ Ізборник великого князя Святослава Ярославича 1073 г. Спб., 1880, арк. 2 зв. (далі при цитуванні цього твору в тексті в дужках вказуватиметься номер аркуша).

⁹ Гранстрем Е. Э., Ковтун Л. С. Поэтические термины в Изборнике 1073 г. Сравнение их в русской традиции (Анализ трактата Георгия Хировоска). — В кн.: Изборник Святослава 1073 г.: Сборник статей. М., 1977, с. 99.

пях використав не лише «Органон» Арістотеля, а й «Вступ» до арістотелівських «Категорій» відомого неоплатоніка Порфірія Тірського (близько 232 — 304 рр.). Життєвість філософських ідей античних, хоч стосовно християнської догматики об'єктивно «зовнішніх», сторонніх, мислителів, на які й орієнтувався Теодор Райтський, виявилася настільки відчутною, що включений в «Ізборник...» філософський трактат цього автора згодом був досить повно, а в окремих місцях і буквально повторений у працях Йоана Дамаскіна, зокрема в його «Діалектиці»¹⁰. Основна увага філософської частини «Ізборника...» присвячена визначенням і тлумаченням таких арістотелівських категорій, як суть, явище, природа, властивість, випадковість, причина, володіння, позбавленість (привація), кількість, якість, відношення, протилежність, стан, дія, підлягання дії, буття, рід, вид тощо. Починається вона «Максимумим» визначенням сутнього: «Сутнє означає буття необмежено сутніх, тобто буття того ж самого сутнього. Адже сутнім називають і ангелів, і камінь, і все інше, оскільки вони необмежено існують в цьому (людському) розумі. Його взагалі всі визнають. Назва «сутнє» є означальною, а назва «природне» є проявом руху необмежено сутніх, тому що все пізнається в русі й нічого немає без руху проявів. Адже (термін) «сутні» позначає буття необмежено сутніх, а «природа» — рух необмежено сутніх. Сутнього є п'ять видів, оскільки воно буває або розумним, або наділеним мовою, або відчуттєвим, або вегетативним, або позбавленим душі» (222 зв. — 223). Зміст філософської частини «Ізборника...» 1073 р. дає всі підстави вважати цей перекладний твір найранішою і найважливішою зі збережених пам'яток філософської думки Київської Русі, а його упорядника й перекладача — одним з основоположників філософської культури східнослов'янських народів.

Другим з найважливіших філософських першоджерел часів Київської держави був переклад вже згаданої «Діалектики» Йоана Дамаскіна. Перший її список був зроблений, найвірогідніше, викладачами школи при Софійському соборі, заснованої київським великим князем Ярославом Володимировичем. У складі її був перекладений розділ «Про дев'ять муз і сім вільних мистецтв», який для русичів став безпосереднім джерелом відомостей з творів античних авторів про так звані «вільні мистецтва» — граматику, риторику, діалектику (логіку), арифметику, геометрію, астрономію й музику. Про час появи й поширення численних списків перекладу «Діалектики» Й. Дамаскіна свідчить хоча б той факт, що вже в «Ізборнику...» 1073 р. є чимало уривків з цього популярного твору, в якому, як і в філософській частині «Ізборника...», переважала творча думка античних філософів, і насамперед Арістотеля й Платона. Київського читача «Діалектика» приваблювала, очевидно, тим, що її автор не цурався «перевіряти... зовнішніх мудреців сло-

¹⁰ Пейчев Б. Філософський трактат в Симеоновия сборник. Софія, 1977, с. 86.

ва», послідовно виражаючи переконаність у тому, що і в них «знайдемо дещо потрібне», оскільки «всякий митець потребує інструментів, за допомогою яких творить». Одним з таких «інструментів» Дамаскін вважав, звичайно, античну логіку, використовуючи в своїх творах філософські ідеї «Категорій» Арістотеля і «Вступ» до них неоплатоніка Порфирія.

Тому 40 розділів «Діалектики» автор присвятив головним чином логічному обґрунтуванню самодостатності й самоцінності розуму в земному «поцейбічвому» житті людини. Тут чи не вперше давньоруський читач міг ознайомитися з шістьма відомими в середньовічній філософській літературі визначеннями філософії, почерпнутими переважно з творів античних мислителів: «Тому краще зрозуміти, що таке філософія. Філософія слов'янською мовою перекладається як «любов до мудрості». Щоб до філософії не ставитись зневажливо, запам'ятай: 1. Філософія — це розуміння «сутніх», оскільки вони існують, тобто розуміння природи сутніх. 2. І далі, філософія — це розуміння божих і людських справ, тобто видимих і невидимих. 3. Філософія — це розрізнення смерті добровільної й природної. Бо й життя буває двоє — природне, оскільки ним живемо, й добровільне, оскільки ним пристрасно хапасьмо за це (поцейбічне) життя. Двоєю буває й смерть, бо буває природна, яка є відокремленням душі від тіла, й добровільна. Нею, нехтуючи й цим (поцейбічним) життям, до майбутньої прагнем. 4. Філософія — це уподібнення до бога якомога, тобто доброму — справжній розум... 5. Філософія — це майстерність майстерностей і мистецтво мистецтв, бо філософія — це основа всякої майстерності. Адже завдяки їй всяку майстерність набувають і всяке мистецтво. Майстерність означає усунення помилок в чомусь після багатьох [помилко], а мистецтво — відсутність помилок у всьому. І лише філософія не помиляється. Згідно ж з іншими, майстерність — це те, що творимо руками, а мистецтво — це будь-яка словесна майстерність, — граматика, риторика тощо. 6. Філософія ж — це любов до премудрості, а справжня премудрість — це бог, а отже, й любов до бога — це справжня філософія»¹¹.

Тут же вперше зустрічаємо арістотелівський, панівний у вищих навчальних закладах Європи до XVIII ст. включно, поділ філософії на спекулятивну («зрительное») и практичну («д'ятельное»), перша з яких, в свою чергу, ділиться на теологію («богословное»), фізику («естественное») й метафізику («оучительное»), а друга — на етику («обычайное»), економіку («домостроительное») та політику («градовное»). Як в «Ізборнику...» 1073 р. в «Діалектиці» читач міг ознайомитись з визначеннями основних категорій філософії Арістотеля, зокрема визначення роду, виду, суті, відмінності, випадковості, причини тощо. Загальну оцінку цього твору найкра-

¹¹ Иоанна презвутера, Екзарха болгарска предисловіе премудрости философовстей, святого Иоанна Дамаскина... — Рукописна збірка XVII ст. ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. Шифр ДА/218 Л. (Муз. 595), арк. 17—17 зв.

ще висловив один з тодішніх читачів його в одному із збережених списків «Діалектики» безпосередньо після 40 розділу: «Джерелом справді єси, отче Іване, струмені думок виливаючи й вірних розумні серця напуваючи!»¹². Інтерес до «Діалектики» Дамаскіна не понижувався і в післямонгольський період. У той же час на Україні з'явився новий її переклад, здійснений викладачами Острозької академії¹³ й виданий разом з «Риторикою» й «Граматикою» в Вільні 1586 р.¹⁴ в друкарні Мамоничів.

Пам'яткою філософської, зокрема етичної думки епохи Київської Русі, є «Ізборник Святослава» 1076 р., складений в Києві на місцевому ґрунті, мабуть, під впливом популярності «Ізборника...» 1073 р. Тут виразно переважає морально-етична проблематика, «як слід людині поводитись»¹⁵. Укладач Святославового «Ізборника» 1076 р. залишився невідомим. У творі використано думки не лише отців церкви, а й філософські ідеї Сократа, Платона, Арістотеля, Ксенофонта, Піфагора, Демокріта та інших античних мислителів. До цієї збірки входять також два анонімні твори місцевих, київських авторів, що є, власне, апологією «вчення книжного»: «Слово якогось батька до сина свого» й «Слово якогось калугера про читання книжок». Останній з названих творів, як показує його заголовок, присвячений обґрунтуванню необхідності читання книжок, яке, за словами автора, має для людини не менше значення, ніж «для воїна зброя й для корабля вітрила». Доведення необхідності досягнення безмежних глибин «книжної» мудрості повторюється згодом у «Повісті временних літ». Це місце є виразною ремінісценцією відомого уривка з промови М. Т. Ціцерона «На захист Архія поета» про користь наук.

Захоплення «читанням книжок» взагалі й вивченням філософських творів «зовнішніх», світських авторів зокрема найвиразніше позначилося на творчості відомого «книжника і філософа...», якого на руській землі не було, київського митрополита XII ст. Климента Смолятича. У «Посланні митрополита Климента Смолятича Фомі, пресвитеру Смоленському...» автор, відмовившись від виняткової орієнтації на церковно-релігійну літературу («почитаемая писанія»), вільно використовує аргументи з творів Гомера, Арістотеля, Платона та інших світських, переважно античних авторів¹⁶. «Провина» Климента Смолятича, на думку ортодоксійних церковників в особі Фомі, полягала саме в тому, що він, «ставши філософом», тобто пишучи свої твори «від Омира й від Арістотеля,

¹² *Калайдович К. Ф.* Іоанн, Экзарх Болгарский. М., 1824, с. 81.

¹³ *Богвиц М. Б.* Скоринские традиции и первая грамматика и диалектика восточных славян.— В кн.: Доклады к XI конференции молодых ученых Белорусской ССР (ноябрь 1967 г.). Минск, 1967, с. 18, 24.

¹⁴ О девяти музах и семи свободных художествах. О разумѣ. О мысли (Из диалектики Иоанна Дамаскина). Спб., 1881, с. 66.

¹⁵ *Ізборник 1076 г. М., 1965.*

¹⁶ *Лавровський Л. Я.* Послание митрополита Климента Смолятича к Фоме, пресвитеру Смоленскому, как историко-литературный памятник XII века. Смоленск, 1894, с. 84—107.

й від Платона, які серед грецьких світил славними були», відважився не лише тлумачити біблійні оповіді алегорично, а й писати твори без залучення матеріалу з «поважних творів», тобто святого письма.

Історико-філософську цінність становлять такі рукописні пам'ятки епохи Київської Русі, як «Шестоднева», оскільки в їх складі поряд з цитатами й висловами, почерпнутими з творів релігійного характеру, трапляються уривки з філософських, природничонаукових та художніх праць античних і середньовічних авторів, з грецької й римської міфології тощо. Чи не найпопулярнішим серед них був перекладений з грецької мови в багатьох списках «Шестоднев» Іоана, єкзарха болгарського, складений на основі однойменних збірок Василя Великого, Северіяна Гевальського та ін. В ньому, зокрема, викладено відомості про «природу» людини, почерпнуті переважно з природничонаукових праць Арістотеля та інших античних мислителів. В «Шестодневі» розглядається вчення Стагірита «про душу», яке лягло в основу психології, що як посібник використовувалося в навчальних закладах Європи протягом усього середньовіччя. Завдяки цьому творові давньоруський читач дістав змогу докладно ознайомитись з аристотелівським поділом «душі», тобто розуму, на «словесну» й «інтелектуальну» частину, оскільки «в ній проявляються такі «сили», як відчуття й свобода волі»¹⁷. Не менш цікавим для історика як філософської, так і психологічної думки епохи Київської Русі є віднесення укладачем «Шестоднева» такої «сили», як розум, до числа відчуттів, зумовлене, мабуть, впливом вчення про «душу» Арістотеля: «А відчуттів п'ять: розум, думка, слово (-мова), уява, й відчуття (-сприймання). Розум є наче світлом у вогні, або наче оком в тілі. Проявляються ж в ньому три інтелектуальні сили: пам'ять, уява й розсудок»¹⁸. Отже, в питанні співвідношення розуму й відчуттів автор «Шестоднева» стоїть, як не дивно, набагато ближче до автентичного, неспотвореного «інтерпретаторами» вчення античного мислителя, ніж, наприклад, більшість викладачів філософії Києво-Могилянської академії XVII—XVIII ст., як і професорів філософії університетів і академій Західної Європи того ж періоду. «Шестоднев» Іоана, списків якого на території Київської Русі налічувалось десятки, був одним з найважливіших джерел етичної й суспільно-політичної думки тієї епохи, оскільки в нього входили уривки з трактатів античних і середньовічних авторів про «сваволю» людини в первісному, позитивному значенні цього слова, яке виражало античне поняття моральної свободи, свободи волі людини, розроблене в філософії Сократа, Платона й Арістотеля. За словами ж автора «Шестоднева», «сваволя — це та [сила душі], завдяки якій

¹⁷ Книга глаголемая Шестоднев... Творение Иоанна Превритера, Екзарха Болгарского.— ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. Шифр ДА/219 Л. (Муз. № 260), арк. 4 зв.

¹⁸ Там же.

[людина], розпізнаючи добро й зло, схиляється або направо, або наліво»¹⁹. «Сваволею», тобто свободою вільного вибору в своїй поведінці володіє кожна людина, незалежно від її походження й становища в суспільстві. Завдяки можливості вибору між добром і злом, честю й ганьбою кожна людина спроможна вибирати між смертю ще при житті й безсмертям. Про плідність цієї думки для подальшого розвитку філософської думки багатьох європейських країн свідчить роль, яку вона відіграла у вченнях філософів-гуманістів епохи Відродження, у розвитку гуманістичних і реформаційних рухів XIV—XVI ст. як у нашій країні, так і в країнах Західної Європи. Джерелом цієї думки для автора «Шестоднева» послужили, очевидно, твори Йоана Золотоуста, який, орієнтуючись у цьому питанні головним чином на античну традицію, писав, зокрема: «Сам будь суддею, сам будь законодавцем свого життя... Пізнання чесноти вклав бог в нашу природу, але застосування й здійснення надав нашій свободі... Ми не потребуємо жодного вчителя, щоб довідатись про них (чесноту і ганьбу.— *М. Р.*); саме ж здійснення надано вже свободі, старанності й зусиллям нашим»²⁰.

Одним з джерел античного вчення в Київській Русі про співвідношення «душі й тіла», тобто розуму й відчуттів, а також про свободу волі людини була така філософсько-релігійна пам'ятка того часу, як «Діоптра», складена грецькою мовою в Візантії приблизно в 1096—1097 рр. і перекладена в Києві не пізніше XIII ст. Автором її був Філіп Пустельник, який при складанні збірки за основу взяв коментар візантійського філософа VI ст., основоположника відомої «ересі» тритеїзму Філопона або Йоана Граматика до трактату Арістотеля «Про душу». Ця збірка знайомила читача з природничонауковими ідеями Арістотеля й Емпедокла, які розробляли вчення про чотири елементи, з котрих, на їх думку, складаються всі тіла матеріального світу, з вченням Платона й Плотина про людину та її інтелектуальні «сили», з природничонауковими ідеями найвидатніших представників античної медицини Гіппократа й Галена.

«Діоптра», яка збереглася до наших днів у багатьох списках, написана у формі діалога між тілом і душею, в якому тіло як частина нижчого, згідно з вченням ортодоксійних церковників, «тлінного», видимого світу «просвічує» душу, яка, за християнською традицією, вважалася частиною «вищого», невидимого, осяжного лише розумом світу, чим об'єктивно підривається християнська догма про «вищість» душі та передування її тілові в часі в момент «творіння». Заперечуючи свою «другорядність» і ницість, тіло, користуючись в диспуті з душею аргументами з природничих праць античних мислителів, каже: «Адже ти не є ранішою від мене, а ти й я є одночасно. Хіба мене створив ремісник, в той час

¹⁹ Книга глаголемая Шестоднев... Твореніє Іоанна Превзитера, Екзарха Болгарского.— ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. Шифр ДА/219 Л. (Муз. № 260), арк. 4а.

²⁰ *Златоуст Іоанн. Творення.* Спб., 1899, т. 2, кв. 1, с. 154—155.

коли тебе бог? І що ти варта без мене?»²². Отже, автор «Діоптри» сферу духовного, тобто розумового, цілком виразно ставив у залежність від сфери відчуттєвого, тобто тілесного. Душа (розум) людини без її тіла (відчуттів) — це ніщо, оскільки «сили» душі реалізуються й пізнаються лише завдяки тілесним, зовнішнім, відчуттєвим проявам, «рухам»: «Сутнє бо все пізнається за допомогою відчуттів, як я сказав. Відчуття має відчуттєве свідчення, а усвідомлення сприйняття досягається не завдяки сприйманому, але завдяки (його) дії»²².

Намагання з'ясувати питання про зв'язок між моральними властивостями людини та її фізіологічними особливостями, а також із зовнішніми, в тому числі й кліматичними чинниками, зумовило використання автором «Діоптри» античного, цілком «зовнішнього» щодо теології вчення про співвідношення елементів (землі, води, вогню й повітря), з яких складається людина. Найціннішим у цьому вченні було те, що духовні, психічні властивості людини ставились у недвозначну залежність від співвідношення чотирьох вказаних елементів, від віку й місця її проживання. Усвідомлюючи хибність думки Арістотеля й Гіппократа про те, що розум (душа) людини «перебуває» в серці, автор «Діоптри», вслід за Галеном, твердить, що «осередком» розуму є головний мозок («главизна мозку»), оскільки ушкодження останнього призводить неминуче до розладу розумової та психічної діяльності.

Розвиваючи античне вчення про «сваволю» людини, яке ще в ранньохристиянський період проникло в твори середньовічних візантійських авторів, Пустельник доходить висновку, що, володіючи можливістю вільного вибору між добром і злом, між честю і ганьбою, кожна людина «керує» своєю власною долею, оскільки доля в її власних руках. Отже, визнання можливості вибору людиною між добром і злом у кінцевому підсумку приводило до думки про можливість вибору нею між безсмертям і смертю, — думки, до якої значно пізніше дійшли філософи-гуманісти епохи Відродження (Марсіліо Фічіно та ін.). «Зовнішнє» вчення про «сваволю» людини, як і елементи філософії стоїцизму, засвідчені вже в філософських першоджерелах епохи Київської Русі, стали, очевидно, тією ідейною основою, на якій зароджувались і розвивались вільнодумно-реформаційні та «єретичні» рухи XIV—XVI ст.

З багатьма філософськими ідеями античних та середньовічних, переважно візантійських авторів давньоруський читач мав можливість ознайомитись завдяки перекладним творам таких жанрів, як флорилегії, лимонарії, хроніки, повісті, діяння, слова, притчі тощо. Поряд з біблійними персонажами тут досить часто зустрічаються імена (як і назви окремих творів і трактатів) Арістіппа, Арістотеля, Вергілія, Геродота, Гомера, Демосфена, Діогена, Діона, Ісо-

²¹ Діоптра. Рукописна збірка XIV ст.— Бібліотека ім. В. І. Леніна. Відділ рукописів. Шифр «Румянцівська колекція», № 96», арк. 41—41 зв.

²² Там же.

крата, Кассія, Ксенофонта, Менандра, Овідія, Плінія, Платона, Плутарха, Полібія, Сократа, Софокла, Фукідіда, Хрїзіппа та ін. Отже, ці перекладні твори були справді квітичками філософської думки, які відзначалися, як видно з їх змісту, виразно світською спрямованістю.

Тенденція до світськості чи не найчіткіше проявилася в перекладеній у Галицько-Волинському князівстві безпосередньо з грецького оригіналу не пізніше 20-х років XIII ст. «Бджолі»²³, в якій кількість використаних «зовнішніх», світських авторів у кілька разів переважає кількість представників церковно-релігійної літератури. Не приховуючи джерела свого твору, а також метод його «складання», автор навіть підкреслює, що він, наче бджола, яка збирає мед з найрізноманітніших квіток, збирав «думки мудрих людей»,— переважно світських, у тому числі й античних авторів. Отже, при укладанні своєї збірки він керувався засадою «мудрості» використаних ним авторів, вважаючи її найголовнішою чеснотою. Орієнтуючись на античний за своєю суттю філософський принцип «сваволі» людини, укладач «Бджоли» Антоній при характеристиці поведінки людини в будь-якій ситуації намагається визначити важливість і певну субординацію мотивів тих чи інших вчинків. Згідно зі словами автора цього твору, визначати «мудрість» чи «немудрість» кожного окремого вчинку людини допомагає її власний попередній досвід «прикладанням» обставин, «які траплялися раніше..., до теперішніх». Характерним є також те, що він вже виразно усвідомлював, що примус («нужа») і страх (очевидно, й перед богом) ніколи не можуть бути спонукою до добродійства, а винятково добра воля й усвідомлення людиною моральності чи аморальності, мудрості чи немудрості власних вчинків. Орієнтуючись при цьому переважно на філософський, світський, «зовнішній» ідеал мудрості, він найбільше вихваляє юнаків, які вивчають філософію, палко прагнуть до мудрості, основне джерело якої вбачає в творах античних, світських мислителів і поетів. Саме цим зумовлювалась, очевидно, загальна зацікавленість «Бджолою», яка на Україні завершилась повторним її перекладом в Дерманському монастирі на Волині 1599 р. за грецьким, більш науковим оригіналом, виданим 1516 р. в Тігурі (нині — Цюріх) відомим видавцем і популяризатором творів античних авторів Конрадом Геснером²⁴. Отже, «Бджола», поряд з іншими перекладними творами грецько-візантійського походження, була одним з важливих джерел філософської думки епохи Київської Русі.

У процесі становлення й розвитку східнослов'янської філософії історії важливу роль відіграли переклади історичних творів візантійських і західноримських авторів — хронік, історій, діянь, літописців, хронографів тощо. Характерною рисою їх було те, що

²³ Історія української літератури, у 8-ми т. К., 1967, т. 1, с. 67.

²⁴ Сперанский М. Н. Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности. Исследования и тексты. М., 1904, с. 175.

в більшості з них червоною ниткою проходить тенденція до поєднання релігійного провиденціоналізму з ідеєю неперервності все-світньо-історичного процесу, з ідеєю перманентності розвитку й вдосконалення людства. Спроби такого поєднання пояснюються, очевидно, прагненням київських перекладачів, як і авторів оригінальних історичних творів, знайти в біблійній «історії» місце і для слов'янських, у тому числі й давньоруського, народів та їх мов, чого без такого поєднання зробити було неможливо. Під тиском цього прагнення відбувався повільний, але неухильний і очевидний відхід місцевих, київських історіографів від нав'язаного їм Візантією релігійного пояснення їх власної історії, суть якого зводилась до того, що загальнолюдська, «культурна» історія русичів почалася щойно з прийняттям християнства.

Не погоджуючись з таким поясненням історії Київської Русі та діяльності її дохристиянських князів, все більше київських авторів у своїх працях починає визнавати й обгрунтовувати цінність і «загальнолюдськість» історії й культури Русі дохристиянських часів. Найяскравіше ця точка зору прослідковується у відомому творі київського митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать» (1049 р.), де автор недвозначно доводить сучасникам, що й дохристиянські князі Ігор і Святослав князували не в «невідомій землі», а на Русі, яка в їх часи, як і до того, «відома й чутна була в усіх чотирьох сторонах землі». Перекладаючи і коментуючи численні історичні твори грецько-візантійських авторів, київські літописці й хроністи, ознайомлюючи читачів з історією інших народів, прагнули послідовно проводити думку про «русь» як окремий, самобутній народ, історія якого (не лише «християнська», а й дохристиянська) є однією з ланок всесвітньої історії.

Найяскравішими перекладними творами історичного характеру епохи Київської Русі були, як відомо, хроніки Іоана Малали, — «найантичніший» за складом та джерелами твір цієї групи»²⁵, Георгія Амартола й Георгія Синкелла, «Повість про зруйнування Єрусалиму» («Історія Юдейської війни») Йосифа Флавія, «Йосипов», «Олександрія», «Девгенієве діяння» тощо. Під впливом античних, «зовнішніх» стихійно-матеріалістичних поглядів, а також під впливом суспільно-історичної практики, подій повсякденного життя, які були безпосереднім джерелом формування найво-реалістичніших поглядів на історичний процес взагалі, автори, як і перекладачі цих творів, часто-густо були на шляху до відмови від беззастережного визнання цілковитої залежності долі людини, окремого народу, як і людство взагалі, лише від «сваволі» бога, оскільки при визнанні такої залежності у всіх без винятку випадках і відповідальність за те зло, яке має місце в світі, треба було б з необхідністю покладати тільки на бога. Так, на думку автора

²⁵ Шусторович Э. М. Хроника Иоанна Малалы и античная традиция в древнерусской литературе. — В кн.: Литературные связи древних славян. Л., 1963, с. 63.

«Слова Данила Заточеника» (можливо, Івана Ростиславича Берладника)²⁶, причина його невдач полягає не у власній «грішності» чи у «волі божій», а в людській, суспільній, цілком «земній» несправедливості представників його ж суспільної верстви. Елементи такого «вільнодумства» й «стихійного реалізму» трапляються і в інших пам'ятках писемності Київської Русі.

Таким чином, становлення філософської думки Київської Русі нерозривно пов'язане з діяльністю переважно київських «книжників» ще до навали орд Батия. Найжиттєвішими, а отже, й найперспективнішими, виявилися, як відомо з історії вітчизняної філософії, ті елементи філософської думки Київської Русі, які найсуттєвіше й найвиразніше спричинилися до поступової, але неухильної секуляризації етичної та суспільно-політичної проблематики. Серед них слід назвати насамперед елементи вчення про людину як творця своєї власної долі завдяки особистій активності («малими ділами») у «поцейбічному» світі, вчення про велич людського розуму, спроможності якого в справі власного вдосконалення часто визнавались необмеженими, тощо. Вказані елементи філософської думки Київської Русі лягли в основу світогляду ряду представників вітчизняної філософської культури наступних століть.

Н. Ф. Пікулик

ПРОБЛЕМИ МОРАЛІ В ЛІТЕРАТУРНИХ ПАМ'ЯТКАХ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Пам'ятки літератури Київської Русі, в образній, високохудожній формі відображаючи самотність, суперечливість, своєрідне поєднання контрастів та неспокоїв тогочасної дійсності, становлять неоціненне культурне надбання нашого народу. Прослідковуючи на основі їх вивчення освоєння людиною соціального середовища, проникаючи в її духовний світ, ми здобуємо ще один з могутніх засобів самопізнання. Розвиваючись в різноманітних жанрах, оригінальна література створила пам'ятки двох типів: церковні та світські. Дана стаття присвячена дослідженню пам'яток світської літератури. Проте оскільки середньовіччя було добою панування релігійної ідеології і світогляд середніх віків був переважно теологічним¹, поняття «світський» вживається тут не як синонім атеїстичного чи антирелігійного, а в розумінні неклерикальної позиції у зображенні дійсності. Звідси постає завдання чуйного виявлення за релігійною формою світського змісту. В період Київської Русі

²⁶ Яценко Б. І. Історична основа «Слова Данила Заточеника». — УІЖ, 1971, № 12, с. 59—67.

¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 327—415.

громадське життя ще не повністю підлягало засиллю церкви. За таких умов навіть літописання, при тісному сплетінні в ньому церковного та світського елементу, було насамперед виразом історичної самосвідомості своєї доби, давало найповніше уявлення про її реалії. Так, у статтях церковного змісту здебільшого ставилася мета політична: опір експансії Візантії чи, наприклад, як у розповіді про Бориса і Гліба, осуд князівських усобиць. Крім того, творцями писемних пам'яток літератури давньоруського періоду були представники верхівки феодальної ієрархії, які намагалися ідеологічно закріпити своє панування, що зумовлювало певну тенденційність і значну дидактичність цих пам'яток. Слід, мабуть, наголосити ще й на тому, що оригінальна писемна спадщина Київської Русі не з'явилася раптово на запозиченому підґрунті після прийняття християнства: вона не могла не зазнати впливу багатого дохристиянського фольклору, що вибрав у себе досвід духовно-практичного освоєння світу ще в період родового ладу, відобразив «поганське» світобачення.

Промовисті свідчення своєї епохи — пам'ятки оригінальної давньоруської писемності, — розгортаючи перед нами парадигму становлення, так би мовити, людяності людини, зберігають неминущу цінність, а різноаспектне дослідження їх — свою актуальність. Дана стаття торкається одного з аспектів: відображення процесу гуманізації моральних стосунків та моральної свідомості в давньоруську добу.

Київська Русь — ранньофеодальна держава. Формою соціальних зв'язків була феодальна залежність, що в кінцевому підсумку спричиняло екстремертний характер соціальних регуляторів і, зокрема, факт базування моральних відносин на моральних нормах, які проявлялися в звичаях, традиціях, релігійних догматах, обрядах, державно-правових заборонах. Піраміда соціальної ієрархії здіймалася над трудовим народом, що, відповідно, виключало сільське та міське трудяще населення з-поза меж ієрархії феодальних ідеалів.

Ранньофеодальному періоду, періоду переважання землеробства та натурального господарства, притаманне специфічно інтимне, антропоморфне ставлення людини до навколишнього світу, переживання його. Грані поміж людиною й природою плинні, нечіткі, взаємопроникні. Людина вже не зливається з природою, але поміж ними немає конфронтації, протиставлення. Індивід ще не сприймає, не усвідомлює себе в якості центру, довкола якого зосереджена решта світу. Ця інтимність переживання свого зв'язку з природою проявлялася хоча б у тому, що простір і час якнайнатуральніше вимірювалися за допомогою людського тіла, його руху і здатності діяти на матерію. Вік людини вимірювався «літми», часом найінтенсивнішої трудової діяльності землероба, найтіснішої взаємодії людини з природою, від якої залежав її майновий статус, а деколи і життя. Просторові відстані — ліктями, сажнями (3 лікті), верстами (50 сажнів або 150 ліктів).

Людина була настільки органічно поєднана з природою, що в літературних пам'ятках доби Київської Русі ми марно шукатимемо милування красою природи. І це не свідчить про позбавленість тогочасної людини естетичного чуття: в неї ще просто не виникало потреби змальовувати картини природи, не було «ностальгії» за природою, яка ще не була предметом її споглядання: «Відношення людини до природи в середні віки — це не відношення суб'єкта до об'єкта, а швидше знаходження себе самої у зовнішньому світі, сприймання космосу як суб'єкта»². Природа промовляла до людини зрозумілою їй мовою, була союзником або супротивником, але не чимось чужим, незрозумілим. Природні явища наділялися суто духовними, людськими якостями: план фізичний і духовний взаємоперегукувалися, взаємопроникали. У такій пам'ятці давньоруської літератури, як «Слово про Ігорів похід», ми знаходимо приклади перенесення на природні явища суто людських емоційних станів та дій: «Нощь стонуци... грозою птиц убуди», «вѣтри, Стрибожи внуци, вѣюг с моря стрѣлами на храбрѣя плъки Игоревы», «ничить трава жалощами, а дерево с тугою к земли приклонилось», «уныша цвѣты жалобою»³. Все це зумовлює високу поетичність «Слова», і замість тверджень про духовну вбогість і позбавленість людини середньовіччя естетичного чуття, було б набагато слушніше вдуматися у всю глибину й синкретичність емоційного переживання нею навколишнього світу, органічність її зв'язку з природою.

Якщо ж зупинятись на звичаях і традиціях епохи Київської Русі, то слід наголосити на їх динаміці, векторній спрямованості від первіснообщинного ладу. В добу формування та становлення Давньоруської держави населення її вступило з усіма характерними пережитками родового ладу: залишками групового шлюбу⁴, звичаєм позбуватися старих та непрацездатних людей та ін. Безцінним ілюстративним матеріалом для підтвердження цього є «Руська Правда». Адже різноманітні фактори (економічні, соціальні, низький рівень державної централізації, а звідси й низький рівень розвитку апарату соціального контролю та ін.) зумовлювали те, що право «Руської Правди» мало характер звичаєвого (принаймні, в найдавнішій її частині — 18 статей), а деякі з цих звичаїв належали ще до додержавного періоду Русі. Більше того, з матеріалу «Руської Правди» можна визначити тенденцію зміни звичаїв та моралі давньоруського суспільства. Але звернемось до оригіналу. У «Руській Правді» визнавалося право кровної помсти: «Убъеть муж мужа, то мьстить брату брата, или сынови отца...», але тенденцією зміни цього звичаю, властивого родовому ладу, було накладання певних обмежень — в залежності від міри родичання, місця і часу вчинення злочину: якщо вбивство не було помщене

² Кобляков В. П. Этическое сознание. Л., 1979, с. 72.

³ Слово о плъку Игоревѣ... К., 1977.

⁴ ПСРЛ. Спб., 1851, т. 5, с. 85.

одразу й на тому ж місці, то справа виносилася на розгляд княжого суду; накладалися грошові штрафи «аще не будеть кто мстя», що можна трактувати і як відмову від помсти й заміну її економічною санкцією. Особливо великі штрафи накладалися за каліцтво (ст. 5: «Оже ли утнеть руку и отпадеть рука любо усохнет, то 40 гривен»; ст. 6: «Аще ли будеть нога цела или начнеть хромати, тогда чада смирать») ⁵. Адже каліцтво, яке чинило людину частково або повністю непрацездатною і фізично неповноцінною, призводило до громадської смерті: по-перше, вона не могла особисто помститися кривдникові, а по-друге, ставала тягарем для родини, яка прагнула позбутися її. Висоту штрафу за каліцтво деякі вчені пояснюють саме тенденцією зміни моралі — каліка підпадав під захист церкви або князя. Розгляд «Руської Правди» в ракурсі зміни звичаїв та моралі міг би бути предметом окремого дослідження, тому обмежимося вищенаведеними статтями.

Крім того, первісні вірування народу в сили природи не могли бути раптово викорінені з прийняттям християнства. Залежна від природної стихії людина шукала захисту від неї за допомогою різних таємничих засобів: ворожіння, прикмет, чар. У «Слове о том, како первое погани суще, языце кланялися идолам» з гіркою констатується: «По святом же крещении Перуна отринуша, а по Христа бога яшася, но и ныне, по украиннам молятся ему, проклятому богу Перуну, и Хорсу, и Мокоши, и Вилу, и то творят отай. Сего не могутъ лишити проклятого ставленья вторые трапезы, нареченные роду и рожаницам...» ⁶. Доки християнство проникло в свідомість глибинних народних мас, пройшли століття. Своєрідність цього процесу полягала в «обрусінні» християнства: виникненні деякої синкретичної віри, відлуння якої ще й досі відчутне в обрядах різних релігійних святкувань, в уявленнях про «нечисту силу» — «чорних» богів, відповідників поганських богів зла, ворожбитів та відьом.

Особистість людини Київської Русі вже в загальному переросла «родову особистість», характерну для її додержавного періоду. Адже IX—XIII ст. були періодом поживлення, подальшого розвитку та ускладнення соціальних зв'язків, періодом диференціації міжособових та масових стосунків людей, а отже і становлення особистості нового, феодального типу. В чому ж полягала її своєрідність, суперечливість і самотність? Адже вона, з одного боку, відчувала себе уособленням всього людства, як «улюблене дитя боже», а, з другого, соціально і психічно підпадала під вплив і контроль певних замкнених соціальних груп. Як формувалася її «ментальність» під впливом цих двох факторів?

Оскільки центральним регулятивним принципом християнізованого середньовічного світу був бог, то й світ цей сприймався як єдність, всі частини якої, перебуваючи у строгій, стрункій ієрархії

⁵ Правда Русская. М.; Л., 1947, т. 2, с. 15—20.

⁶ Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953, с. 395.

й певному відношенні до бога як найвищого блага й досконалості, сповнювалися морального змісту, співвідносячись до космічного конфлікту добра і зла, до всесвітньої історії гріхопадіння й спасіння. Людина — вінець творіння й раб божий. На її психіці й свідомості тяжіло переконання про те, що на кожному індивіді зокрема покладена моральна відповідальність за все людство й обов'язок всіляко сприяти його спасінню, або, в іншому випадку, — страх ще більше поглибити загальні людські гріхи; тяжів «страх бога» — концентрація страху, що призводила до «психологічної безвихідності й принципової неспроможності подолання страху шляхом пізнання об'єкту»⁷; тяжіло безапеляційно-фатальне «страх божий им'йте выше всего» та меланхолійно-покірне: «А ми що таке, люди грішні та злі? Сьогодні живі, а завтра мертві, сьогодні в славі та честі, а завтра в могилі й забутті...»⁸. Християнство вимагало від людини зречення власної волі й індивідуальності та цілковитого покладання на божий розсуд та волю. Ось, наприклад, Володимир Мономах з гордістю розповідає про свої життєві здобутки, та раптом похоплюється й з упокоренням пише: «Не хвалю бо ся дерзости своея, но хвалю бога и прославляю милость его, еже мя грѣшнаго и худаго селико лѣтъ... сблюд, ...и не лѣнива мя был створил, худаго, на вся дѣла человекъская потребна»⁹. Оскільки таїнство хрещення сприймалося як прилучення до спільноти рівних перед богом християн, то в моральній свідомості людей декларувалися такі вимоги: «Якщо хтось може зробити іншим корисне, то на віддяку від бога хай сподівається й насолоду вічними благами... Коли позбавляють тебе чогось — не помщайся, як переслідують тебе — терпи, огуджують — моли, умертви гріх. Порятуй кривдженого, давай суд сироті, виправдовуй вдовицю: приходіть з'єднатися, каже Господь. Якщо й будуть гріхи ваші багрянні, то обілю їх, як сніг...»¹⁰. Це, так би мовити, «широкий» пласт психіки середньовічної людини.

Але особа феодального типу — це особа станова, замкнута в межах певної локальної соціальної групи, облутана щільною мережею вертикальних і горизонтальних соціальних зв'язків з відповідними чітко та однозначно визначеними правами й обов'язками. «Ціннісна орієнтація при феодалізмі... спрямована на зміцнення станово-ієрархічного становища людини»¹¹, а отже, і моральна свідомість такої людини в силу нерозвиненості автономії індивідуума носила екстровертний характер, що, в свою чергу, зумовлювало обмеженість моральної свободи особи. Вона була включена в систему відносин заступництва, патерналізму, в систему корпоративності, статусної ієрархічності. Поведінка такої людини була

⁷ *Матраи Л.* Атеизм и эмоциональная жизнь. — Вопросы философии, 1977, № 2, с. 100.

⁸ Повесть временных лет. М.; Л., 1950, т. 1, с. 163.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, с. 356.

¹¹ Моральный выбор. М., 1980, с. 41.

ритуалізована, канонізована й позбавлена індивідуального характеру: повсякденне життя середньовічної людини було сповнене соціального символізму та ритуальності, що породжувало особливе становище її в соціалітеті, специфіку відношення індивіда й групи. Індивід приймав форми й стандарти життя групи з притаманним їй символізмом, її ідеали й цінності. Суспільною чеснотою, що вимагалася від людини, була максимальна включеність у корпорацію, групу, а не оригінальність, самобутність, відмінність від інших: «Кожному станові, касті, корпорації передбачено особливий спосіб життя й припускається, що інші групи населення повинні жити по-іншому... Відповідно формулюються й кодекси поведінки, різоче відмінні одні від одних»¹². Моральні відносини підпадали під своєрідний шаблон моральної оцінки, який відзначався внутрішньою ієрархічністю й передбачав нерівність моральних прав і обов'язків у відносинах людей різного класово-станового статусу, нерівну моральну відповідальність, осудність та віддачу. Людина не усвідомлювала себе поза якоюсь соціальною групою, рідко діяла індивідуально, її відзначала зорієнтованість на всезагальність, типовість, на універсалізацію, деконкретизацію. Так, бажаючи утвердити давність свого народу, літописці включали його в біблійну всесвітню історію, щоб надати ваги своїм твердженням — звертали до авторитету святого письма чи апостольських книг. У давньоруських джерелах людина не зображалася в динаміці свого вікового зростання, середньовіччю не властиві уявлення про дитинство чи зрілість: людина мовби й народжувалася з набором належних її статусові чеснот.

Названі особливості соціальної та індивідуальної психіки середньовічної людини слід повною мірою враховувати, але не абсолютизувати, не забувати, що доба Київської Русі була особливо стрімкою та динамічною. Безупинне поглиблення поділу праці, розширення суспільно-історичної практики, яка включала ускладнення міжлюдських відносин та зростання культурного рівня людини, все глибша диференціація людської діяльності та матеріального виробництва, розвиток «форм спілкування», духовне виробництво і виробництво людини (що включало в себе й виробництво форм соціалізації) призводили до поступового самоусвідомлення людини. Людину Київської Русі в XII ст. можна, мабуть, уявити в такій загальній системі залучення до різних форм спільності при звуженні їх кола: найширша спільність — християнська, далі — піддані певного князя, певного феодала, деяка землеробська чи ремісничя спільність і нарешті — родинне коло. Все це сприяло становленню самосвідомості індивіда. Крім того, не можна забувати про таку характерну рису життя релігійної середньовічної людини, як перебування її в сталому діалозі з богом, що сприяло наростанню елемента інтроспекції: оте «дитя боже» звиряється йому, в чомусь кається, чогось просить, щось замолює...

¹² Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. М., 1972, с. 279.

Людина відкриває свій, досі незвіданий внутрішній світ, свою неповторність, автономність й починає претендувати на визнання за нею індивідуальної вартісності та цінності. Автор «Слова Данила Заточеника» (XII ст.) вже вимагав: «Не дивись на зовнішність мою, а глянь, який я всередині. Я... хоча одягом і злидений, та розумом багатий, юний вік мій, та старий розум. Думкою б шугав, мов орел у піднебесі»¹³. Так, людині Київської Русі XII ст. вже стає замало, що на неї наклеюють етикетку «багатий» — «кращий», чи «бідний» — «гірший». Вона протестує й пручається, вона іронізує й насміхається: «Злидар мудрий — мов золото в брудному посуді, а багатий причепурений та дурний — мов шовкова подушка, соломою набита»¹⁴. Людина вимагає справедливості: «Не позбав хліба злидаря мудрого, не піднеси попід хмари нерозумного багатого»¹⁵. І така траєкторія становлення самосвідомості індивіда епохи Київської Русі від «родової особистості» до особи нового типу з високим рівнем самоусвідомлення людських якостей і потенцій була закономірністю суспільно-історичного розвитку.

Але що ж відбувалося на гранях зіткнення індивідів, індивіда і соціальної групи? Тим, що забезпечувало нормативну комунікативність міжкласових, міжстанових, міжособових зв'язків, що було шаблоном моральних відносин феодалізму, був патерналізм, відношення «батьки» — «діти», «старші» — «молодші». Яскраво проявилось це в «Слові Данила Заточеника»: «Бо щедрий князь — багатом своїм слугам батько: ото ж і залишає багате хто батька й матір, та до нього приходять»¹⁶. Сюзерен, старший, батько приймав на себе зобов'язання заступництва, опіки молодшого, васала: «Я ж, княже, мов те дерево при дорозі: багато хто гілки йому обрубав і у вогонь кидав; так і мене всяк кривдить, бо не оберігає мене страх грози твоєї... Птах радіє весні, а дитя матері, весна землю квітами красить, а ти оживляєш людей ласкою своєю, сиріт і вдовиць, що вельможі їх кривдять»¹⁷. І хоч ми знайдемо й такі рядки: «Не май собі двору поблизу княжого: бо ж тіуни його — мов вогонь, на осині розпалений, а рядовичі його — мов іскри. Якщо од вогню й вбережешся, то від іскор не зможеш вберегтися й одяг пропадиш»¹⁸, та з князя знімається моральна відповідальність за сваволу його помічників, і образ його вкрай ідеалізовано: «Княже мій, пане! Яви мені обличчя своє, бо ж солодкий голос твій і прекрасний образ твій, і дар твій, мов плід райський»¹⁹.

Загальна ціннісна зорієнтованість моральної свідомості на ставово-престижні статуси зумовила той факт, що принцип ставової

¹³ Слово Данила Заточеника.— В кн.: Памятники литературы Древней Руси (XII век). М., 1980, с. 395.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же, с. 393.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, с. 395.

¹⁹ Там же.

честі став стрижнем, основним організуючим моментом феодальної моральної свідомості. Всі інші моральні якості феодала (не забуваймо про специфіку жанрів середньовічної літератури і те, що друдові маси не входили в ієрархію середньовічних ідеалів!) підпорядковувалися саме уявленню про честь як про сукупність певних моральних зобов'язань та вимог, диференційованих по своїй мірі й змісту залежно від соціального становища й репутації людини²⁰, уявленню про відповідність людини її соціальній ролі. Звертання до «Руської Правди» може стати яскравою ілюстрацією значення, якого надавалося охороні феодальної честі. Так, ст. 3, 4, 8 передбачали високі штрафи — розміром 12 гривен — за образу честі («за обиду»); ст. 3 — «аще ли кто кого ударить батогом, любо жердью, любо пастью, или чашею, или рогом, или тылеснию»; ст. 4 — «аще утнетъ мечем, а не вынем его, любо рукоятью»; ст. 8 — «а во усе..., а в бороде...». Це — 12 гривен — в 4 рази більше, ніж за дрібне каліцтво (ст. 7), чи за побої (ст. 2), або в 2,4 рази більше, ніж за вбивство княжого рядовича (ст. 25), смерда чи холопа (ст. 26)²¹. Усвідомлення своєї станової честі, неоправданості втрати її, страх перед цим штовхали людину не лише на те, щоб іти проти власних схильностей, а часом і взагалі на одчайдушні кроки — йти на свідому смерть. Яскраве свідчення цьому — передбойові заклики, як, наприклад, звертання до дружини князя Святослава: «...уже нам нѣкамо ся дѣти! волею и неволею стати противу: да не посраим земля Русьскыя, но ляжем костыми тутю, мертвый бо срама не имать, аще ли побѣгнем, то срам имамы, и не имамы убѣжати; но станем крѣпко...»²².

Тогочасне уявлення про честь оформлялося в систему етикетних правил поведінки, символіку, що супроводжувала станово-престижне становище індивіда. Тому порушення цієї етикетності та ритуалізму сприймалося як образа честі. Глянемо з цієї точки зору на такий уривок з «Слова Данила Заточеника»: «Друзі мої й близькі мої відмовилися від мене, бо не поставив перед ними учти а стравами розмаїтими. Багато ж хто товаришує зі мною і за столом руку простягає зі мною в одну сільничку, а в нещасті стають ворогами й навіть допомагають підніжку мені підставити: очима длачуть зі мною, а серцем наді мною сміються»²³. Невже лише на людську невдячність нарікає Данило? Мабуть, ні. Адже з часів родового ладу зберігся ритуал учтування вождя, сюзерена із своїми наблизженими: символікою його було те, що він ділився із васалами своїм життєвим щастям, сприянням долі, а отже й на васалів таким чином накладалися певні зобов'язання. Порушення цих васальних зобов'язань розцінювалося як образа честі сюзерена. Так що, мабуть, до смутку Данила з приводу людської зрадливості додавалося обурення «обидою» його феодальної честі.

²⁰ Дробницкий О. Проблемы нравственности.— М., 1977, с. 64.

²¹ Правда Русская, т. 2, с. 58, 65, 70, 77—78, 166, 169.

²² ПСРЛ, т. 5, с. 108.

²³ Слово Данила Заточеника, с. 391.

Підсумовуючи значення принципу станової честі, слід зазначити, що в підпорядкуванні йому перебували інші приписи феодальної моралі: демонстрація фізичної сили та хоробрості, щедрості, гостинності, «милостивості» тощо. Про відступництво від «кодексу честі» свідчили докори сумління при порушенні певних прийнятих зразків поведінки, адже «честь» усвідомлювалася не як сукупність певних індивідуальних якостей, а як «слава, якою користувалася людина серед оточуючих»²⁴, певною мірою як громадська думка. Показовою щодо цього може бути покаєнна промова Ігоря Святославича, яку, окрім в політичному аспекті²⁵, можна трактувати і в аспекті чинників, що призводили до моральної девальвації людини. Адже ця промова — перелік вчинків невибачальних: «Чимало вбивств й кровопролиття вчинив я на землі християнській,... чимало лих зазнали безвинні християни: розлучали батьків з дітьми їх, жінок з чоловіками, дочок з матерями, подругу з подругою її. І всі були в сум'ятті: був тоді полон і скорбота, живі мертвим заздрили... Старців штовхали, юні страждали від жорстоких і немилосердних побоїв, мужів убивали й розсікали, жінок поганили»²⁶. Із скрухою накликає Ігор смерть на свою голову: втрата честі нарешті усвідомлюється ним страшною втратою життя.

Принцип феодальної честі носив двояку природу: він блокував девіацію * поведінки до неналежного статусу — зовнішня, екстервертна орієнтація індивіда; та рефлексивного контролю — погляд на себе, так би мовити, збоку, ставлення індивіда до своєї репутації як до цінності, що становить вже інтровертний елемент. Але контрольно-імперативним механізмом, який здійснював регуляцію поведінки індивіда в плані дотримання конкретно-історичного типу феодальної поведінки, був механізм «вірності» («відданості»). Характер феодальної «вірності» екстервертний — характер беззастережного дотримання зобов'язань підпорядкування вимогам певної соціальної групи. Така «вірність» становила наріжний камінь феодальної моралі. Так, воїни відповідають Святославу перед нерівною битвою: «...Идѣже глава твоя будеть, ту и наши будуть»²⁷. Слуга Бориса угрин Георгій дав заколоти себе над тілом свого пана, бажаючи дотримати йому вірність, мовивши: «Да не остану тебя, господине мой драгый; да идѣже красота тѣла твоего увядаеть, ту и аз сподоблен буду живот свой скончати»²⁸.

Вірність в сенсі імперативності супроводжувала кожную мораль-

²⁴ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры, с. 184.

²⁵ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1958, с. 193.

²⁶ Ипатьевская летопись, с. 357.

* Від латинського: *deviatio* — відхилення; тут відхилення від типу поведінки, який є загально визнаним як відповідний нормі.

²⁷ ПСРЛ, т. 5, с. 108.

²⁸ Там же, с. 127.

ну дію²⁹. Згадаймо, наскільки суворо засуджувалася невірність присязі, яких кар вона заслужувала: «Да примуть (відступники від присяги.— *Н. П.*) мечь от бога вседержителя, осуженіе на погибель в сій вѣк і в будущій; а елико их некрещено суть, да не имуть помощи от бога,... да не ущитятся щиты своми, и да посѣчени будутъ мечи своми, и от стрел и от нага оружія своего, и *да будутъ раби и сій вѣк и в будущій*»³⁰. Підкреслене становило особливо страшну кару: адже за уявленнями слов'ян прижиттєве рабство людини переносилося в потойбічний світ.

Надзвичайним моральним осудом сповнені в літописах розповіді про підступу й «лєсть» васалів стосовно своїх сюзеренів: «О злая лєсть чєловѣчская! Сей бо лукавноваше князя своего лєстью. И паки: языки своми лщасуся, суди им, боже, да отпадутъ от мыслей своих, по множеству нечестія их, изрини я, яко прогнѣваш ты, господи»³¹. Крім того, «лєсть» була порушенням засад у етиці боротьби, характерної для феодалізму. Адже вона вимагала поваги до себе самого й супротивника — поваги його й своєї честі, дбалості про власну гідність, себто лицарскість вимагала рівного супротивника, певного елемента ризику, як засобу самоутвердження, що виключало застосування нечесних, підступних методів боротьби.

З'ясувавши основний структурний елемент моральної свідомості та основний контрольо-імперативний механізм дотримання моральних вимог, логічно перейти в подальшому до розкриття уявлень про моральну досконалість особи Київської Русі на основі розгляду тропологічних тлумачень. Враховуючи специфіку жанрів давньоруської літератури і літератури середньовіччя взагалі, яка створювала два особові зразки — лицаря й святого, та обмеженість статті світською тематикою, зупинимося на образах давньоруських феодалів, які уперсоніфіковували моральний ідеал своєї доби.

Щоб розкрити тенденцію зміни індивідуального морального ідеалу епохи Київської Русі, доречно, мабуть, обрати таку послідовність розгляду тропологічних тлумачень: вождь Святослав — політик-миростворець Давид Святославич — своєрідна суміш лицарськості, господарності та книжності в особі Володимира Мономаха. Схемою прийнято субординацію в портреті середньовічного феодала таких елементів як: честь (про що йшлося вище, і оскільки обрані моральні зразки є позитивними, то передбачається відповідність їх вимогам княжої станової честі); хоробрість — воїнська та лицарська відвага й звитяжність, фізична сила, які високо цінувалися в середньовіччі; щедрість та милостивість до менших, обов'язок заступництва та захисту підданих; гостинність; набожність — якість, цінність якої дуже неодномірна для різних етапів феодалізму. Риси ці були нормативними символами історично своєрідного способу життя феодалізму.

²⁹ Там же, с. 99.

³⁰ Там же, с. 111.

³¹ Там же.

Отже, яким постає перед нами образ Святослава, якою є ієрархія вищеназваних якостей у його літописному образі? Передусім вождь — «поганин» Святослав «бѣ бо и сам храбр, и легок, ходя яко пардуси, войны многи творяше»³², більше того, надмірна войовничість Святослава навіть піддається в літописі осудові: «ты, княже, чюжіє землі ищещи и блюдеши, а своєя си охацив», що можна розглядати як невиконання патерналістських, заступницьких зобов'язань щодо підданих. Але Святослав безоглядно кидається у воєнні пригоди, здобуваючи собі славу. Типово «варварський» вождь, Святослав дотримується передусім вірності своїй дружині: так у щоденному житті він, «ходя, воз по себѣ не вожаже, ни котла, ни мяса варя, но потонку изрезав конину, или звѣрину, или говядину, на углех испек ядыше, ни шатра имѣяше, но подклад постилаше и в головы сѣдло; такоже и прочіи вои его вся бяху», тобто поділяє всі труднощі й невгоди життя своїх «содругів». Більше того, на всі благання своєї матері Ольги охреститися Святослав «не внимаше того, глаголя: «како аз хоцю един ин закон пріяти! а дружина моя смѣятися начнутъ». Отже образ князя світанку Давньоруської держави — Святослава — цілком відповідає ідеалові «варварського» вождя. Для нього характерні лише ознаки войовничості, фізичної сили та відданості братам по зброї.

Цілком протилежним князю-войовнику зображений Давид Святославич у «Слові про князів»³³. Цей князь дотримується кодексу князівської честі: «Якщо хрест кому цілував, то слова свого твердо дотримувася. Якщо навіть інший угоду порушував, то він і тоді від присяги своєї не відступав, нікому несправедливості не чинив і зла не творив». Давид змальований мудрим політиком-миротворцем: «Коли хто війною на нього йшов, він ту ворожнечу поступливістю своєю приборкував... Якщо хто з братів кривду якусь чинив, він провину на себе переймав». І така тактика вже не сприймалася як ознака слабкості чи боягузства, а навпаки, викликала повагу до Давида, становила основу його авторитету не лише як князя, а й як приватної особи: «Брати ж, бачачи таку його миролюбність, прислухалися до нього як до батька й корилися як панові своєму. І княжив він у мирі великому...». Давиду Святославичу притаманні вже й суто мирні чесноти господаря та голови родини: «Може, гадатиме хто, що князь Давид дружини не мав? Але у нього й діти були... Чи скаже хтось, що хатніх турбот не мав?... Та цей князь не про один свій дім клопотався, а про багато — всієї землі...» Отже, домінуючим в моральному образі Давида Святославича є якості миролюбства та відданості повсякденним турботам господаря й сім'янина. Порівнюючи образ Давида Святославича з образом Святослава, можна стверджувати перенесення акцентів у напрямі гуманізації його.

³² ПСРЛ, т. 5, с. 106—110.

³³ Про Давида Святославича цит. за: Слово про князів.— В кн.: Памятники литературы Древней Руси (XII век), с. 340.

Та найповніше розгортається уявлення про людську досконалість у ретроспекції та рефлексії Володимира Мономаха в «Повчанні дітям...». В особі Володимира Мономаха надивовиж гармонійно вживаються й взаємно доповнюють одна одну риси й чесноти минулих дохристиянських часів і чесноти християнина, хорошого «економіста» та книжника. Мономах нахваляється, що безстрашно сповняв свій лицарський обов'язок: «створил дѣла на войнѣ и на ловѣх...» — «...конь диких своими руками связал еси... Тура мя 2 металла на розѣх с конем... вепрь ми на бедръ мечь оттял, медвѣдь ми у колѣна подклада укусил, лютый звѣрь скочил ко мнѣ на бедры и конь со мною поверже...»³⁴. Така демонстрація фізичної сили — відгомін часів дохристиянських. Та в образі Володимира Мономаха відтворено риси, цілком відсутні в зображенні Святослава й лише дещо накреслені в образі Давида Святославича. А саме: *заступництва та милостивості*: «Більш усього не забувайте про вбогих, але, скільки можете, за силами вашими, годуйте й подавайте милостиню сироті й вдовицю оправдуйте самі, а не дозволяйте сильним занепасти людину»³⁵. *Гостинності та щедрості*: «Куда же поидете, иде же станете, напоите, накормите унеина; и боле же чтите гость, откуда ж к вам придет, или прост, или добр, или сол, аще не можете даром, брашном и питьем»³⁶. *Господарності та працьовитості*: «В дому своем не лѣнитесь, но все видете, не зрите на тивуна, ни на отрока... На войну вышедъ, не лѣнитесь, не зрите на воеводы...»³⁷. *Вченості* («книжності»): «...учите, ...в том бо честь есть от ихѣх-земль»³⁸. *Правдивості та поміркованості*: «Лжѣ блюдися и пьянства и блуда»³⁹ та ін.

Отже, складові морального ідеалу, який виступає в «Поученні...» підпорядковані утвердженню цінності людини (гордо лунає мономахівське «на вся дѣла чловѣчьская потребна»), її діяльності на благо людей, універсальності її творчих потенцій, здатності до самовдосконалення шляхом відмови від аскези («Ни одиночѣство, ни чернечѣство, ни голод, яко инии добрии терпятъ, но малым дѣлом улучити милость божью»⁴⁰) та активного прилучення до здобутків людської культури. Цей ідеал наскрізь земний і здоровий.

Вищенаведена система уявлень про людську досконалість дає підстави стверджувати, що суспільство, в якому так чітко й повно було сформовано поняття про моральний ідеал, володіло великим духовним потенціалом, а виходячи з наповненості цього ідеалу — це суспільство перебувало на гребені свого культурного розвитку, відзначаючись високим рівнем розвитку моральної свідомості, тя-

³⁴ Повесть временных лет, т. 1, с. 162—163.

³⁵ Там же, с. 358.

³⁶ Там же, с. 158.

³⁷ Там же, с. 157.

³⁸ Там же, с. 159.

³⁹ Там же, с. 157.

⁴⁰ Там же, с. 155—156.

жінням до гуманізації. Цю думку можна підтвердити ще й в іншому плані — плані прояву гуманізації у всьому діапазоні охоплення «всекомпетентною» моральною свідомістю різнопорядкових суспільних явищ; від особистої «гігієни» моральних стосунків, до утвердження величі людини й, на щаблі ще вищому — моральної оцінки перебігу історичного процесу. Яскраве свідчення цьому — давньоруські пам'ятки.

У «Повчанні...» Мономах звертається до дітей: «При старых молчати, премудрых слушати, старьшим покарятися, с точными и меншими любов имѣти,... не сверѣповати словом, ни хулити бесѣдою,... срамлятися старѣиши,... помысл чист имѣти понужаясь на добрая дѣла»⁴¹. Викриваючи моральну згубність лінощів («лінощі ж усьому мати: що хто вміє, те забуде, а чого не вміє — ніколи й не навчиться»⁴²), Мономах закликає: «Добре чинячи, не лінуйтеся ні на що хороше»⁴³, але й перестерігає: «Луче є праведнику малое, паче багатства грѣшных многа»⁴⁴. Турботливо й людиноутверджувально звучить заклик Володимира Мономаха до нащадків у кожному повсякденному кроці бути на висоті людської гідності.

А яким гімном людині, її розуму і творчим силам сповнене поняття «мудрості», з якого органічно витікає гуманістичний зміст «почитання книжного»: «Бо ж солодко — сот медовий і добре — цукор, та обидвох краще знання книжне, тому що воно — скарб життя вічного»⁴⁵, «...велика ж бо буває користь від навчання книжного, книги... це — ріки, що всевіт наповнюють, це джерела мудрості, в них бо глибочінь безмірна, ними ми в смутку втішаємось»⁴⁶. Опанування скарбниці людської мудрості, яка міститься в книгах, освіта розглядається як засіб самовдосконалення, засіб досягнення морального ідеалу.

Особливим драматизмом і навіть трагізмом відзначається моральна оцінка перебігу історичного процесу в давньоруських пам'ятках. Згадаймо, ким і як творились літописи, що піднімало творців «Слів» до рівня громадянського пафосу. Християнському сприйняттю історичного часу взагалі притаманний песимізм: християнська філософія історії десцендентна та фіналістична. В часи поляризації бідності й розкошів, гніту, панування безоглядного політичного марнославства та користолюбства у давньоруських писемних пам'ятках відобразився моральний протест проти тогочасного суспільного стану, який виливався, з одного боку, в форму морального осуду князів-сучасників, а з другого — в уявлення про «золотий вік» панування колишніх князів. Кожен «вік» — це

⁴¹ ПСРЛ, т. 1, с. 243.

⁴² Повесть временных лет, т. 1, с. 359.

⁴³ Там же, с. 359.

⁴⁴ ПСРЛ, т. 1, с. 242.

⁴⁵ Кирилла-монаха притча о человеческой душе.— В кн.: Памятники литературы Древней Руси, с. 291.

⁴⁶ Повесть временных лет, т. 1, с. 302.

не просто обмежений хронологічними рамками час: він сповнений морального змісту. Так, не даремно князю Олегу надано прізвисько Гориславовича, адже при ньому «сіялись-росли усобиці, гинули внуки Даждбогові, в княжих чварах віку позбавлялися, отоді в землі Руській не так ратаї гукали-покликали, як ворони крикали-кричали, за трупи перекір маючи», «на «сьомім віці Трояновім», коли «не снопи кладуть на Немизі,— кладуть голови молодецькі», «ой і стогнати землі Руській, колишні часи і князів колишніх пригадуючи». Адже нові князі віддалися захланності та користюлюбству («се моє, а те теж моє, брате!»), забуваючи про свій обов'язок перед народом та історією («стали вони діла дрібні вважати за великі, на себе самих підіймати чвари»), кидаючи рідну землю на поталу чужинцям («а невірні з усіх сторін находили, землю Руську долали»). І ця оргія політичного марнославства («самі мужаймось, самі візьмемо славу приїдешню, колишньою самі поділимось») піддається найвищій моральній санкції — позбавленню князів честі: «Укладіте в піхви мечі оганьблені: втратили-бо ви дідівську славу»⁴⁷. Докором сучасникам лунає літописне зображення суспільного ідеалу — «золотого віку» давніх князів: «Ти бо князи не собираху многа имѣнія, не творимых вир, ни продаж въскладаху на люди...» Літописець пристрасно закликає: «Да отсель, братія возлюбленная моя, останемся от несытства своего...», обіцяючи: «никому же насилія творяще, милостынею цвѣтуще, страннолюбіем... да и здѣ добрь поживем, и тамо вѣчної жизни причасници будем»⁴⁸.

Наведені матеріали дають підставу стверджувати як стрімку динаміку, так і наростання гуманістичного звучання моралі доби Київської Русі. Незважаючи на те, що середньовічний світогляд був теоцентричним, оригінальні пам'ятки давньоруської світської літератури засвідчують досягнення вже в XII ст. високого рівня самосвідомості тогочасної особи. В багатьох з них утверджується велич і краса людини діяльної, творчої, здатність досягнути морального ідеалу в земному житті шляхом самовдосконалення й невтомної повсякденної праці. Подальше вивчення не лише писемних, а й інших пам'яток культури Давньої Русі дасть можливість повно й глибоко реконструювати духовний світ тогочасних людей.

⁴⁷ Слово про Ігорів похід..., с. 5—34.

⁴⁸ ПСРЛ, т. 5, с. 87.

М. В. Кашуба

ДАВНЬОРУСЬКІ ТРАДИЦІЇ ТРАКТУВАННЯ ОБРАЗУ ЖІНКИ ТА ЇХ ПРОДОВЖЕННЯ НА УКРАЇНІ

Поняття раннє середньовіччя, ранній феодалізм асоціюються з пануванням релігійної ідеології. Проте тисячолітні традиції язичницького світорозуміння, численна апокрифічна література, практика суспільного буття сприяли виробленню інших, відмінних від офіційних релігійних, принципів осмислення і трактування бога, природи, людини та їхніх взаємовідносин. З прийняттям Руссю християнства візантійського, східного варіанту, відомого не різким протиставленням духовного і матеріального, небесного і земного як католицизм, а їх взаємопроникненням, став помітним у літературі та живопису збіг, тісне взаємопроникнення світського і церковного ідеалу людини. Відображенням цього процесу став образ богоматері-Оранти з Київської Софії.

Київські князі Володимир, Ярослав і його ближні розглядали Марію-Оранту як покровительку міста Києва, що іменувалася також «Нерушимою стіною», тобто заступницею і покровителькою. Популярність образу в народі пояснюється тим, що і в язичницькі часи улюбленим міфологічним образом східних слов'ян був образ «Великої богині» у вигляді жінки з піднесеними руками. Для народу цей образ був звичним, святим, овіяним переказами сивої давнини. Тому, коли християнство прийшло на зміну язичництву, Марія-Оранта у народній свідомості злилася з образом «Великої богині», яка уособлювала силу землі¹. Отже, злиття правдавнього язичницького і християнського міфологічного образу сприяло «заземненню» культу богоматері, гуманізації його у свідомості населення Київської Русі. На цій основі виникли образи жінок у давньоруській світській літературі, зображені із співчуттям і винятковою повагою.

У Давньоруській державі місце жінки в ієрархічній драбині феодального суспільства зумовлювалося становищем її чоловіка або батька. Літописи, світська література донесли до наших часів скупі рядки, нечисленні відомості про риси характеру жінки Київської Русі. Та їх досить, щоб засвідчити, що тенденція літописів розходиться з церковною традицією зображення жінки. У світській літературі рідко зустрічається тип «злої жінки», характерний для аскетичної церковної літератури. У випадках, коли такий тип все ж зображений, як наприклад у «Молінні Данила Заточеника», то така «ротаста», «челюстаста», «старообразна» жінка, позбавлена рис жіночості, більше схожа на відьму, ніж на людину, й служить джерелом лиха².

¹ Кресальний М. И. Софійський заповідник у Києві. К., 1960, с. 107.

² Моление Даниила Заточника.— В кн.: Памятники литературы Древней Руси (XII век). М., 1980, с. 395—397.

Літописи, історичні, посольські, військові повісті містять привабливий образ молодої жінки, оточеної любов'ю, турботою і повагою чоловіків. Зворушливо, з глибоким співчуттям пише Володимир Мономах у листах до Олега Святославовича про вдову свого сина Ізяслава, вбитого Олегом. Автор «Повісті временних літ» із співчуттям згадує матір юного брата Мономаха — Ростислава, що втратила сина у Стугні. Мати оплакувала загиблого сина у Києві, і її горю співчував народ: «И плакася по нем мати его и вси людье пожалиша си по нем повелику, уности его ради»³.

В давньоруській літературі є героїчні образи руських жінок. Княгиня Марія — дочка загиблого в Орді чернігівського князя Михайла і вдова закатованого завойовниками ростовського князя Василька доклала багато зусиль, щоб увічнити їхню пам'ять. За її вказівкою (а, можливо, й за безпосередньою участю) було складене життя її батька Михайла Чернігівського і написані хвилюючі рядки про її чоловіка — Василька у Ростовському літописі.

У «Повести о разорении Рязани Батыем» створено чудовий образ жінки рязанського князя Федора — Євпраксії. Її чоловік загинув, захищаючи в стані Батия її честь. Почувши про його смерть, Євпраксія «ринуся из превысокого храма своего с сыном своим со князем Иваном на среду земли, и заразися до смерти»⁴.

Образи княгині Марії і Євпраксії втілюють не лише любов до чоловіка, подружню вірність і відданість чоловікові, а й уособлюють готовність до самопожертви, відданість справі свого чоловіка, глибоке розуміння його справи, велику мужність. Якщо мотив співчуття жінці-матері, що оплакує загиблого сина, перегукується з біблійним мотивом співчуття матері-богородиці, то образ мужньої, героїчної жінки, відданої справі чоловіка і сина — це глибоко земний образ.

Лаконічний у всьому, що стосується особистих почуттів, літопис зазначає батьківські почуття суздальського князя Всеволода Велике Гніздо, якому було «жаль» своєї «любої дочки» Верхослави. Всеволод дав «по ней многое множество, бес числа злата и сребра», багато обдарував сватів і, відпустивши її з великою честю: «И плакася по ней отец и мати: занеже бе мила има и млада»⁵. Не забута літописцем та невідома жінка, яка, прийнявши осліпленого князя Василька Ростиславича Тербовлянського за померлого, оплакала його і випрала сльозами його скривавлену сорочку.

Описуючи смерть волинського князя Володимира Васильковича, літописець згадав про його любов до жінки — «милої Ольги». Це улюблена дочка брянського князя Романа. Вона стала вірною подругою князя. З її допомогою перед смертю Володимир Василь-

³ Цит. за: *Лихачев Д. С.* Человек в литературе Древней Руси. М., 1970, с. 68.

⁴ Там же, с. 68—69.

⁵ Там же, с. 69.

кович упорядковує державні справи, турбується про те, щоб влаштувати її долю та їхньої названої дочки Ізяслави, «иже миловах ю аки свою дщерь родимую». «Мне не воставши смотрить, что кто иметь чинити по моему животѣ», — зауважує він, маючи на увазі життя дружини після його смерті⁶.

Літописний образ Ольги, дружини волинського князя, відповідає ідеалу доброї дружини, змальованому у «Молінні Данила Заточника»: «Хорошая жена — венец мужу своему и беспечалие, а злая жена, горе лютое и разорение дому»⁷. Проте, якщо у «Молінні» виразно звучить ідея, що «муж — глава жене своей», і «жены... чему хотие учиться — учитесь дома у своих мужей»⁸, то у літописних повістях створено тип рівноправної жінки, соратниці і співучасниці всіх справ чоловіка. В усіх нечисленних літописних згадках жінка незмінно виступає в ореолі ніжної турботливості, проникливого розуміння державних тривог своїх мужів, синів, братів. Дочка, мати або дружина — вона завжди допомагає своїм рідним, тужить за ними, оплакує їхню смерть і ніколи не схиляє до збереження життя ціною зради. Смерть чоловіків у бою з ворогом вона сприймає мужньо і оплакує їх як воїнів і патріотів, що виконали свій обов'язок. Любов до рідних не притуплює її любові до батьківщини, ненависті до ворогів, впевненості в правоті справи коханої людини.

Руська жінка «Слова о полку Ігореве» втілює ті ж риси, які хоч і скупо, але досить виразно донесли до нас літописи і воєнні повісті XII—XIII ст. У «Слові» образ скромної, турботливої, вірної і коханої жінки, достойної дружини свого героя-чоловіка, виступає ще з більшою чіткістю і чарівністю. З пісенним образом простої руської жінки зливається княгиня Ярославна у «Слові о полку Ігоревім». В її тузі-плачі за коханим чоловіком звучить героїчний мотив самопожертви, готовності прийти на допомогу. Цілком у душі народних пісень вона спішить обмити криваві рани, полиннути до князя «зегзицею». Народний мотив звернення до сил природи — до Дніпра-ріки, вітру і сонця — робить цей образ княгині близьким і зрозумілим простій людині, викликає співчуття.

Глибоко гуманний образ жінки, відтворений у пам'ятках Київської Русі, породжений потребою людини заглянути в помилку своєї душі. Як у живопису, так і в літературі того періоду, відчутна певна ідеалізація: митці віддавали перевагу оспівуванню радості й печалі жінок, їх мужності і ніжності, статечності й простоти, їх готовності до самопожертви й страждання за праведну справу. Головна ж ідея творів того періоду, яку підхопили й розвинули прогресивні діячі пізніших епох, — це ідея гідності жінки, її права на своє внутрішнє життя і глибокі почуття.

⁶ Там же, с. 69—70.

⁷ Моление Даниила Заточника. — В кн.: Памятники литературы Древней Руси, с. 397.

⁸ Там же.

Образ жінки у давньоруській культурі просякнутий ідеєю моральної чистоти. «Треба вдивитися в обличчя святих жон у Києві чи на Півночі. Це плоди не сліпого насаджування візантійських зразків, а глибокого засвоєння нових моральних ідеалів»⁹, — пише мистецтвознавець М. В. Алпатов. Ідеали добра, поваги до людини взагалі, до жінки особливо, утверджені в культурі епохи Київської Русі, сприяли наслідуванню гуманістичної традиції трактування образу жінки у вітчизняній культурі в наступні епохи.

Ідейна атмосфера, що склалася на Русі в XV—XVI ст., величезною мірою сприяла поглибленню інтересу до людини — носія і активного учасника великого культурного піднесення, яке наступило після ліквідації ненависного ярма Золотої Орди. Людина розцінюється як третя сутність між духовним і матеріальним світом. Ця ренесансна концепція в оцінці людини, розвинута Марсіліо Фічіно і Піко делла Мірандолаю, виразно помітна у вченні російських еретиків. Такі суттєві елементи гуманізму як прагнення до знання, утвердження прав людини з її фізичними та духовними властивостями на вітчизняному ґрунті розвинув один з теоретиків еретичного руху Матвій Башкін (XVI ст.). Він оголосив заперечення гноблення людини людиною.

Ідеї, культивовані російськими ересями, відбилися і в братському русі на Україні та Білорусії. Його суть становило звеличення людини, реабілітація її перед лицем божества, довір'я до її розуму. У статуті школи Львівського ставропігійського братства, прийнятому 1586 р., поряд з гуманістичними мотивами звеличення людини і її розуму виразно звучить мотив поваги до жінки, підкреслюється її рівноправність. Тут зазначено, що школа утримується «старанием же и накладом (ижживением) всего братства Львовского, храма Успения пресвятыя богородицы и всего посполитого народа российскаго даже и до убогих вдовиц...»¹⁰. В такому підкресленні вбачається реабілітація перед суспільством не просто жінки, а жінки знедоленої, беззахисної, жінки-вдови, що через свою бідність стояла на найнижчому щаблі суспільної драбини. Всупереч офіційній церковній ідеології, яка диктувала приниження жінки, діячі братств, спираючись на гуманістичну традицію Київської Русі та під впливом ідеалів Відродження й Реформації, якими вони захоплювалися, проповідували цілковиту рівноправність жінки як у суспільному, так і в особистому житті. Їх ідеї рівноправності, реабілітації жінки спиралися і на міцний реальний фундамент. Історія зберегла для нас імена мудрих державних діячів — простої української дівчини Роксолани, дружини й першого радника турецького султана Сулеймана Пишного, та Галшки (Єлизавети) Гулевичівни — киянки, дружини Мозирського мар-

⁹ Алпатов М. В. Сокровища русского искусства XI—XVI веков. Живопись. Л., 1971, с. 8.

¹⁰ Порядок школьный или устав ставропигийской греко-русской школы во Львове 1586 года. Львів, 1863, с. 6.

шалка Лозки, яка по-державному мудро розпорядилася своїми землями й грішми, віддавши їх для заснування Києво-Могилянської академії¹¹.

Ідею рівноправності жінки проводить відомий діяч Львівського братства Кирило-Транквіліон Ставровецький — автор «Євангелія учительного» (1619 р.): «Должен есть муж имѣти жену свою за посреднее в чести, не за главу и неже за подножие и рабу, но за сердечный уд, и всякую честь отдавати ей, яко немощнейшему сосуду»¹².

Думку про рівноправність жінки, сповнену поваги до її людської гідності, праці, повсякденної турботи про дітей та чоловіка, продовжує Інокентій Гізель у творі «Мир с богом человеку» (1669 р.). Турбуючись про викорінення моральних вад, найбільшою з яких він вважав невігластво, автор вказував, що саме воно є причиною того, що чоловік «поступает с женою аки со рабынею, не разсмотря яко дружня его и едино тѣло с ним есть; аще без вины безчестит ее и бьет... творящи то из гнева и ненависти...»¹³.

Думка К. Т. Ставровецького та І. Гізеля про рівноправність жінки набирає особливого звучання, коли взяти до уваги, що гуманістична традиція поваги до жінки — матері і трудівниці утверджувалася в XVI—XVII ст. на Україні в умовах гострого ідеологічного протиборства православ'я і католицизму. Як відомо, православні не визнають догмату про непорочне зачаття. Звідси зрозуміла відносна вищість культу бога-отця і сина у православній релігії порівняно з культом богородиці. Здавалося б, така ситуація повинна була особливо проявитися в умовах загострення ідейної боротьби православ'я і католицизму після Брестської унії. Та догми поступаються місцем сильній гуманістичній традиції ставлення до жінки, що сягає корінням часів Київської Русі. Це проявлялося не лише в літературі, а й в живопису. Зображена такими митцями як Іван Руткович чи Василь Петранович мадонна нагадує молоду українську селянку. Турботливо й ніжно вона плекає сина, як плекає дитя кожна земна мати. Свого апогею цей образ досяг у творчості великого українського поета Т. Г. Шевченка, який возвеличив земну жінку, знедолену матір, що

«мов золото в тому горнилі
в людській душі возобновила»¹⁴.

Жінка-мати, жінка-трудівниця, яка «мов золото в горнилі, возобновила» в душі народній — це чудова радянська жінка, рівноправний і вільний будівничий нового суспільства. Вона втілює в собі ту глибоку гуманістичну традицію ставлення до жінки, яка споконвіку властива нашому народові.

¹¹ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія, К., 1981, с. 32.

¹² Ставровецкий Кирил-Транквиліон. Євангеліє учительное. Рохманів, 1619, ч. 2, с. 169.

¹³ Гизель Инокентий. Мир с богом человеку. Киев., 1669, с. 390.

¹⁴ Шевченко Тарас. Повне зібрання творів, у 6-ти т. К., 1963, т. 2, с. 373.

І. С. Захара

ІСТОРІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ В ОЦІНЦІ ДІЯЧІВ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Діяльність викладачів Києво-Могилянської академії, утвореної в 1632 р., була покликана задовольняти духовні та суспільно-політичні потреби свого часу. Автори літературно-історичних праць переконливо доводили, що український народ має давню історію, велику і самобутню культуру. Ці ідеї виразно проводили в життя вже викладачі Київської братської школи, що передувала Києво-Могилянській академії. Характерними щодо цього є «Вірші на жалосний погреб Петра Конашевича Сагайдачного»¹, автором яких був відомий ректор Київської братської школи Касіян Сакович. Славлячи покійного гетьмана, поет звертається до минулого свого народу. З захопленням говорить він про часи Київської Русі, коли Руська держава була великою і могутньою.

Звичайно, у таких віршах поети вдавалися до ідеалізації гетьмана Сагайдачного і не згадували про негативні сторони його діяльності, що в цілому стояв на захисті інтересів феодалної верхівки. Проте висвітлення славного минулого свого народу мало на той час прогресивне значення, оскільки було спрямоване проти реакційної політики католицько-шляхетської адміністрації, яка нехтувала культурою поневоленого народу, спрямувала свою політику на цілковите її знищення.

Позитивне ставлення до історії Київської Русі простежується у творчості викладача Київської братської школи Захарія Копистенського, автора відомого твору «Палинодія»². В цій публіцистично-полемічній праці, спрямованій проти католицизму і уніатства, Копистенський розвивав думки Саковича. Він ширше висвітлював окремі питання історії Київської Русі, описував успішні походи київських князів Олега і Святослава проти Візантії та її васала Болгарії, позитивно оцінював діяльність Галицького князя Данила, який стійко захищав західні кордони Руської держави, завзято виступав проти католицької експансії. В творі розповідається також про дипломатичну місію княгині Ольги в Константинополі та прийняття християнства на Русі. Копистенський славить Ярослава Мудрого, підкреслює його особливі заслуги в поширенні освіти і науки в Руській державі.

Професори Києво-Могилянської академії все частіше зверталися до духовної культури Київської Русі. Значну увагу вивченню і виданню творів давньоруської книжності приділяв Петро Могила — засновник Академії. За його ініціативою проводилася реставрація пам'яток давньоруської архітектури — Десятинної церкви,

¹ *Титов Кв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVII—XVIII вв. К., 1924, с. 38—40.

² *Памятники полемической литературы.* СПб., 1876, кн. 1.

Спаса на Берестові, Софійського собору, що сприяло вихованню патріотичного почуття, поваги до історичного минулого.

Данило Туптало при написанні творів історичної проблематики користувався рукописними першоджерелами часів Київської Русі³. Почуття патріотизму і любові до своєї Батьківщини яскраво відбилися в ораторській прозі. Славлячи у промовах-панегіриках державних діячів свого часу, оратори порівнюють їхні вчинки з діяннями київських князів. Так, вітаючи Петра I в Києві, Феофан Прокопович говорив: «Но не память только и не самую кровь видит и познает в тебе Киев помянутых отец твоих; видит и познает в тебе добродетели их и нравы, и обычаи. Видит победы и ревность Владимирову. Той многие народы мечем пленил и Россию Евангелием просветил. Ты многие грады отеческии от ига оттоманского и от уз еретических мечем свободил еси. Видит любомудрие Ярославово. Той писания божественное и инныя многия книги от языка Еллинского на Славенский переведе. Ты академию в царственном твоём граде воздвинул еси людьми учительными разширять мудрость не престаеши. Видит в тебе град наш Свято-славово благочестие... Той основание церкви Печерской руками своими не устыдился копати; кто же своими очима и тебе в подобных делах не токмо безсрамно и радостно трудившася не види?»⁴. На подібні роздуми можна натрапити і в проповідях Стефана Яворського, сучасника Феофана Прокоповича. Яворський також порівнював Петра I з київським князем Володимиром⁵.

Діячі Києво-Могилянської академії не замовчували факту занепаду Давньоруської держави. Сподвижник Петра Могили, автор анонімного твору «Judicium», написаного в 1638 р., вбачав причини розпаду Київської Русі в міжусобицях руських князів в давньоруський період, наслідках навали орд Батия, підступній діяльності агентів Ватикану⁶. Гостро засуджував міжусобні війни київських князів Феофан Прокопович: «В толиком бо народнем и от преждереченных изъявленном благополучии ничтоже так есть бедно и страшно, яко пресечение его, еже наипаче бываает, наследныя крове оскудением. Како бы немощная была Россия от смерти великого Владимира, егда аще и не изсиял был род самодержца оногo, обаче самодержавный скипетр на части разломан (что самое было монархии пресечение) каких бед не претерпе от междуусобия, от варварского нахождения и не могла на ноги стати»⁷.

Києво-Могилянська академія була важливим ідейним центром визвольної боротьби українського і білоруського народів проти

³ Нічик В. М. Етичні погляди Туптала.— Філософська думка, 1973, № 2, с. 78.

⁴ Прокопович Ф. Слово и речи почительныя, похвальныя и поздравительныя. Спб., 1760, ч. 1, с. 5.

⁵ Труды Киевской духовной академии, 1874, № 10, с. 123—154.

⁶ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Киев, 1898, т. 2, с. 315.

⁷ Прокопович Ф. Указ. соч., с. 108.

гноблення польських магнатів, за возз'єднання з братньою Росією. Діячі Академії теоретично обгрунтували історичну необхідність возз'єднання України і Білорусії з Росією в єдиній державі, про що свідчать численні твори Інокентія Гізеля, Давида Туптала, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, Георгія Кониського та ін. Багатий щодо цього матеріал містять різні історичні хроніки XVII ст. В період боротьби українського і білоруського народів за возз'єднання з братньою Росією влучною ідеологічною зброєю стали наявні в давньоруських пам'ятках ідеї загальноруського єднання, спрямовані проти князівських усобиць. Саме на них професори Академії звертали найбільшу увагу і використовували у справі духовного зближення і єднання народів-братів, розвитку їх національної самосвідомості.

Широко висвітлена історія Київської Русі в «Кройніці» Феодосія Софоновича, в якій автор наголошував на спільності походження східнослов'янських народів, засуджував феодальні усобиці, що послаблювали єдність Русі. Подаючи історію південноруських князівств, Софонович дотримувався теорії «Галич — другий Київ». У своїй праці він доводив, що всі нащадки Володимира Святославича, незалежно від того, в якій частині Давньоруської держави вони перебували, вважалися рівнодостоїними, а землі, що належали цим князям, становили єдине і нерозривне ціле.

Важливу роль у пропаганді ідеї возз'єднання українського і російського народів відіграв «Синопис». Автор його поки що не встановлений, але безсумнівна причетність до його написання Інокентія Гізеля — професора Києво-Могилянської академії, автора ряду філософських та публіцистично-релігійних праць, архімандрита Києво-Печерської лаври. Гізел належав до тих передових діячів Києво-Могилянської академії, які розуміли історичну необхідність возз'єднання України з Росією і всіляко сприяли цьому. Він особисто листувався з царем Олексієм Михайловичем, виконував його відповідальні доручення.

Слідом за Софоновичем автор «Синописа» вважав возз'єднання актом історичної справедливості. Він характеризував тимчасові кордони, встановлені на руських землях, як штучні, а руські народи — спорідненими. Доводячи історичну необхідність возз'єднання України з Росією, діячі Академії підкреслювали, що возз'єднання сприятиме зміцненню могутності братніх народів.

Києво-Могилянська академія була не тільки центром вітчизняної освіти і науки, а й важливим осередком боротьби проти католицько-уніатської експансії. Піддаючи критиці фальсифікації прийняття християнства на Русі, діячі Академії на противагу ідеологам католицизму, зверталися насамперед до київських літописів. Так, Стефан Яворський у лекціях з теології, прочитаних в Києво-Могилянській академії, рішуче заперечував твердження єзуїтів про те, що Кирило і Мефодій розгорнули діяльність на Русі, отримавши «благословення» в Римі, а не в Константинополі. Стефан закликав звернутися до твору «першого руського літопис-

ця Нестора»⁸. Використовуючи вітчизняні та зарубіжні історичні джерела, Яворський доводив, що Кирило і Мефодій певний час перебували в Константинополі. І саме до них звернувся візантійський імператор з пропозицією піти до східних слов'ян і занести туди християнське віровчення. Отримавши благословення патріарха Фотія, піше далі Стефан, Кирило і Мефодій рушили на слов'янські землі. Вони переклали на слов'янську мову Євангеліє, псалтир та інші церковні книги. За те, підкреслює Яворський, папа римський навіть хотів відлучити їх від церкви, адже згідно тодішнього католицького вчення лише латинська мова вважалась «святою» мовою. Але Кирило і Мефодій, продовжує Стефан, не боялись відлучення, оскільки вважали, що слов'янська мова є не менш «святою» ніж латинська, а папі римському вони відповіли словами біблійного героя Давида: «Кожний дух може прославляти Творця». Зазначимо, що на ці ж дані про діяльність Кирила і Мефодія на Русі, посилається і сучасник Стефана Яворського Феофан Прокопович у передмові до виданої в 1722 р. «Книзі історіографії» Мавро Орбіні. Феофан Прокопович також викривав численні фальсифікації вітчизняної історії, які фабрикувались ідеологами католицизму.

Звичайно, критика ідеології і практики католицизму діями Києво-Могилянської академії велась на захист інтересів православної церкви, проте в той історичний період вона мала прогресивне значення, оскільки була спрямована на консолідацію матеріального і духовного життя у воз'єднаній державі.

Діячі Києво-Могилянської академії високо цінували історію свого народу, вивчали пам'ятки давньоруської книжності, закликали до єднання братніх народів країни. Воз'єднану державу вони хотіли бачити такою могутньою і славною, якою була Київська Русь в кращі часи її існування. Звертаючись до минулого свого народу, діячі Академії виховували в молодого покоління почуття патріотизму і любові до своєї Батьківщини.

І. В. Паславський

КИРИЛО-ТРАНКВІЛІОН СТАВРОВЕЦЬКИЙ І ФІЛОСОФСЬКІ ТРАДИЦІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

В історії української культури першої половини XVII ст. Кирило-Транквіліон Ставровецький (?—1646 р.) відомий передусім як книговидавець, письменник і поет. Ми знаємо Кирила як автора оригінальних творів, зокрема «Зеркала богослов'я» (Почаїв, 1618 р.), «Учительного євангелія» (Рохманів, 1619 р.) і збірника

⁸ *Javorscii St. Opus theologicum* (ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів № 149, п. 40, л. 50).

духовно-повчальних поезій «Перло многоцінноє» (Чернівці, 1646 р.). Свого часу ці твори Транквіліона набули широкого розголосу.

«Зерцало богословії» К.-Т. Ставровецького слід вважати першим оригінальним філософським твором, виданим друком на Україні. Ця книга складається з двох великих частин, перша з яких присвячена проблемі сутності бога і його відношення до світу, а друга — своєрідна натурфілософія, де викладено погляди автора на матеріальний світ, людину та на її місце в цьому світі.

Центральною проблемою філософського вчення К.-Т. Ставровецького є проблема співвідношення бога і світу, котра, як відомо, займала вузлове місце у філософії епохи феодалізму. Це пояснюється специфічними особливостями надбудови феодального суспільства. Ф. Енгельс писав, що «неминучим наслідком того становища, яке займала церква як найбільш загальний синтез і найбільш загальна санкція існуючого феодального ладу», було «верховне панування богослов'я в усіх галузях розумової діяльності»¹.

Світогляд епохи феодалізму був тісно пов'язаний з пануванням монотейстично-релігійних уявлень і проявлявся головним чином у формі об'єктивного ідеалізму. Найповніше об'єктивно-ідеалістичні уявлення відбивалися в так званому теїзмі — релігійному вченні, що лежить в основі феодально-церковної ідеології.

В епоху К.-Т. Ставровецького (початок XVII ст.) опозиційним щодо християнського теїзму виступав головним чином пантеїзм — філософське вчення, яке на противагу теїстичному дуалізму бога і світу обстоювало їх тотожність. Пантеїсти, еднаючи бога зі світом, робили з цього радикальні соціальні висновки: заперечували необхідність церковного посередництва між людьми і богом, ставили під сумнів потребу духовної та світської феодальної ієрархії.

Принцип єдності бога і світу руйнував релігійно-креаціоністські уявлення монотейстичних релігій про бога як про окрему надприродню постать, що творить світ з «нічого». Ця «підризна» властивість пантеїзму, хоч і не давала достатніх підстав для отожднення його з матеріалізмом, все ж спричинилася до того, що на певному історичному етапі він «став однією з першорядних світоглядних форм, в яку втілювалася матеріалістична тенденція в історії філософії»².

Теоретичною основою становлення пантеїзму як філософського вчення був так званий неоплатонізм — ідеалістичний напрям античної філософії III—IV ст., що базувався головним чином на ідеях Платона. Розквіт неоплатонізму, як відомо, збігся з епохою інтенсивного формування основ християнського віровчення. Тому неоплатонівські тексти пронизують богословсько-філософські писання перших учителів і отців церкви Орігена, Аврелія Августина,

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 343.

² Соколов В. В. Спиноза. М., 1973, с. 72.

Григорія Ніського та ін. Проте філософією християнства неоплатонізм не став. На відміну від християнського монотеїзму, який вимагав вірити в бога-творця, що підноситься над світом, неоплатонізм велів розуміти під богом щось безлике та безмежно єдине і вчив про еманацию, тобто стікання бога в світ. Якщо за теїзмом бог створив світ з нічого силою своєї всемогутньої волі, то неоплатонізм схилився до ідеї позачасовості світу, його співвічності богу.

Слід зазначити, що неоплатонізм був породженням візантійської філософської культури, яка набагато тісніше, ніж у західній частині Римської імперії, була пов'язана з філософськими традиціями античної Греції. Саме у Візантійській імперії в другій половині V ст. були написані чотири твори, яким судилося зіграти важливу роль в подальшій історії релігійно-філософської думки середньовіччя як на Сході, так і на Заході. Ці твори — «Про божеські імена», «Про містичне богослов'я», «Про небесну ієрархію» та «Про церковну ієрархію» — були вперше представлені на Константинопольським церковним соборі в 532 р. і підписані іменем Діонісія Ареопагіта, напівміфічного соратника апостола Павла і першого християнського єпископа Афін, який нібито жив у I ст. н. е. Проте згодом історико-філософська наука переконливо встановила, що ці твори були написані не раніше, як у другій половині V ст. (особливо очевидна їх близькість до ідей неоплатоніка V ст. Прокла). А тому автора названих вище творів називають у науковій літературі Псевдо-Діонісієм Ареопагітом, його ж твори — відповідно ареопагітиками.

За спрямованістю твори Псевдо-Діонісія Ареопагіта ґрунтувалися на ідеях Платона, а ще більше на традиціях неоплатонізму. Ареопагітики становлять багатющу скарбницю неоплатонівських ідей і положень. Уже на початку виникнення вони набули широкого розголосу і у Візантійській імперії, і в Західноєвропейському світі.

Східнослов'янський світ познайомився з окремими положеннями ареопагітик, а водночас і з ідеями неоплатонізму вже в період прийняття християнства (X ст.). Так, відомо, що в Київській Русі користувалися популярністю твори видатного південнослов'янського вченого Кирила Константина філософа, які були тісно пов'язані з неоплатонівською традицією. Припускають, що неоплатонізм Кирила ґрунтувався на ареопагітиках. У літературі неодноразово відзначалася його глибока обізнаність з творами Псевдо-Діонісія³.

З часом інтерес до творів Ареопагіта на Русі невпинно зростав⁴. У другій половині XIV ст., коли з'явився слов'янський переклад ареопагітик, творіння Псевдо-Діонісія відразу потрапили

³ Бичваров М. Д. Константин Кирил философ і философська думка Київської Русі.— Філософська думка, 1980, № 3, с. 89.

⁴ Прохоров Г. М. Корпус сочинений с именем Дионисия Ареопагита в древнерусской литературе. (Проблемы и задачи изучения).— ТОДРЛ, 1976, т. 31, с. 354.

на Русь* і стали активним чинником у формуванні духовних культур східнослов'янських народів⁵.

Особливо помітним став інтерес до творів Діонісія Ареопігита в суспільно-політичній і філософській думці України кінця XVI — початку XVII ст. Так, ареопігитики були улюбленою лектурою в середовищі вчених-братчиків⁶, на них часто посилався І. Вишенський⁷, ґрунтовне знайомство з ними засвідчував у «Паливодії» З. Копистенський⁸.

Разом з тим спостерігається творче сприймання ідей і положень ареопігитик, що впливало на посилення ідеологічної боротьби проти наступу католицизму. Виступаючи проти чужоземного засилля в духовному житті народу, суспільно-політичні діячі того часу прагнули протиставити йому національно-культурні традиції України, які своїм корінням сягали епохи Київської Русі і були тісно пов'язані з духовною культурою греко-візантійського світу. Важливу роль у боротьбі проти католицької схоластики відіграли полемічні твори публіцистів, що ґрупувалися навколо Острозької школи — Василя Суразького та Клірика Острозького. Так, В. Суразький, гостро критикуючи католицьких ідеологів за спроби обґрунтувати християнські догмати (наприклад, *filioque*) за допомогою «силогізмів аристотелівських», звертався до ареопігитівських текстів, дочерпуючи з них неоплатонівську ідею єдності бога і світу⁹.

Творче засвоєння ідей неоплатонізму українськими мислителями кінця XVI — початку XVII ст. сприяло утвердженню пантеїстичних уявлень, створювало передумови для вироблення нового, гуманістичного трактування світу, привципово відмінного від традиційно християнського. Це яскраво відбилося у філософському вченні К.-Т. Ставровецького.

Слід зазначити, що в трактуванні основної для того часу філософської проблеми співвідношення бога і світу К.-Т. Ставровецький, як і В. Суразький, виходив з неоплатонівських положень ареопігитик. Так, автор «Зеркала...» рішуче поборював антропоморфні уявлення про бога, гостро критикував спроби приписувати божеству якості, притаманні людині. На його думку, коли хтось намагається придати богові, скажімо, «плещи, рамена, нозь, уха, ноздрь, молодость, старость, премьну, пянство, гнев, ярость и прочая», то тоді «таковий бога в небытіе зводит» (розд. I, гл. 3).

* Переклад здійснив південнослов'янський чернець Ісає в 1371 р.

⁵ *Клибанов А. И.* К проблеме античного наследия в памятниках древнерусской письменности. — ТОДРЛ, 1957, т. 13, с. 166.

⁶ *Исаевич Я. Д.* З історії викладання філософії на Україні (XVI—XVIII ст.). — В кн.: Від Вишенського до Сковороди. К., 1972, с. 24.

⁷ *Франко І.* Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895, с. 435.

⁸ *Русская историческая библиотека.* Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1878, т. 4, кн. 1, с. 466, 647, 884.

⁹ *Паславский И. В.* Борьба против идеологии католицизма в общественно-политической и философской мысли Украины XVII в.: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. Киев, 1979, с. 14.

Для Транквіліона бог наділяється швидше негативними, ніж позитивними ознаками. Покликаючись на «преизящного» Діонісія Ареопагіта, Ставровецький так визначає бога: «Бог есть не бог, свѣт, несвѣт, премудрость, непремудрость, отчество, неотчество, несыновство, нѣдх, нѣтроица, нѣединица, нѣдвиженіе, нестояніе, и неединоже от сих бог есть» (розд. I, гл. 4).

Заперечення реальних властивостей бога несло велику небезпеку для церкви. Адже воно не тільки вело до заперечення ортодоксальних християнських уявлень про нього, а мало тенденцію до заперечення реального бога взагалі. Ця риса апофатизму (тобто ствердження бога через заперечення) була помічена давно. Ще відомий мислитель доби Відродження Микола Кузанський зазначав, що згідно з «апофатичною теологією» немає «ні отця, ні сина, ні духа святого, а є тільки безкінечне»¹⁰. Це ж свого часу підкреслював і Людвіг Фейєрбах, який писав: «Заперечення визначень рівнозначне запереченню істинності. Істота, позбавлена властивостей, не має об'єктивного буття, значить, не існує. Якщо відібрати від бога його властивості, то він виявиться лише істотою негативною, тобто неіснуючою»¹¹.

Зрештою, і сам К.-Т. Ставровецький добре відчував небезпечність своїх слів. Прагнучи уникнути звинувачення церковних ортодоксів, він наполегливо застерігав: «Но да не речет кто, яко сам отреченіем извожу в небытіе бога» (розд. I, гл. 4). Проте ці застереження мало вплинули на офіційну думку охоронців православного благочестя. Йов Княгиницький — церковний діяч того часу, засновник Скиту Манявського і приятель Івана Вишенського, ознайомившись попередньо зі змістом «Зерцала...» та довідавшись про наміри Ставровецького видати його, аж «ужаснухся о сичевом дерзновенію» Транквіліона. «Рецензія» Йова на цю книгу, датована 23 серпня 1614 р., була лаконічна: «Не в ползу православним книга сія будет, а на развращеніе и на ослабленіе»¹². А незабаром «Зерцало...» та інші твори Ставровецького були офіційно засуджені православною церквою як єретичні (в 1625 р. в Києві, а в 1627 р. в Москві).

Позиція Транквіліона в розв'язанні важливих проблем світогляду того часу в очах богословів була небезпечно єретичною. Дезантропоморфізація бога руйнувала не тільки ортодоксально-релігійні уявлення про нього, а й відкривала реальні можливості для розвитку й утвердження пантеїстичних поглядів. Так, К.-Т. Ставровецький, стираючи субстанціальну відмінність між богом і світом, виразно схилився до розуміння їх як єдності і тотожності. На

¹⁰ Цит. за: *Тажуризина З. А.* Философия Николая Кузанского. М., 1974, с. 47.

¹¹ *Фейербах Л.* Избранные философские произведения. М., 1955, т. 2, с. 44.

¹² Львівська Бібліотека АН УРСР ім. Стефаника. Відділ рукописів, ф. 5, № 827, с. 168; *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Киев, 1883, т. 1. Приложение № 35, с. 222.

думку Транквіліона, бог — це найвища форма буття («бытность над всё бытности»), якому притаманні безкінченість і безмежність («без початку й без кінця, без обмеження»), і який все наповнює і пронизує («и сквозь всёх преходить без заборони») (розд. I, гл. 5).

Отже, для натурфілософії К.-Т. Ставровецького характерне отождивення бога і світу, бога й природи. Світ і природа у вченні Транквіліона перестають бути простими символами бога; вони, зливаючись з ним, самі перетворюються у божество. Саме тому Ставровецькому притаманне радісне і яскраве світосприймання, для нього світ «невимовної краси». Виходячи з неоплатонівських засад отождивення бога й природи, Транквіліон наголошує на божественному походженні краси, яка, на його думку, є явище наскрізь духовне, що втілюється і виражається в досконалості реальних форм.

Автор «Зеркала богословія» виголошує панегірик красі і величності світу. Всесвіт прекрасний, твердить Транквіліон, а найбільшою його красою є небеса, земля і люди. «Подивляємо, — писав він, — цьому небові, прикрашеному сонцем, місяцем, зорями, також і землі, прикрашеній горами, дібровами й різними квітами, і людям, що на ній живуть; багато з них є вельми красними в очах наших» («Учительное евангеліє», с. 16 зв. 17).

Основою краси видимого світу, на думку Ставровецького, є загальна гармонія, що панує скрізь у природі. Ця гармонія, твердив він, досягається завдяки злагодженому співіснуванню чотирьох елементів (стихій), з яких складається весь видимий світ: води, землі, повітря і вогню. Гармонійна взаємодія чотирьох елементів полягає в тому, що «єдна стихія другої преподаєть своего квалітатіс, або качества». Так, земля надає воді холоду («студени»), вода, в свою чергу, дає повітрю вологість («мократи»), повітря надає вогневі рухомість («порушення»), а вогонь — землі і повітрю додає теплоту («Зерцало богословія», розд. II, гл. 5, с. 10).

Слід зазначити, що у вченні про чотири стихії як праелементи світотворення Транквіліон продовжив традиції філософської думки Київської Русі, де це античне вчення завдяки таким перекладникам творам візантійських авторів, як «Діалектика» Йоана Дамаскіна, «Шестоднев» Йоана Екзарха Болгарського та «Діоптра» Філіпа Пустельника, набуло широкого розголосу.

Загальна згода і гармонія, за твердженням Ставровецького, особливо виразно проявляється у видимому великому світі — природі, та в малому світі — людині. У природі всесдержителем згоди і гармонії є сонце. Інші небесні світила — планети і зорі — бездоганно знають своє місце і розташування, вони «не воюють противко солинца, а покоряються йому «яко царю світлости» («Зерцало богословія», розд. II, гл. 6, с. 9 зв.). Що стосується малого світу — людини, то і в ньому, на думку автора «Зеркала...», можна «узріти дивовижне творіння», що відзначається гармоній-

ністю і красою (в людині «многі члони розні згоду... з собою имѣют». — Там же).

Проте в кожному з названих світів, на думку К.-Т. Ставровецького, панує не тільки загальна згода і гармонія, а й мають місце певні суперечності («противности»). Однак ці «противности» закономірні, необхідні («потреба того єсть»). Вони потрібні насамперед для кращого пізнання світу, щоб ми могли добре розпізнавати «несотвороное существо от створеного, безсмертноє от смертного, ...доброе от злого, ... свѣт от тьми, правду от лжи» тощо («Зерцало богословія», розд. II, гл. 5). Власне, у необхідно зумовлених суперечностях Транквіліон також бачить гармонію світу.

Думка К.-Т. Ставровецького про те, що одним з основних джерел краси є гармонійність, генетично пов'язана також з ареопагітиками. Ця основоположна теза естетики Діонісія Ареопагіта за незначною модифікацією, як відомо, протягом багатьох століть служила в Європі «штампом для визначення краси»¹³.

У вченні К.-Т. Ставровецького світ не тільки прекрасний, а й добрий («мир сей вѣдомый, або свѣт... добр єсть» («Зерцало богословія», розд. II, гл. 10). Краса світу, його багатство й доброта належать передусім людині («весь вѣдимый мир и красота его, и сладость человека дѣля сотворена єсть». — Там же). Адже людина, за твердженням Транквіліона, є «власителем і царем» всього сущого в світі.

Захищаючи положення про те, що світ добрий, повний гармонії і краси, Ставровецький тим самим заперечував традиційне християнське уявлення про матеріальний світ як про нікчемне і тлінне створіння, яке слід ненавидіти і зневажати. Транквіліон прекрасно розумів, що його позиція явно суперечить офіційній церковній точці зору. Щоб застерегти себе від можливих нападів з боку церковників, він відважився на досить оригінальне тлумачення тих місць із святого письма, де говориться, що «весь мир во злѣ лежит». З цією метою Ставровецький поряд з традиційними для його часу уявленнями про три світи — духовний (ангели, святі), видимий (природа) і малий (людина) — вводить поняття про четвертий, так званий «злосливий» світ. Під цим світом Транквіліон велить розуміти не матеріальний світ живої і неживої природи, а «тільки живот злых свовольных людей» («Зерцало богословія», розд. II, гл. 14, с. 26). Творцем «злосливого» світу виступає у Транквіліона диявол. Той, заздрячи богам та його дивовижним творінням, також вирішив створити свій власний світ, якого на противагу божому, зробив злосливим.

Якщо матеріальний навколишній світ складається з чотирьох реальних стихій (води, землі, повітря і вогню), то злосливий світ у своїй основі має чотири абстрактні елементи. На думку Ставровецького, це «заздрість, пиха, лакомотво й убійство». Як бачимо, автор «Зерцала богословія» схильний більше до символічного трак-

¹³ Бычков В. В. Византийская эстетика. М., 1977, с. 88.

тування «зла світу сього», аніж до сприймання його в буквальному смислі. У філософському відношенні це означало певного роду деонтологізацію зла, тобто перенесення проблеми зла, так би мовити, з області натурфілософії в сферу етики. Відмова бачити зло в природних явищах свідчила про намагання К.-Т. Ставровецького поборювати антропоморфні уявлення не тільки про бога, а й про світ: до всесвіту в цілому виявились непридатними людські категорії «добра» і «зла».

Ідея про четвертий, «злосливий світ» була потрібна Ставровецькому для виправдання й реабілітації видимого матеріального світу від звинувачень його у всезагальній порочності і тлінності. Ідейною основою для цього йому служили погляди, за якими бог і природа становлять одвічну єдність і тотожність. Це ще раз підтверджує, що методологія Транквіліона в тлумаченні головних проблем світогляду в основі була пантеїстичною.

Широке звертання українських мислителів кінця XVI — початку XVII ст. до неоплатонівських текстів (головним чином ареопагітик), а через них до філософських ідей пантеїзму зумовлене рівнем розвитку української культури тієї епохи: з одного боку, над нею ще значною мірою тяжіло давнє «поганство» з його основним філософським елементом — наївним пантеїзмом, а з другого — вона тісно перепліталася з філософською культурою Давньої Русі, яка завдяки зв'язку з філософською традицією греко-візантійського світу була в основі «платонствуючою». Все це сприяло успішному засвоєнню пантеїстичних ідей і уявлень.

Вчення К.-Т. Ставровецького про красу і доброту світу вело до подолання середньовічного аскетизму. Про це переконливо свідчить його активна суспільно-громадська діяльність. Відомо, що він був засновником приватної мандрівної друкарні, де, власне, побачили світ його книги: «Зерцало богословія», «Учительное евангеліє» і «Перло многоцінное».

У цьому зв'язку важливо також підкреслити велику любов Транквіліона до науки й освіти, возвеличення ним людського розуму¹⁴, що ніяк не узгоджувалося з містично-аскетичними уявленнями. Ставровецький гостро полемізував з носіями аскетичних уподобань, котрі, нехтуючи будь-якою суспільно-корисною діяльністю, заперечували значення світської науки та освіти, ставили над усе так звану християнську простоту (наприклад, І. Вишенський, Й. Княгиницький та ін). Полемізуючи з ними, Ставровецький прагнув довести, що є двоякого роду простота: перша — це «свята простота», яка тотожна скромності, чесноті й покорі. Зміст її полягає в тому, щоб не намагатися піднятися вище від інших. Друга простота — це невігластво й безпросвітність. Це — простота темних, відсталих і лінивих людей, котрі під гарним слівцем «християнської простоти» приховують свої духовні злидні та

¹⁴ *Ставровецький К.-Т.* Похвала о премудрости тройкой.— В кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978, с. 289—295.

лінощі. Знання, наука та освіта, на думку Транквіліона, ніяк не суперечать справжній людській простоті й скромності («Учительное евангелие», с. 131, зв. 132).

Вчення К.-Т. Ставровецького про четвертий «злосливий» світ має ще один цікавий, з точки зору нашого дослідження, аспект. У ньому виразно простежується широке звертання Транквіліона до ідейного матеріалу так званої апокрифічної літератури первісних християн. До апокрифічної літератури зараховують усю ту християнську літературу, яка не була визнана офіційним християнством і залишилась поза канонами церкви. Це передусім були ті християнські твори, де особливо виразно засуджувалось багатство, де звучали, бодай в слабкій формі, заклики до соціальної перебудови світу¹⁵. Апокрифічна література первісних християн розроблялася в тих же формах, що і література канонічна. До нас дійшли апокрифічні евангелія, діяння і послання апостолів, апокаліпсиси тощо. Для апокрифів характерні запозичення з різних «поганських» релігій і міфів, пов'язаних із вшануванням власних локальних ідолів. Значний вплив на їх появу справляла також світська література язичницьких народів і в ряді випадків служила для них зразком¹⁶. До нас апокрифічна література прийшла ще в епоху Київської Русі разом з прийняттям християнства. Літературні пам'ятки цієї епохи наповнені апокрифічними мотивами, які можна знайти вже в «Повісті временних літ» і в «Слові о полку Ігоревім»¹⁷.

З часом популярність апокрифів, особливо в середовищі нижчого духовенства, селян і міщан, невпинно зростала. Про це свідчать численні списки апокрифів, виявлені на Україні й опубліковані І. Франком в п'яти томах «Пам'яток української мови і літератури», що вийшли в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. у Львові¹⁸. Як показав М. Сумцов, апокрифічна література залишила глибокий слід у давній українській народно-поетичній і пісенній творчості¹⁹. Впливала вона і на тематику інших видів творчості, зокрема на релігійний живопис²⁰.

Незважаючи на заборону офіційної церкви використовувати апокрифи у літературній і проповідницькій діяльності, апокрифічна тематика успішно пробивала собі дорогу в давню українську літературу, в тому числі в полемічну. Як ілюстративний матеріал

¹⁵ *Свенцицкая И. С.* Запрещенные евангелия. М., 1965, с. 7.

¹⁶ *Жебелев С. А.* Евангелия канонические и апокрифические. Петроград, 1919, с. 67—68.

¹⁷ *Клейн И.* «Слово о полку Игореве» и апокалиптическая литература.— ТОДРЛ, 1976, т. 31, с. 104—115.

¹⁸ Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Львів, 1896—1910, т. 1—4, б.

¹⁹ *Сумцов Н. Ф.* Очерки истории южно-русских апокрифических сказаний и песен. Киев, 1888, с. 11—20; 26—28.

²⁰ *Барсов Е.* О воздействии апокрифов на обряд и иконопись.— Журнал Министерства Народного Просвещения, 1885, т. 12, с. 104.

використовував легенди апокрифічного характеру В. Суразький²¹. Не уник впливу апокрифів І. Вишенський²². Під значним ідейним впливом апокрифічно-есхатологічних писань перебував Стефан Зизаній, обгрунтовуючи свою концепцію про папу-антихриста²³.

Що стосується К.-Т. Ставровецького, то апокрифічний матеріал посідає в його творчості значне місце. Так, його ідея про четвертий «залосливий» світ органічно пов'язана з апокрифічною легендою про те, що бог створив світ не один, а спільно з сатаною. В приписуванні дияволу авторства зла і полягає нехитра теодіцея Ставровецького. Принагідно зауважимо, що космогонічні апокрифи подібного змісту були дуже популярні на Україні. Вони проникли в народну поезію і спричинили появу на цю тему апокрифічних пісень, особливо колядок²⁴. Аналогічні мотиви творчо розроблялися і в художній літературі того часу. В поета кінця XVII ст. Климентія, Зіновіївна сина, є характерний вірш, в якому йдеться про те, що бог і диявол спільно творять світ²⁵.

Та особливо багатий апокрифічний матеріал знаходимо в другому великому творі Транквіліона — «Учительному євангелії». «Учительні» євангелія були дуже поширені на Україні, бо мали ту особливість, що призначалися не тільки для церковних проповідей, а й для читання у світському середовищі²⁶. «Учительное євангеліє» К.-Т. Ставровецького завдяки вмілому використанню апокрифів світського, розповідного та легендарного характеру відмінно відрізняється від сухої й одноманітної офіційної релігійно-церковної літератури. Особливо привертає увагу насиченість книги соціальними мотивами, в тлумаченні яких автор часто піднімається до протесту проти феодальної експлуатації і визиску²⁷. Як і в апокрифічних євангеліях, у творі Ставровецького проповідь некористючості і вороже ставлення до вельмож виступають більш рельєфно, ніж в канонічній християнській літературі.

Як показує текстологічний аналіз «Учительного євангелія», особливо багато легендарного матеріалу К.-Т. Ставровецький запозичив із апокрифічного «Протоєвангелія Якова», котре, як відомо, було дуже популярне в Київській Русі, а згодом увійшло до численних староукраїнських прологів та збірників²⁸. У зв'язку з цим варто нагадати, що «Протоєвангеліє Якова» було основним апокрифічним переказом, який справив вирішальний вплив на

²¹ Яременко П. К. Василь Суразький.— Українське літературознавство, 1969, вип. 6, с. 86—87.

²² Франко І. Іван Вишенський і його твори, с. 166, 437.

²³ Сумцов Н. Ф. Указ. соч., с. 141—143.

²⁴ Там же, с. 23—28.

²⁵ Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Львів, 1912, т. 7, 261, с. 156.

²⁶ Каганов И. Я. Передвижные типографии XVII в. на Украине.— В кн.: 400 лет русского книгопечатания. М., 1964, т. 1, с. 80.

²⁷ Кашуба М. Заборонене євангеліє.— Людина і світ, 1978, № 10, с. 42—44.

²⁸ Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів.— В кн.: Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. 2, с. 49.

формування і утвердження культу діви Марії (Мадонни) і відбився у пам'ятках духовної літератури і мистецтва ²⁹.

К.-Т. Ставровецький використав найбільше апокрифічного матеріалу з «Протоєвангелія Якова» при складанні проповідей на тему Богородиці. Це, очевидно, пояснюється тим, що культ Марії саме в той час почав на Україні інтенсивно формуватися. Зрозуміло, однак, що багатство апокрифічного матеріалу у Ставровецького цим не вичерпується. Чимало апокрифів знаходимо в нього при описі життів і діянь різних святих чудотворців, а також міфічних і реальних постатей християнської історії — Ірода, Арія, імператорів Константина, Гераклія та ін.

Вже зазначалось про те, що офіційна християнська церква як на Заході, так і на Сході, ревниво оберігаючи «чистоту» догматів, суворо переслідувала всякі спроби використання апокрифів у проповідницькій діяльності. Наприклад, Максим Грек, відомий ревнитель православ'я, що жив і творив в Росії в XVI ст., написав шість спеціальних «посланій», в яких всіляко намагався очорнити і принизити апокрифічні легенди. Він закликав усі апокрифічні книги, що не відповідають духу і букві св. письма, «отринуту и гнушати, аки хулных и скверных и [от] бога нас отлучающих» ³⁰.

Православна церква на Україні переслідувала всіх, хто захоплювався апокрифічним матеріалом. Гонінь зазнав і К.-Т. Ставровецький. Представник освіченої церковної верхівки у Києві, Захарія Копистенський писав у «Палинодії» (1624 р.), що апокрифи в порівнянні з «істинно богословським» писанням — це «смола и дьбогот та ще якась трутизна» поруч з поживними харчами в «коморі непорядного господаря». Різні «Палеї» і «Четї» — це, на думку Копистенського, — «відступницькі легенди», «кукіль», якому не місце серед «церковної пшениці». І далі автор «Палинодії» повів мову, явно спрямовану проти «Учительного євангелія» К.-Т. Ставровецького. «Суть еще и други нововиникли легенди, — писав Копистенський, — з «Постил» розных нажебраны, недавно з друку по-Руску виданіи, в которых на многих мѣстцах находятя паденія и погрешения немалы, так против правой богословии, як против догматом церкве апостольской кафолической востодней. И тых стеречися потреба и бѣгати, як трутизны и неприязни к церкви нашей, которых есть много» ³¹.

Таким чином, маємо цілком певні підстави припустити, що однією з причин засудження та заборони творів К.-Т. Ставровецького православною церквою було широке використання апокрифічного матеріалу для складання проповідей і моральних повчань,

²⁹ Жебелев С. А. Указ. соч., с. 87.

³⁰ Цит. за: Вейдкнехт О. Отношение пр. Максима Грека к апокрифическим сказаниям. — В кн.: Летопись Вечерних Высших Женских курсов, учреждений в г. Киеве А. В. Жекулиной. Киев, 1914, кн. 1, с. 4.

³¹ Русская историческая библиотека. Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1878, т. 4, кн. 1, с. 657.

котрі, як ми зазначали вище, суперечили моральним засадам сучасного йому християнства.

Аналіз ідейно-теоретичної спадщини Кирила-Транквіліона Ставровецького переконливо свідчить, що його філософські погляди ґрунтувалися головним чином на неоплатонізмі ареопагітик і в основі були близькі до натуралістичного пантеїзму. Розв'язуючи проблему співвідношення бога і світу в неоплатоністському дусі, Ставровецький тим самим продовжував філософську традицію Київської Русі, а також своїх попередників з острозької школи полемістів кінця XVI ст. — Василя Суразького, Клірика Острозького та ін.

Нааявність у творах українських мислителів кінця XVI — початку XVII ст. ідей неоплатонізму і натурфілософського пантеїзму дає підстави твердити про виразну пантеїстичну традицію у філософській думці на Україні. Зародившись на ґрунті наївно-пантеїстичних уявлень давньоруської доби, ця традиція завдяки творчому засвоєнню греко-візантійського неоплатонізму в наступні століття досягла найвищого розвитку у філософській системі Г. С. Сковороди (XVIII ст.).

Ю. А. Мицик

ІСТОРІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКОГО ХРОНІСТА XVII ст. ФЕОДОСІЯ СОФОНОВИЧА

Яскравою постаттю в українській історіографії другої половини XVI — початку XVIII ст. був киянин Феодосій Софонович (початок XVII ст. — 1677 р.)¹, автор «Кройніки» — одного з перших узагальнюючих творів з історії України². У передмові Софонович виклав головне завдання твору: «За слушную реч почиталем, абы відал сам и иншим руским с[ы]ном сказал: отколь Русь почалася і як панство Руское, з початку ставши, до сего часу йдет» (арк. 13 зв.). І дійсно, у «Кройніці» Софонович висвітлює історію України від стародавніх часів до 1673. У першій частині твору — «Кройніці о Русі» (1672 р.) — викладалися події давньоруської історії, починаючи від походження слов'ян до 1292 р. У другій — «Кройніка о початку і назвіску Литви» (1673 р.) — і третій — «Кройніка о землі Польской» (1673 р.) — частинах висвітлювалася історія

¹ Мицик Ю. А. Феодосій Софонович — видатний представник історичної думки XVII ст. — УІЖ, 1977, № 12, с. 113—115.

² Оригінал «Кройніки» не зберігся. Про списки та редакції див.: Мицик Ю. А. Вопросы публикации текста «Кройніки» Феодосія Софоновича. — В кн.: Анализ публикаций источников по отечественной истории. Днепропетровск, 1978, с. 58—74 (тут і далі посилання на «Кройніку о Русі» подано за другим погодінським списком (ДПБ, зібрання М. П. Погодіна, № 1476).

України на фоні історії Литви (до 1534 р.) та Польщі (до 1673 р.).

Лаконізм Софоновича не дозволяє з усією повнотою охарактеризувати його ставлення до подій, історичних діячів, про які йдеться в «Кройніці». Ось чому доводиться орієнтуватися на відмінності тексту «Кройніки» від тексту тих джерел, що використовувалися і збереглися, уважно вивчати, які події привертати особливу увагу хроніста, що він залишає поза межами своєї праці, що додає безпосередньо від себе тощо. Глибше зрозуміти класові позиції Софоновича, особливо його світогляду допомагає конкретний аналіз висвітлених ним найбільш значних подій давньоруської історії.

Слід також мати на увазі методику опрацювання історичних джерел Софоновичем. Останній, як відомо, використав широке коло джерел, головне місце серед яких посідала редакція південно-руського літописного зводу кінця XIII ст., близька до Хлебниківського літопису, але не тотожна йому (цю редакцію, яка не збереглася до нашого часу, ми умовно назвали «Золотоверхим» літописом), а також «Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі» (1582 р.) польського хроніста Мацея Стрийковського. Використання «Золотоверхого» літопису стародавніх київських легенд та переказів, наприклад, про заснування Золотоверхого Михайлівського монастиря у Києві, зумовило появу у «Кройніці» певної кількості оригінальних звісток, що проливають світло на деякі маловідомі сторінки давньоруської історії.

В цілому «Кройніка о Русі» дає значний матеріал для визначення різного ставлення Софоновича до вітчизняних та іноземних джерел. Так, матеріали хронік М. Стрийковського автор опрацював уважно і критично. Факти очорнення давньоруської історії у хроніці Стрийковського він свідомо пропускав або вносив свої пояснення. Це яскраво характеризує патріотичні наміри хроніста.

Текст «Нестора» із «Золотоверхого» літопису, який не дійшов до нашого часу, Софонович переніс у «Кройніку о Русі» з великими скороченнями, майже зовсім поминувши відомості, що не торкалися історії Київського, Галицько-Волинського та інших південно-руських князівств. Виняток становлять 27—28 розділи першої книги та 1—6 розділи другої книги «Кройніки о Русі», де йшлося про боротьбу за Київ Ізяслава Мстиславича з Юрієм Долгоруким, про навалу орд Батия на північно-східні князівства Русі (розділ 9 третьої книги) та інші події, інколи досить значні, розкидані по всьому твору. Скорочував Софонович також занадто довгі тексти релігійного змісту, «похвали» князям, описи воєнних дій та ін.

Щодо відомостей хроніки Стрийковського, то Софонович скорочував їх не тільки за географічними ознаками. Так, Стрийковський детально розповідав про те, як польський король Болеслав III Кривоустий підіслав до князя Ярополка Петра Влостовича і як останній перехитрив Ярополка. Ярополк, у свою чергу, направив до Болеслава під виглядом втікача з Русі якогось «угрина», завдяки якому київському князю вдалося захопити польське місто

Лігницю. Але замість подяки Ярополк, як свідчить Стрийковський, піддав «угрина» тортурам, а потім стратив². У Софоновича про це вбивство не сказано (арк. 80зв.—81зв.). Обходить він і те, що Болеслав наздогнав військо Ярополка і відбив багату здобич (арк. 81зв.)³. За Стрийковським, Болеслав I Хоробрий тричі розбивав війська Ярослава Мудрого, а за Софоновичем — лише один раз (арк. 47). Ось так Софонович, що власне було поширене в європейській тогочасній історіографії, намагався виправити явию тенденційності іноземних істориків. Характерно, що свої поправки Софонович робив, ґрунтуючись на свідченнях вітчизняних джерел.

При висвітленні історії своєї батьківщини Софонович керувався власною історичною концепцією. Він визначав, зокрема, такі етапи її історії: Київське князівство; Галицько-Волинське князівство; українські землі у складі Великого князівства Литовського; період визвольної боротьби українського народу проти гніту Речі Посполитої. Всі ці етапи подрібнювалися згідно з правлінням давньоруських, а згодом литовських князів та польських королів. Таким чином, в основу цієї схеми була покладена типова для феодальної історіографії періодизація, за якою історія народу підмінювалася історією правлячого класу. Проте останній елемент схеми свідчить про деякий відхід Софоновича від традиційних канонів.

Відзначимо, що у «Кройніці о Русі» повніше, ніж у будь-якій пам'ятці української історіографії XIV—XVIII ст., представлено історію Давньої Русі*. Йї Софонович відвів усю «Кройніку о Русі», яка займає понад 60% загального обсягу «Кройніки». Торкається він давньоруської історії і в другій і третій частинах «Кройніки», але дуже побіжно, бо це могло б спричинитися до дублювання матеріалу.

Софонович починає свою розповідь, що було звичайним у тогочасній історіографії, з біблійних легенд і виводить слов'ян від міфічного Яфета, сина Ноя. При цьому Софонович, ідучи за хронікою М. Стрийковського, звеличує стародавніх слов'ян, цитує слова Стрийковського, за якими «словенами зась назвалися, повідают, от Словенного моря або от славы и от славных своїх во звитязтвах діл ридерских, которыми по всім світі славными были и не так во скарбах, як во славі кохалися» (арк. 3). Софонович, очевидно, схиляється до останнього варіанту і вказує: «Для того князем своїм и их потомком, особливе рускиї (додано Софоновичем.— Ю. М.) славние имена, злученїї з славою, давали: Святослав, Всеслав...» (арк. 3). З захопленням переповідає Софонович легендарні відомості Стрийковського про битви слов'ян з грецькими та римськими

² *Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846, t. 1, s. 193—194.*

³ *Ibidem, s. 194.*

* Звичайно, ми не беремо до уваги копій та списків редакцій південноруського зводу кінця XIII ст. тищу Хлібниківського літопису. Щодо компіляції П. Кохановського «Хронограф», «Обширный Синодсис Руский», то в їх основі лежить «Кройніка» Ф. Софоновича.

імператорами; «славне звитязтво» над Мітридатом; про золотий «пергамен», тобто грамоту, яку нібито дав Олександр Македонський слов'янам за вірну службу у його військах; і про те, що слов'ян побоювався навіть римський «кесар Август»; і навіть про те, що «панство Руское аж до Рыму заходило: «Одонацер (Одоакр.— Ю. М.), князь руский, Рыму dobyл и держал его тринадцать літ» (арк. 3 зв.). Звичайно, ці дані повні фантастики і нині можуть викликати своєю наївністю лише посмішку. Але слід зважити, що в той час, коли створювалася «Кройніка» (не тільки в російській, українській, білоруській, а й взагалі у слов'янській історіографії XVI—XVIII ст.), такі напівфантастичні теорії були дуже популярні і з повною серйозністю сприймалися сучасниками⁴.

Першими давньоруськими князями Софонович вважав Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь. Таким чином, Софонович поновлює київську літописну традицію. Як відомо, легенда про Кия, Щека, Хорива «Повісті временних літ» аніскільки не гірша від легенди про Рюрика, Синеуса та Трувора. Проте в «Повісті» вона явно відсунута на задній план. Київська літописна традиція закрита традицією новгородською, до того ж відчувається намагання дискредитувати Кия, зобразити його звичайним човнярем⁵. Помітивши в свідченнях «Повісті временних літ» приниження Києва, Софонович проминув дані про Кия-човняра. В той же час він звеличує Кия та його братів і зазначає, що після появи писемності у слов'ян (що Софонович відносить до 898 р.) «князі рускіі в гисториях написаны, три брата — Кий, Щик и Хорева и сестра Либедя — потомки Иафетовы и сына его Мосоха, внука Ноева» (арк. 8—8зв.). Далі Софонович відкидає версію «Повісті временних літ», за якою Аскольд та Дір були «боярами» Рюрика. За «Кройнікою о Русі», після смерті Кия, Щека, Хорева, Либеді їхній рід продовжив «их с[ы]ны и потомки по них на Києві, на уділах своих спокійне пановали» (арк. 10зв.). Одними з таких нащадків Софонович вважає Аскольда та Діра, які «наступили», тобто успадкували київське князівство, і називає їх «великими князями киевскими» (арк. 10зв.). За Софоновичем, саме під час їх князювання відбулося «призвание» варягів, легендарних засновників династії Рюриковичів. Таким чином, хроніст висуває на перший план легенду про Кия та його братів, хоч легенда про князів-варягів не була в його очах принизливою. Він віддає останній перевагу перед легендою про Руса, Чеха, Леха, яка була запозичена не з польських хронік, а з вітчизняних літописів. Софонович вказує (також на основі свідчень Стрийковського), що «рыцарством славныі» варяги «от цесаров рымских покоління род свой проводят» (арк. 9зв.). Як

⁴ Робинсон А. Н. Историография славянского Возрождения и Паисий Хилендарский. М., 1963.

⁵ Алапов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII—XVII вв. М., 1973, с. 41.

відомо, легендарними свідченнями про походження засновників різних династій від знаменитих іноземців, наприклад Августа, Олександра Македонського та інших, насичені літописи багатьох країн і автори цих літописів вважали, що такі дані сприяють звеличенню місцевих правителів та історії своєї батьківщини. Так само і Софонович, хоч і дотримувався легенди про Аскольда та Діра як нащадків Кия та його братів, але не вбачав приниження в тому для київських князів, що за давньоруськими літописами начебто походили від варягів.

Збережено у «Кройніці» і літописну традицію про прийняття християнства на Русі, але вона доповнена низкою звісток з історії Києва та Золотоверхого монастиря. Це зрозуміло: Софонович був киянином, ігуменом Золотоверхого монастиря. За наведеною ним легендою, цей монастир засновано в 988 р. — значно раніше Києво-Печерської Лаври.

У «Кройніці» відбилися антикатолицькі погляди автора. Він з задоволенням констатував, що Володимир не прийняв віру «мерзкую і нечистую папезскую и ц[а]рей латинских и кн[я]зей немецких» (арк. 25—25зв.). І наче у відповідь полемістам-католикам знаходив, як свого часу Захарія Копистенський, докази колишньої могутності православ'я та його рівноправ'я з католицизмом. Досить порівняти розповідь про коронацію Данила Галицького в Хлібниківському літописі та «Кройніці».

З спадкоємців Володимира Святославича Софонович не вирізняє нікого аж до Володимира Мономаха. Якщо в літописах головною заслугою останнього вважалось його «христілюбіє» і лише за тим успіхи у боротьбі з половцями, то Софонович підкреслював, що Мономах «Русь, утрапленую и незгодами, и войнами межуsobными сынов Владимеровых разорваную, своїм розумом и мужеством в едиho злучил и в монархию албо самодержавство по-старому привел» (арк. 75зв.).

Інтерес Софоновича до історії південноруських князівств не завадив об'єктивно змалювати окремі епізоди з історії князівств північно-східних. Хроніст і щодо них намагався зберегти ставлення до подій, зафіксоване у південноруському зводі. За Софоновичем, усі нащадки Володимира Святославича — рівнодостойні. Автор не віддав переваги ані Юрію Долгорукому, ані Ізяславу Мстиславичу. В той же час Софонович симпатизує «великому князю Суздальському», «внуку Володимира Мономаха» Андрію Боголюбському, котрий намагався мирним шляхом вирішити конфлікти між князями і котрий був для Софоновича уособленням сильної великокняжої влади на Північно-Східній Русі.

Хроніст вказував, що «ростовцы, суздальцы и володимерцы Андрія Гургіевича взяли собі за кн[я]зя, маючи к нему любов, же был к всім добр и богобоязен» (арк. 119), і дуже докладно передав розповідь літопису про правління цього князя та його трагічну смерть. Зберігши основу літописної «похвали» Андрієві, Софонович додав одну характерну деталь, котра повинна була ще виразніше

окреслити «благочестие» князя: «В церкви всегда з очий его, молячогося, слезы текли» (арк. 155зв.)⁶.

Ось чому у змові Кучковичів, які підняли руку на великого князя і «разграбили весь скарб великий князь Андрія, болшее прибравши себи множество на тоє драпізство» (арк. 154), Софонович вбачає загрозу великокнязівській владі, відродження феодальних усобиць, які знесилювали Русь під час зростання зовнішньої загрози. Явно симпатизуючи сильній єдинодержавній владі, Софонович з недовірою ставився до дуо- та тріумвіратів на великокняжому престолі. Ось чому він іноді дозволяв собі підправити свідчення «Золотоверхого» літопису. Якщо за Хлібниківським літописом у 1151 р. білгородці відмовляються відкрити ворота перед Юрієм Долгоруким, мотивуючи це тим, що «кн[я]зь наш Вячеслав, Изяслав и Ростислав»⁷, то Софонович говорить тільки про Изяслава Мстиславича: «наш кн[я]зь Изяслав» (арк. 108 зв.). Взагалі при житті Изяслава Мстиславича хроніст не називав серед київських князів ані Вячеслава Володимировича, ані Ростислава Мстиславича. Навіть там, де в літописі повідомлялось про передачу великокнязівської влади Изяславом Вячеславу у 1151 р., Софонович пропустив цю досить значну розповідь, залишивши лише кілька рядків, за якими Изяслав вирушає проти Володимира Галицького, «оставивши в Києві на столиці стрія своего Вячеслава» (арк. 102 зв.). Таким чином хроніст вважав Вячеслава не дійсним князем, а подібним до намісника.

Сприймавши теорію «Галич-другий Київ», Софонович ставився до галицьких князів як до спадкоємців великих князів київських і тому пропускав свідчення іноземних джерел «Кройніки», в котрих галицько-волинські князі зображувалися подекуди непривабливими фарбами. Наприклад, якщо М. Стрийковський всіляко розписував «тиранство» князя Романа Мстиславича і навіть називав його «псевдомонархом»⁸, то Софонович обходив мовчанням ці тенденційні закиди і дав позитивну характеристику Роману (арк. 192зв.—193). Хроніст з гордістю пише, що Роман «не толко руских кн[я]зей себи покорил, але и половецкую землю, и лядскую, и литовскую з их пострахом повоевал, як самодержец всея Русії» (арк. 192зв.). Коронацію ж сина Романа, Данила Галицького, який, на думку Софоновича, був гідним батька і рівним йому в «потузі», хроніст вважав кульмінаційним моментом в історії Галицько-Волинського князівства.

Якщо в усіх випадках про ставлення хроніста до того чи іншого історичного діяча свідчать лише його умовчання, незначні додатки до тексту джерел, ампліфікації, то з нагоди коронації Данила Софонович склав на честь князя «похвалу». Посланці папи

⁶ ПСРЛ. М., 1962, т. 2, с. 433.

⁷ Там же, с. 399—400.

⁸ *Strykowski M. Op. cit.*, t. 1, с. 216.

римського приносять «кв[я]зю Даниїлу, продку кв[я]зей Острозських», «корону королевскую и скипетр за его славныи діла рыцерский и за звитязства над многими панствами значныи, особливе над поляками, над венгерами, над чехами, над Литвою и над ятвігами, которых завше наїзжаючи, бил и пустошил кріпко и русских князей себи в послушенство привел» (арк. 274—274 зв.).

У цілому історія Галицько-Волинського князівства подава в «Кройніці о Русі» у такому ж, тільки скороченому вигляді, як вона була зафіксована на сторінках Галицько-Волинського літопису, який увійшов до редакції південноруського зводу кінця XIII ст.

Не маючи можливості продовжити детальну розповідь з історії Галицько-Волинського князівства, оскільки згаданий літопис було доведено лише до кінця XIII ст., Софонович ігнорував фрагментарні відомості польських хронік про останніх князів Галича. «Кройніка о Русі» закінчувалася звісткою давньоруського літопису про будування князем Мстиславом гробниці «албо каплиці» над могилою «княгині Романовой» у монастирі св. Іоанна.

Таким чином, Феодосій Софонович, вивчаючи історію Київської Русі, як і його сучасники — російські, українські, білоруські хроністи другої половини XVI—XVIII ст., — проявляв певну самостійність при використанні давньоруського літопису, елементи власної історичної концепції та ін. При цьому важливо зазначити вплив на Ф. Софоновича історичної думки Давньої Русі, розвиток Ф. Софоновичем традицій давньоруського літописання. Все це сприяло успішному виконанню патріотичного завдання, накресленого Ф. Софоновичем у передмові до свого твору, і певною мірою спричинилося до значної популярності «Кройніки» як серед сучасників, так і серед продовжувачів його справи — літописців та істориків кінця XVII—початку XVIII ст.

М. Я. Хомишин

В. ЗИМОРОВИЧ

ПРО ПИТАННЯ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ І ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Одним з важливих джерел з історії України доби феодалізму в міські хроніки. Почесне місце серед них займає хроніка міста Львова Варфоломея Зиморовича. Це перша відома нині велика за обсягом спеціальна історична праця, присвячена історії Львова від найдавніших часів до 1633 р. Початкові сторіччя історії міста подаються на тлі відомостей з історії Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Ось чому хроніка важлива й тим, що дає змогу визначити, що саме знали на Україні в XVII ст. про середньовічну історію давнього Києва.

Автор хроніки Варфоломей (Йосиф-Бартоломей) Зиморович (1597—1677 рр.) народився в сім'ї каменяра з передмістя, здобув юридичну освіту, в 1640—1660 рр. займав посаду бурмістра Львова¹. Він відомий як автор панегіричних творів латинською² та польською мовами — віршів («селянок»), в яких яскраво відображено побут українського села³, а також ряду історичних творів. Його основна історична праця міська хроніка «Leopolis triplex» («Потрійний Львів») написана латинською мовою, що залишалась у той час міжнародною мовою літератури й науки⁴. Погляди В. Зиморовича суперечливі. Як багатий львівський патрицій, чиї майнові інтереси тісно перепліталися з інтересами католицької верхівки, він негативно ставився до визвольної боротьби українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким. Разом з тим Зиморович прославляв подвиги запорізьких козаків під Хотином⁵. Йому властивий локальний патріотизм, прагнення звеличити своє рідне місто. Саме уславленню міста підпорядковано прагнення хроніста показати, що Львів має свою історію, відмінну від історії інших міст Польщі. Тому Львів згідно з історичною правдою показується як місто споконвіку руське.

Перед тим як почати виклад подій історії Львова, Зиморович вміщує розділи «Назва Русі», «Початки Русі», «Сармати», «Роксолани», «Слов'яни», «Поділ Русі», «Релігія русинів», «Руські королі». Далі йдеться про заснування Львова на фоні історії Галицько-Волинського князівства. Побудова твору не викликає сумніву, що Львів було засновано руськими князями і що українське населення міста і краю є автохтонним. Відзначаючи єдність усіх слов'ян, Зиморович підкреслював їх спільне походження (від сарматів, згідно поширеної на той час теорії).

Щодо походження назв Русь і Росія, Зиморович, як і польські хроністи XVI ст. М. Бельський і М. Стрийковський, пов'язує їх з словом «розсіяний», підкреслюючи цим слов'янське, а не іншомовне походження. Далі Зиморович твердить, що слово «розсіяний» є перекладом грецької *σπειρω* і пов'язане з біблійною легендою про будівництво Вавилонської вежі, змішання мов і розсіяння народів.

¹ Біографічні відомості про Зиморовича див.: *Heck K. J. Zycie i dzieła Bartołomeja i Szymona Zimorowiczów na tle stosunków ówczesnego Lwowa. Kraków, 1894, Cz. 1.*

² *Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків. Львів, 1981.

³ *Кирчіє Р. Ф.* Український фольклор у старопольській літературі.— В кн.: *Славістичний збірник*. К., 1963, с. 308—338.

⁴ Збереглися шість рукописів твору. Критичне видання хроніки та інших творів Зиморовича, які стосуються Львова, здійснив Р. Гек (*Zimorowicz B. Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się. Lwów, 1899*). Неточний польський переклад твору М. Півовцького і В. Компаневича видано ще в 1835 р. під назвою «*Historia miasta Lwowa*».

⁵ *Возняк М.* Козацтво під Хотином 1621 р. в сучасній поезії— ЗНТШ, 1928, т. 149, с. 153—155.

Першими руськими князями Зиморович, як і інші автори (М. Меховський, М. Бельський)⁶, що використовували давньоруські літописи, вважає Кия, Щека, Хорива і їх сестру Либідь, тим самим відкидаючи твердження Длугоша про те, нібито ці перші князі були польського походження. Далі Зиморович пише, що Русь була поділена між цими першими князями, а коли вони померли бездітними, князем Русі став Рюрик. На відміну від інших хроністів, які беззастережно повторювали тезу про норманське походження Рюрика, В. Зиморович зовсім не згадує про це. Розповідаючи про Аскольда і Діра, хроніст помилково вважає їх наступниками Ігоря.

Багато уваги Зиморович приділив князю Володимирі Святославичу, відзначивши його успіхи у боротьбі з сусідніми племенами і державами. Він назвав міста і фортеці, приєднані ним до Київської Русі, підкресливши, що навіть візантійські імператори були змушені платити данину Русі. Одруження Володимира з сестрою візантійських імператорів Василя і Костянтина розглядає як вимушений дипломатичний маневр Візантії, що прагнула забезпечити тривалий мир з могутнім сусідом.

Окремий розділ В. Зиморович присвячує релігії на Русі. Як і походження слов'ян, так і богів, яким поклонялись стародавні русини, він пов'язує з сарматами. Найбільшою ж пошаною був оточений культ Перуна⁷. Розповідь Длугоша (повторену М. Меховським і М. Стрийковським) про «поганські» божества поляків⁸ Зиморович переносить на Русь, твердячи, що русини шанували «Дзеванну тобто Діану». На відміну від польських хроністів велику заслугу у виборі Володимиром християнської релігії Зиморович приписує дружині Володимира, сестрі візантійських імператорів. Хроніст зауважує, що християнство утвердилось насамперед серед панівної верхівки, а простий люд довгий час зберігав первісні вірування.

На цьому хронологічна послідовність викладу історії Русі переривається. Наступний розділ хроніки «Королі руські» починається описом боротьби галицько-волинських князів проти наступу поляків і угорців. Причину ослаблення давньоруської держави, а згодом і втрати нею незалежності В. Зиморович вбачав у роздробленні її на ворогуючі удільні князівства.

Значне місце у творі відведено князю Данилові. Автор наголошує, що Данило Романович, галицько-волинський князь, ноступово об'єднав під своєю владою майже всю Південну Русь. Далі подано зміст листа, якого надіслав князь Данило папському легату Опізо.

⁶ *Рогов А. И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрийковский и его Хроника). М., 1966, с. 47; *Рогов А. И.* Известия по истории России в «Хронике всего света» Мартина Бельского.— В кн.: Новое о прошлом нашей страны. М., 1967, с. 125.

⁷ Опис ідола Перуна, поданий Зиморовичем, відрізняється від описів, поданих попередніми польськими хроністами.

⁸ *Słownik starożytności słowiańskich.* Wrocław, 1961, t. 1, s. 348.

Докладно описується коронація Данила, яка, на думку Зиморовича, проводилася двічі. З давніх хроністів тільки Стрийковський пише про дворазову коронацію Данила Галицького. Як вважає О. І. Рогов⁹, джерелом Стрийковського про другу коронацію був Іпатіївський літопис, де зазначається, що Данила «убѣди... мати его и Болеслав и Семовит и бояре лядские».

Описуючи династичні зв'язки руських князів з польськими, Зиморович інформує, що це дало поштовх до збройного втручання польських князів, до міжусобної боротьби за київський престол. У Кромера Зиморович запозичує звістку про перебування Болеслава Сміливого у Києві, що славився своїм багатством і розвинутою торгівлею¹⁰. Далі наводиться повідомлення про одруження Болеслава Кривоустого з донькою київського князя Святослава Збиславою та про її вплив на державні справи в Польщі. Слідом за іншими польськими хроністами Зиморович негативно характеризував галицько-волинського князя Романа за його безкомпромісну боротьбу з боярами.

Дані з історії Галицько-Волинського князівства завершуються описом походу Казимира III на Львів, наводиться розповідь Янка з Чарнкова (повторена Длугошем та пізнішими хроністами) про захоплення двох львівських скарбів галицько-волинських князів, у тому числі двох корон і престолу.

У розділі «Львів руський» Зиморович знову повертається до більш детального опису історії Галицько-Волинського князівства. Тут автор, як і попередній львівський хроніст Йоган Альнпех¹¹, дотримувався тези, що Львів збудовано за князювання Льва Даниловича і подає як дату його заснування 1270 р. Деякі сучасні історики вважають цю дату як твердження про заснування Львова Левом Даниловичем, «міфічними» даними, вигадкою хроністів¹². Насправді вказана дата могла відноситися до часу виникнення нового району Львова на території площі Ринок. А про Льва Даниловича як про засновника міста повідомляє й автор найстаршого опису Львова Мартин Груневег¹³. З порівняння текстів видно, що тексти Груневега, з одного боку, і Альнпеха та Зиморовича — з другого, не пов'язані між собою, але без сумніву відбивають місцеву традицію. Як вказують сучасні історики, Данило Романович дбав про будівництво нових міст — форпостів проти агресії татарських феодалів. Але це не виключає можливості, що Лев, який був уже дорослим і допомагав батькові у військових походах, міг віді-

⁹ Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения, с. 147.

¹⁰ Kronika Polska Marcina Kromera przełożona przez M. Błażowskiego. Sanok, 1857, s. 119.

¹¹ *Rachwał S.* Jan Alnpech i jego «Opis miasta Lwowa z początku XVII w. Lwów, 1930.

¹² Дашкевич Я. Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков. Ереван, 1962, с. 43, 81.

¹³ Ісаевич Я. Найдавніший історичний опис Львова.— Жовтень, 1980, № 10, с. 110—111.

грати істотну роль як безпосередній керівник будівництвом нового міста, наданого йому в уділ. До речі, такий висновок підтверджують і дані археології¹⁴.

Лише у Зиморовича є звітка про перенесення останків Данила Галицького до нової столиці — Львова — у 1282 р. Можливо, це твердження запозичено з використаного Зиморовичем рукопису Онуфріївського монастиря, в якому йшлося також про те, що так звана Ченстоховська ікона спочатку зберігалася у Львові.

В описі останнього періоду Галицько-Волинського князівства відчувається, що Зиморович перебував під впливом польських хроністів, які намагалися виправдати захоплення Галичини Польщею. Але позитивної оцінки заслугує популяризація Зиморовичем відомостей про історію Київської Русі, підкреслення ним, що удільні князівства доби феодальної роздробленості були безпосередніми спадкоємцями Давньоруської держави. Істотне значення має обґрунтування хроністом давньоруських традицій Львова. Хроніка Зиморовича свідчить про те, що в середньовічному Львові добре знали історію Київської Русі, пишались тим, що корені історії міста сягають у давньоруську добу.

Я. Д. Ісаєвич

НОВЕ ДЖЕРЕЛО ПРО ІСТОРИЧНУ ТОПОГРАФІЮ ТА АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА

Серед джерел для дослідження історичної топографії давнього Києва і реконструкції первісного вигляду його архітектурних пам'яток важливе значення мають описи міста у подорожніх записках мандрівників. Найраніші з них були побіжними, лише в кінці XVI — середині XVII ст. з'являються порівняно докладні описи міста в творах Е. Лясоти, Г. Левассера де Боплана, Павла Халебського. Проте дослідникам історії Києва залишалися невідомими спогадами Мартина Груневега, який побував у місті над Дніпром 1584 р. — за 10 років до Лясоти. Твір Груневега відзначався ґрунтовністю і мав над іншими ранніми описами ще й ту перевагу, що містив на полях малюнки — найстарші відомі зображення кравцівів Києва та його історико-архітектурних пам'яток.

Мартин Груневег народився в м. Гданську 22 квітня 1562 р., одержав типову для вихідця з міського купецького середовища освіту, спочатку навчався у парафіяльній школі, пізніше служив у різних кушців і практично оволодівав купецьким ремеслом. Зокрема, 1579—1582 рр. він працював у варшавського купця Георга Керстнера, 1582—1588 рр. — у львівських вірменів, разом з якими

¹⁴ Там же, с. 107.

шість разів відвідав Константинополь і один раз Москву. Ставши ченцем домініканського ордена, до 1602 р. залишався у Львові, а після того проживав у Ратіборі (Сілезія), Бохні, Кракові, Плопську. Протягом 1601—1606 рр. він писав німецькою мовою свою працю, до якої увійшли родинна хроніка і спогади про життєвий шлях автора, насамперед про його численні мандрівки. Описуючи подорож групи львівських купців до Москви, що тривала від жовтня 1584 р. до вересня 1585 р., він докладно розповідав і про перебування у Києві 18—25 жовтня 1584 р. Доля автора після 1606 р. невідома. Рукопис, переданий до Гданська дітям сестри Катерини, незабаром потрапив до Гданської міської бібліотеки¹ і дотепер зберігається у її фондах, які з 1955 р. становлять основу колекцій Гданської бібліотеки Польської Академії наук².

Рукопис Груневега неодноразово використовувався дослідниками історії Гданська³. Було опубліковано з цього рукопису уривки хроніки Гданська за 1400—1487 рр., складеної дядьком Груневега Якобом Люббе⁴, і невеликий уривок власної хроніки Груневега⁵, фрагмент про Львівський домініканський монастир⁶, скорочений український переклад опису Львова⁷. На основі рукопису викладася також і біографія Мартина Груневега⁸. У даній публікації розглядаються фрагменти, присвячені стародавньому Києву, подається їх переклад українською мовою.

Спогади Груневега писалися через 15—20 років після описуваних подій, але з використанням зроблених по дорозі нотаток. Це видно з того, що в усіх частинах рукопису дуже докладно вказано маршрути подорожей, зазначено місця і дати нічлігів на шляху, віддалі між містами. Навряд чи можливо було б навести з пам'яті таку величезну кількість дат і географічних назв.

Порівняння з іншими джерелами засвідчує велику вірогідністьповідомлень Груневега, людини допитливої і спостережливої. Він цікавився також історією, був знайомий з деякими історичними працями. Під час перебування у Києві мандрівник не лише познайомився з містом, й зібрав певні відомості про його історичне

¹ Günther O. Katalog der Handschriften der Danziger Stadtbibliothek, 1908, S. 230.

² Старий шифр рукопису — Lef 77, новий — 1300. Всього рукопис має 971 аркуш, розповідь про Київ вміщена на 583—593 аркушах. Висловлюю подяку працівникам Гданської бібліотеки за сприяння при ознайомленні з рукописом.

³ Hirsch Th. Die Oberpfarrkirche von st. Marien zu Danzig. Danzig, 1843; Bolte J. Das Danziger Theater im 16—17 Jhd.—Theatergeschichtliche Forschungen. Hamburg—Leipzig, 1895, T. 12.

⁴ Scriptorum rerum prussicarum. Leipzig, 1870, Bd. 4, S. 694—831.

⁵ Ibidem, S. 721—724.

⁶ Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, 1969, t. 14, z. 2.

⁷ Ісаєвич Я. На давніший історичний опис Львова.— Жовтень, 1980, № 10, с. 105—114.

⁸ Scriptorum rerum Prussicarum, Bd. 4, S. 692—693; Studia zrodloznawcze, 1969, t. 5, s. 57—77.

минуле. Пишучи про історію Києва, він спирається як на дані популярних у той час хронік, так і на інформації своїх знайомих. Таким чином, твір Груневега — цінне джерело про рівень історичних знань на Україні наприкінці XVI ст.

Мартин Груневег твердив, що Київ заснував князь Кий 500 р. Ця дата практично збігається з приблизним датуванням початків міста, яке встановлюють сучасні історики шляхом співставлення археологічних і писемних джерел⁹. Розуміється, цей збіг цілком випадковий. Ймовірно, Груневег або його інформатор закруглив дату заснування Києва, яку подавав М. Стрийковський — 430 р.

Впровадження християнства на Русі Груневег датував 990 р., як і у «Хроніці всього світа» Мартина Вельського. Твердження про християнізацію Русі в Константинополі також знаходимо в цій хроніці. Як гадають, Вельський спирався на один із варіантів «Життя Володимира»¹⁰. Ймовірно, до твору Груневега ця розповідь перейшла з хроніки, а не безпосередньо з «Життя».

Інші повідомлення Груневега про історію Києва дуже фрагментарні. Він не згадує жодного з наступників Володимира, навіть Ярослава Мудрого (побудова Софії приписана також Володимирові). Немає згадки про зруйнування Києва Батием у 1240 р. і Менглі-Гіреєм у 1482 р., про захоплення міста Великим князівством Литовським, а згодом Польщею. Очевидно, Груневег і не ставив своїм завданням подати суцільний нарис історії міста. Він зупиняється головним чином на подіях, так чи інакше пов'язаних з описуваними будівлями. Так, при описі Золотих воріт переказано і тенденційні оповідання польських хроністів щодо цієї пам'ятки. Про напад на Київ Едигея розповідається у зв'язку зі згадкою про собор Михайлівського Золотоверхого монастиря (на думку інформаторів Груневега, баню собору позолочено на відзнаку врятування Київського замку від війська Едигея). Незважаючи на фрагментарність і окремі неточності, в цілому відомості Груневега про історію Києва більш ґрунтовні і вірогідні порівняно зі звітками на цю тему Лясоти і Левассера де Боплана.

Пишучи про історію Києва та його архітектуру, Груневег нерідко вдається до порівняння зі своїм рідним Гданськом. Він навіть співставляє відстані між вулицями та будівлями у Києві і Гданську. Це природно, оскільки читачами мали бути земляки автора. Цілком зрозуміло також, що бачене на Україні оцінюється крізь призму вражень від інших країн. Так, київську Софію автор порівнює з константинопольською. Він висловлює також думку, що засада вільної планувальної структури запозичена князями від греків, оскільки, мовляв, для українців грецька культура так само приваблива, як для німців італійська. Хоч у цьому кон-

⁹ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964, с. 6; Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. К., 1970, с. 53—54.

¹⁰ Рогов А. А. Известие по истории России в «Хронике всего света» Мартина Вельского. — В кн.: Новое о прошлом нашей страны. М., 1967.

кретному випадку таке пояснення непереконливе, свідчення автора про характер забудови Києва дуже важливе для дослідження історичної топографії. Воно підтверджує слушність точки зору тих істориків, які полемізують з гіпотезами про суцільний характер забудови київських кварталів¹¹. Дані Груневега є також додатковим аргументом проти припущень деяких дослідників, начебто в минулому Старокиївська і Замкова гори не були відокремлені одна від одної¹².

Особливу цінність для реконструкції топографії стародавнього міста має поданий М. Груневегом план Старокиївської гори і опис пам'яток, що збереглися на той час на території «граду Ярослав». Мандрівник зробив слушний висновок, що від старого «Київського града», який «правильніше називати замком», місто поширювалося у всі сторони як на горі, так і на Подолі. Щоб оцінити джерелознавче значення плану, слід порівняти його з поданими Груневегом схематичними загальними планами Львова та Москви і більш деталізованими планами садиби домініканського монастиря¹³ і вірменського кварталу у Львові. На останньому з цих планів досить точно передано не тільки розташування об'єктів, а й конфігурацію їх. Загальні плани більш умовні. Щоправда, і в них автор намагається розмістити об'єкти так, щоб дати правильну уяву, в якому напрямі вони розташовані один від одного. Проте більшість кривих ліній випрямлено, гострі кути замінено прямими. На плані Львова, який займає нижню частину сторінки, горизонтальні лінії видовжено, а вертикальні скорочено, тому квадрат перетворено в «лежачий» прямокутник. Очевидно, це пояснюється тим, що у висоту залишалось надто мало місця.

План Старокиївської гори займає проміжне місце між загальними планами міст і деталізованими планами міських кварталів. На відміну від плану Львова план Старокиївської гори розміщений не внизу сторінки, а на її лівому полі, досить вузькому. Тому видовженими тут виявилися вертикальні лінії. Якщо більшість планів Груневега мають північну орієнтацію, то на плані Старокиївської гори зверху — захід, а знизу — схід (підписаний латинською назвою *origens*). Мабуть, захід виявився зверху тому, що саме з цієї сторони розташовані Золоті ворота, від яких Груневег розпочинав опис Старокиївської гори. Потоващеною лінією передано західний і східний вали старокиївського «града». В першому з них показано Золоті ворота, позначені цифрою 2 на плані, в другому — інші ворота, позначені цифрою 6. Останні вже тоді були сильно зруйновані. Розташування їх напроти Золотих воріт вказує, що це ті ворота, які в історичній літературі відомі під назвою Софійських, або Батієвих. В усякому разі, крім Золотих воріт, це єдині ворота, згадані Груневегом. На початку XIX ст., за даними Закрев-

¹¹ Толочко П. П. Древний Киев. К., 1976, с. 111.

¹² Така гіпотеза слушно критикується в працях П. П. Толочка (*Толочко П. П. Исторична топографія...*, с. 26).

¹³ Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, 1969, t. 14, s. 68.

ського, зберігалися, крім Золотих, тільки ворота, розташовані поблизу перетину сучасних вулиць Володимирської та Великої Житомирської¹⁴. Віддаль Софійського собору до Золотих воріт показана значно коротшою, ніж відстань від собору до Софійських воріт. Насправді ж, віддаль від Софії до Золотих воріт в 1,4 раза більша, ніж віддаль до Софійських воріт. Софія подана на плані праворуч від лінії Золоті ворота — Софійські ворота, а Михайлівський Золотоверхий монастир — ліворуч. Отже, їх взаємне розташування подане в дзеркальному зображенні, або, можливо, автор помилково поміняв місцями Золоті і Софійські ворота. Навіть враховуючи цю особливість плану, можна прийняти, що згадані в тексті і позначені на плані цифрою «руїни п'яти церков» були приблизно напроти Софії, але на південь від сучасної вулиці Володимирської. Можливо, серед них були і руїни Георгіївської та Ірининської церков. Адаже пов'язання цих назв з виявленими археологами рештками храмів поки що гіпотетичне.

З Подолу до Печерська автор їхав через Старокиївську гору, причому згадує на своєму шляху лише східні (Софійські) ворота. Очевидно, ворота, відомі у літописі як Лядські, в цей час вже не існували. Втім, південна окраїна «старого града», як і північна, виявилася поза рамкою плану, оскільки він зліва і справа обмежений лініями, якими в усьому рукописі відокремлено поля.

Надзвичайно цінні відомості Груневега про окремі пам'ятки архітектури Києва: Золоті ворота, Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий монастир, Києво-Печерську лавру. Груневег висловлював думку, що саме з Золотих воріт походять двері кафедрального собору в Гнезно — першій столиці Польщі. Насправді ці бронзові двері, прикрашені мистецькими рельєфами, були виготовлені у XII ст. спеціально для Гнезненського собору¹⁵. За художнім рівнем вони дуже виділялися серед інших аналогічних пам'яток, тому і виникла думка, що таке унікальне литво могло бути здійснене лише у Києві. Груневег чув, що ці двері були золотими, але сам припускав, що вони з корінфської міді і лише позолочені. Інші автори знають і інші пояснення назви Золотих воріт. І вже ця суперечливість джерел — доказ того, що виникла вона не у зв'язку з наявністю в оздобі споруди золота, а переносно, для підкреслення важливості і краси парадного в'їзду до міста (так, як це було і з константинопольськими Золотими воротами)¹⁶.

Важливість для дослідників інформації Груневега про Софійський собор зумовлюється тим, що мандрівник бачив пам'ятку хоч і пошкодженою, але без будь-яких пізніх добудов і змін. Тому його

¹⁴ Прийнято вважати, що ці ворота — головний вхід до «граду Володимира». Та не виключена можливість, що ворота, рештки яких збереглися, споруджено вже під час укріплення «граду Ярослава».

¹⁵ *Goldschmidt A. Die Bronzetüren von Nowgorod und Gnesen. Die frühmittelalterischen Bronzetüren. Marburg a. Lahn., 1932, t. 2; Drzwi gnieźnieńskie. Wrocław, 1956—1959, t. 1—2.*

¹⁶ *Толочко П. П. Исторична топографія... , с. 88.*

свідчення допомагають уточнити реконструкцію вигляду пам'ятки в добу Київської Русі. Зокрема, дослідники протягом тривалого часу вважали, що другий поверх над зовнішньою галереєю з'явився щойно під час перебудови наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Після того, коли у 1952—1953 рр. було виявлено на другому поверсі сліди давньої кладки, залишалося відкритим питання про те, чи над першим поверхом були окремі надбудови, чи суцільний другий поверх¹⁷. Тому заслугоує уважного розгляду свідчення Груневега, що ще наприкінці XVI ст. зберігалися руїни другого поверху зовнішньої галереї. У мистецтвознавчих працях трапляються твердження, що відсутні будь-які джерела для реконструкції вигляду ківорія Софії Київської. Але, як видно з опису Груневега, він мав чотири дерев'яні колонки. Мають значення для істориків мистецтва і згадки про намісні ікони, про конструкцію голосників тощо. Сумнів викликає звістка про наявність чотирьох веж. Можливо, в уяві мемуариста трансформувалася спогад про дві реально бачені ним вежі.

Наведений Груневегом схематичний план Києво-Печерської лаври засвідчує, що при побудові на початку XVIII ст. мурованих келій було збережено традиційне розпланування даної частини лаврської території. Висловлені тут зауваження стосуються лише деяких аспектів унікальної мемуарної пам'ятки. Нові дослідження, які особливо пожвавилися у зв'язку з відзначенням ювілею Києва, дають можливість краще інтерпретувати ті чи інші повідомлення Груневега. Публікація українського перекладу тієї частини мемуарів, що стосуються Києва, дасть змогу ширшого використання цього цінного джерела істориками та мистецтвознавцями.

З ПОДОРОЖНИХ ЗАПИСОК МАРТИНА ГРУНЕВЕГА (УРИВОК ПРО КИЇВ)¹⁸

17 жовтня проїхали ми повз високий круглий вал посеред густого лісу. Біля нього нема відкритого простору і здалеку цей вал оточений ровом. Мешканці називають це місце Лос, я його обійшов навколо по верху.

Зупинялися пасти коней у лісі, тоді проїхали річку Роман. Нічліг був у лісі біля річки Борщівка, близько півмилі від Брусилова. Русини знають, яким могутнім містом був Київ і те, що він був столицею їхніх князів, що місто часто згадується в Хроніці у зв'язку з війнами і важливими подіями. Ще й сьогодні вони мають перед очима величну будову Софійської церкви, а за кіль-

¹⁷ *Кресальний М. Й.* Софія Київська. 4-те вид. Київ, 1967, с. 9; *Каргер М. К.* Древний Киев. М.; Л., 1961, т. 2, с. 168.

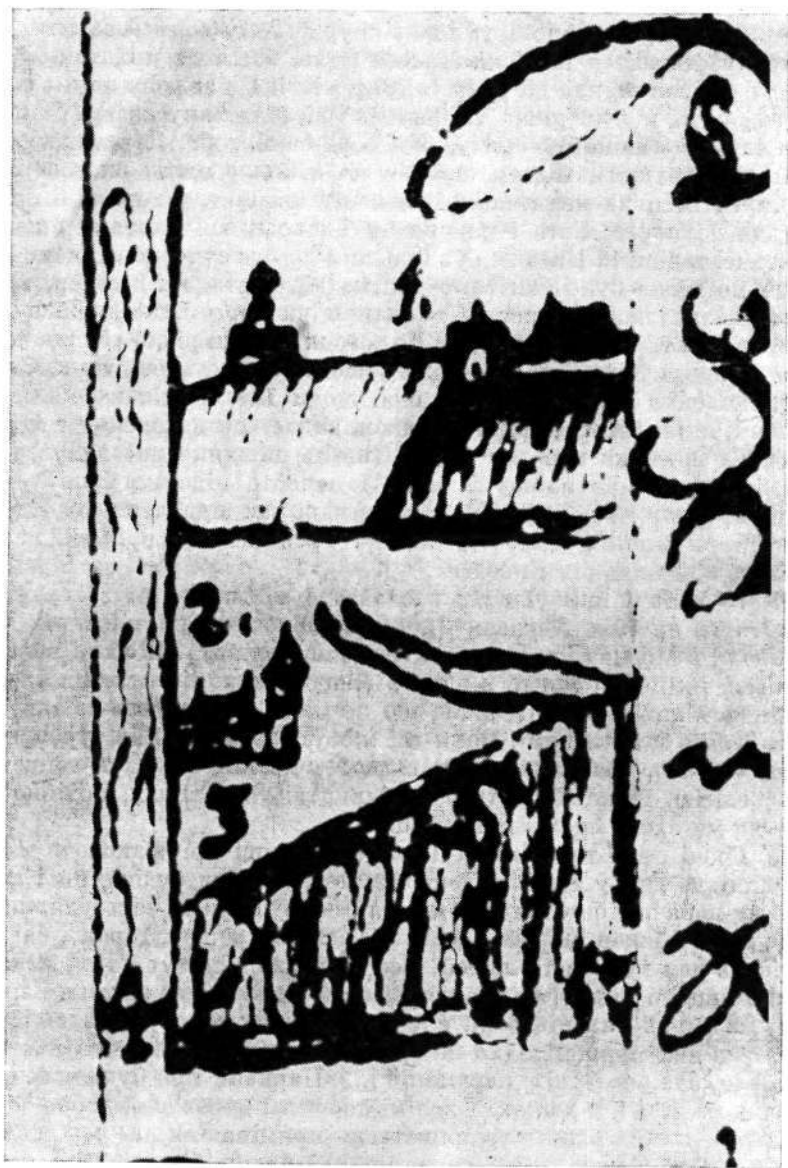
¹⁸ Репродукції всіх малюнків, якими М. Груневег ілюструє свою розповідь про Київ, див.: Всесвіт, 1981, № 5, с. 207—211.

ка миль навколо видно зруйновані мури. Тому вони говорять, що місто простягалось на 7 німецьких миль, багато з них також вірять, що Троя стояла на тому самому місці. І в зв'язку з цим вони ще говорять, що ця річка (Борщівка) дістала таку назву, бо біля неї, на місці нашого нічлігу, був борщовий торг. Я вважаю, що Київ був великим містом, але не на стільки миль, як говорять русини. Німецька миля, коли її взяти у квадрат, утворила б простір для великого міста і навряд чи Гданськ займає таку площу. Напевне, тодішній Київ не був більшим всього сучасного Гданська. І хоч це місце було так само далеко від міста, як і тепер, воно могло називатися борщовим майданом чи торгом, незалежно від того, чи там торгували борщем. До того ж русини рідко або швидше ніколи не купують борщу, а кожен робить його у себе вдома, бо це їхня щоденна їжа і напій. І щоб люди їздили кілька миль за борщем, який коштує грош, це також видається недоречним. Отже це груба помилка простих людей (що не повинно нас дивувати), начебто Київ мав площу 7 миль і начебто ніде не було торгу борщем, лише на цьому місці, яке в наш час віддалене від Києва на півтори милі. Відомо також, що Троя лежить в Малій Азії, близько 300 миль від Києва.

18-го вранці прибули ми в славетне місто Київ і заїхали до вірменина на ім'я Абрагам (який відморозив собі ноги під час подорожі в Москву і тому ходив лише на колінах). Щоб ти не здивувався, як це ми могли в одного міщанина поміститися з такою великою кількістю возів, знай, що це місто забудоване не так, як це в нашій батьківщині. Вони всі живуть в дворах, за турецьким способом, або, правильніше, за способом греків, від яких вони мають релігію, їх наслідують у будівництві та звичаях, подібно до того як ми охоче йдемо за італійцями.

У Греції, або теперішній Туреччині, мури прикрашають місто і вулиці. А тут, у Києві, йдеш між дерев'яними будівлями і парканами неначе у багатолюдному селі, покрученими, нерегулярними вулицями. Кожен двір має власний великий садок, город і багато будівель для худоби та людей. Все це розкидане тут і там, неначе гониться одно за другим. Кожен дім має свою лазню за таким зразком, як у нас платні лазні, але розміром як мала кімната. Вони палять в них майже щодня на зразок московитів, які постійно купуються, але без [їхніх] церемоній [...]. Паркани при будинках гарно збиті з стоячих дощок. І все місто, хоч і дерев'яне, добре забудоване. Лише рідко трапляються приміщення з кахлевими грубками. Будинки криті гонтами, які вдвічі більші, ніж гонти у Польщі, — слухніше їх було називати дошками.

Місто розташоване на Дніпрі — річці, розміром подібній до Дунаю. Дніпро латини називають Бористеном. Річка багата на рибу. Вона протікала через Литву і цю Русь, впадаючи у володіннях польського короля в Евксінське море. Її охороняють козаки, яких у Києві повно. Те, що вони здобувають у своїх сусідів турків, татар чи московитів, тут все вони охоче залишають.

Загальний вигляд Києва.

Київ лежить у глибокій долині, між високими горами. Він простягає на три сторони, одну сторону трикутника становить Дніпро, позначений № 4 на малюнку. Дві інші сторони впираються у гори, які на малюнку показано затемненими місцями. Білою площиною посередині я зобразив розташування міста. № 5 означає шлях, яким ми прибули, через високу порослу лісом гору. З цієї сторони є трохи вільного місця між горою і містом, яке тут захищене дерев'яними хрестовинами. З другої сторони місто притиснене до стрімкої гори і тому там не потребує іншої охорони. А зі сторони річки воно має замість муру паркани городів.

Коли ми з'їжджали з гори, ліворуч залишали гарну площу, рівну ринкові, де живуть переважно польські католики. Вона позначена № 3. Там стоїть костюл і монастир з ченцями нашого ордена. Костюл був заснований св. Яцентієм, але не на теперішньому місці, а на іншому, яке тепер далеко залишилося за містом. Його ще й тепер можна бачити — мурований, але цілком спустошений¹⁹. Теперішні костюл і монастир дерев'яні. Але ті, які я бачив, коли там був, згоріли через необережність кілька років тому, коли пріором був Йорданій Ковальковський. На його місце ченці хотіли поставити мене, але після посвяти їм послали патера Фелікса Бухака (Булгака?), який, після закінчення будови костюлу і монастиря, там похований. У той час там жило ледве чотирьох ченців, але тепер вдвічі більше і (монастир) росте день у день.

№ 2 показує наш постійний двір, кінець шляху з номера 5-го означає місце ринку, який краще назвати малою торговицею, бо він тісний. На ринку стоїть Богородична церква, мурована, але мала й стара, до того ж у кількох місцях пошкоджена (мабуть, під час пожежі)²⁰. Вона крита гонтами і має посередині баню з дощок, грецького зразка. Її дзвіниця також дерев'яна. Навколо церкви є крамниці. Поблизу цієї мурованої стоїть також дерев'яна церква, а від неї недалеко карвасар²¹ для купців, споруджений з дерева. Над містом на високій горі лежить замок, великий, але поганої будови, з дерева, обмазаного глиною. Там живуть знатні люди, які не так стягають данини з купців, як де-інде. Одна з важливих причин цієї доброти — те, що дружина пана була вірменкою, хоч і католичкою (а пан був польським шляхтичем).

У Києві мешкає досить вірменів, які мають там також свою церкву з дерева. Але мало хто з них знає вірменську мову, більшість володіють лише українською, і одружуються з українцями, що, між іншим, дуже суперечить їхнім законам. Далі (за Києвом) уже не живе жодний вірменин.

...Від замку до Дніпра простяглася далі гора, дещо вища, так що замок лежить неначе на окремій горі, яка виросла з другої

¹⁹ Груневег згідно з домініканськими переказами помилково ідентифікував з костюлом руїни церкви у Вишгороді.

²⁰ Йдеться про церкву Богородиці Пирогощі на Подолі.

²¹ Карвасар (від караван-сарай) — гостинний двір.

гори. Якщо хочеш зрозуміти розташування цих гір, то знай: місто тягнеться вздовж високої крутої гори, а від неї відокремлена гора, на якій замок, так що між замком і великою горою пролягла долина. На вищій горі є широка рівнина, частина якої від сторони міста відокремлена валами і ровами (всередині них приблизно стільки простору, як займають зернохосовища в Гданську). Мешканці називають це оточене ровом місце «містом» (die Statt), але, очевидно, це старий замок, навколо якого будувалося місто в усі сторони, — на горі, а також, як тепер, — внизу.

500 років після різдва Христового збудував це місто руський князь Кий, від якого воно отримало назву Києва. Це слово — прикметник: Київ, тобто Кия (des Kues). Оскільки це слово польськи означає «кий», жартівливо називають мешканців міста «києносцями».

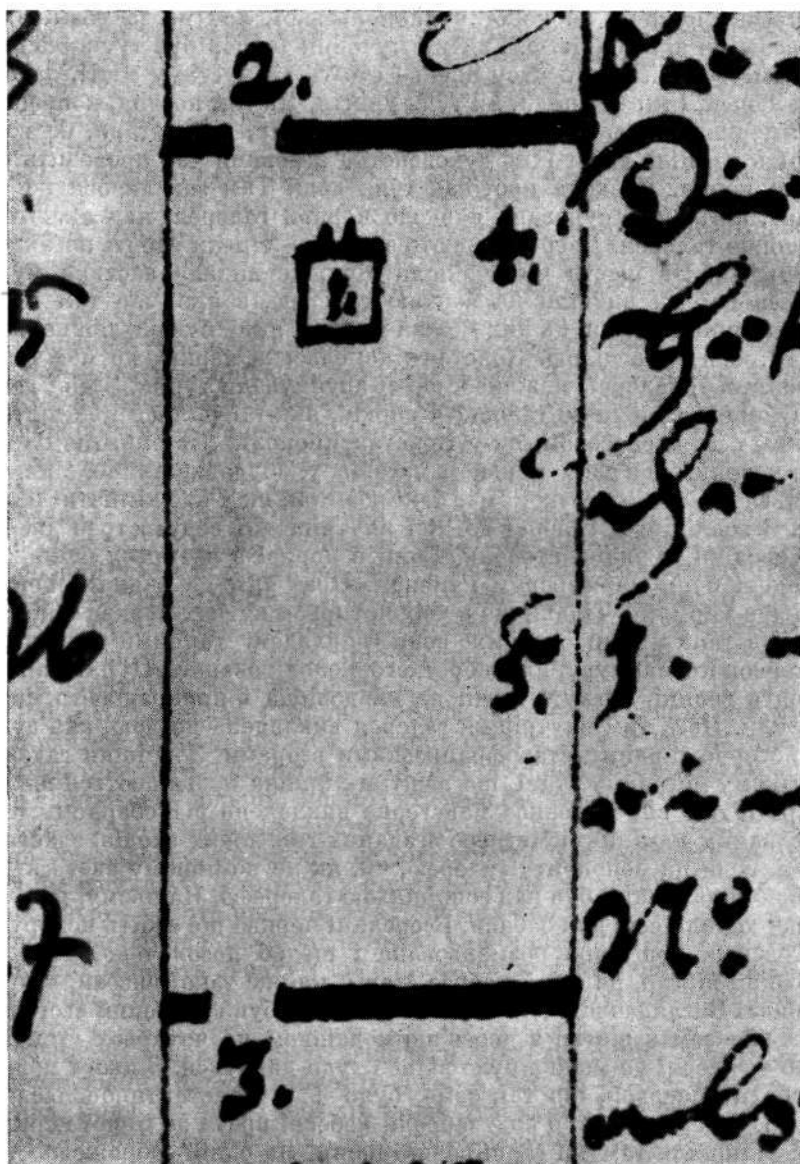
Піаніше, року 990 Володимир (також руський князь, при якому зріс цей край і особливо місто) послав до Василя і Костянтина, східних імператорів, щоб одружитися з їх сестрою. Коли отримав відмову, як негідний того поганини, погодився він на хрещення. Коли ж прибув до Константинополя приймати хрест, осліп. В такому горі послав до нареченої, щоб сказала, що вона буде нечасною. На це вона відповіла: «Як тільки він охреститься, позбудеться сліпоти». І бог це здійснив. Отже він радісно повернувся до своєї країни, де своїх підданих привів до хрещення. Вони були охрещені в Дніпрі. Греки, як і вірмени, занурюють дитину повністю в купелі. І русини слідують у цьому за греками дотепер.

Цей Володимир привів з собою з Греції різних майстерних ремісників, за допомогою яких він спорудив у своїй країні багато гарних церков і монастирів. На згаданій вище горі, яку тепер називають старим київським городом, спорудив він гарну велику церкву за прикладом і назвою св. Софії константинопольської. Вона стоїть в переважній частині і нині.

19 жовтня пішов я з Стефаном на гору, щоб оглянути старий гóрод, і особливо церкву св. Софії. Цей згаданий Стефан — веселий, добродішний і богобоязливий юнак мого віку — вроджений вірменин з Києва. Його батько, побожний і, як і син, справедлива та гарна людина. Король Сигізмунд за гідні діяння зробив його шляхтичем і надав йому село поблизу Києва. Без шкоди для своєї шляхетської честі він узявся за фірманство і віз тоді також товар синового хазяїна. Сам він не знав ні слова по-вірменськи, натомість син Стефан добре володів цією мовою, а до того і турецькою. Ці мови він вивчив у Кам'янці у одного вірменина, до якого батько його віддав ще малим [...] ²².

Подібно до того як єпископ Оніас збудував в Єгипті храм на зразок єрусалимського, так і згаданий князь Володимир цією церквою Софії наслідував константинопольську. За своєю формою

²² Тут пропущено уривок, що не стосується Києва (про обставини, за яких Груневег познайомився з Стефаном)

План Старокиївської гори:

1 — Софійський собор; 2 — Золоті Ворота; 3 — руїни воріт; 4 — п'ять зруйнованих храмів; 5 — Михайлівський собор.

київська подібна до константинопольської, хоч не за розмірами, красою чи коштовністю. Святий мученик Ісидор був тут архієпископом. Теперішнього часу церква стоїть на пустому місті, далеко від людей, і ми не знали, як туди увійти. На мій погляд, пощадили цю церкву під час війн не лише християни, а й татари, бо вона стоїть ще ціла і там їхнє духовенство в певний час проводить богослуження. Довкола протікає туди дощ. Там завалилося не що інше, а тільки змурована навколо церкви галерея, над якою йде ще одна галерея. Двері не мають замків,— тільки забиті поганими дошками. На щастя ми знайшли діру, де випала частина муру. Через неї ми вийшли на верхню галерею, з якої ще там і тут стоять цілі частини, і з них можна уявити, який був вигляд церкви, коли вона була цілою. Константинопольська церква не має такої зовнішньої галереї, можливо, що її зруйнували турки. З цієї галереї можна пройти до галереї у церкві, яка кінчається при віттарі таким самим способом, як у Константинополі..., за винятком того, що колони, у зв'язку з браком матеріалу, збудовано лише з цегли, яка, за грецьким зразком, має такі розміри, як у нас кімнатні плитки. З зовнішньої галереї до цієї внутрішньої ведуть тріє дверей посередині, з однієї сторони. Вони в церкві з чотирьох боків викладені були мармуровим каменем. Поза тим не видно в церкві більше мармуру. Тільки ще в усіх чотирьох кутках церкви є круглі вежі з гвинтовими сходами, вони викладені гарними плитками з червоного мармуру, але жорсткого, неполірованого. Ці плитки, які досить великі, тягнуть люди на кладовища і прикрашають ними могили. Поза тим внутрішня галерея викладена цеглою, але дуже майстерно гарними старофранкськими зобрами. Зовнішня галерея в такому поганому стані, що рештки хідника прогинаються аж на вулиці. Але внизу церква майстерно викладена різнобарвним глазурованим камінням. Четверо згаданих гвинтових сходів, здається мені, вели на непокриту галерею, чи, як це по-іншому зветься, на плоский дах, який був над зовнішньою галереєю. На ньому, мабуть, люди ходили собі для забави. В середині церква ще стоїть непорушна, всюди коштовно розмальована і щедро позолочена. Там, де високий віттар, на стіні є образ Марії, майже такої висоти, як уся церква. Виглядає він таким новим, як ніби був зроблений сьогодні. Під образом є віттар з дерев'яним дашком на чотирьох стовпах, щоб з галереї не можна було вільно туди дивитися. З цього можна зробити висновок, що так само було і у константинопольській Софії. З-перед віттаря вже забрали небесні врата до іншої церкви, але залишили там дві гарні великі ікони. На одній зображено Спаса, на другій Богородицю за грецьким звичаєм. Їх через великі розміри нелегко було б забрати до іншої церкви. Що дивно, то те, що на всіх склепіннях цієї церкви є керамічні глечики. Спершу на склепінні є шар цегли (грецького зразка [тобто квадратної форми], а не [прямокутної], як у нас), відразу на ньому встановлено глечики горлом вниз, з'єднані вапном. Глечики білі і тверді, у всьому подібні до звичайних глечиків, що коли один глечик взяти

з склепіння, то можна на його місце вставити інший. Баня посередині церкви ще має хрест і вкрита свинцем, в інших місцях свинець забрано і замість нього зроблено покрівлю з дощок. Над великими церковними дверима (з сторони спуску) вміщено великий зелений камінь подібний до дзеркала. Про нього в народі дивна легенда, а саме, що у цьому зеркалі видно те, що вважалося таємним, і про це розповідають різні історії. ...У цьому краю нема мармуру, порфіру і алебастру і привезти їх неможливо без нечувано великих витрат, тому прикрасили цю церкву за допомогою майстерних грецьких гончарів гарними глазурованими камінчиками. Таке ще й тепер поширене у греків [...].

Доданий тут малюнок показує розташування старого Київського замку, де розташована і св. Софія, яку вказує квадрат з цифрою 1. Проти неї йде велика вулиця з однієї брами від великої церкви як гданська ратуша від Кушнірської вулиці. Вона називається Золотою брамою. Двері відтіля мають бути в Гнезно в кафедральному соборі. Твердять, що вони зроблені з поганого золота. Я вважаю ймовірним, що вони були зроблені з корінфської міді і позолочені, як це прийнято серед греків. Король Болеслав Хоробрий, коли він узяв це місто і замок, вищербив на цій брамі свого меча. Меч, яким він наніс по ній удар, зберігають у вежі в Гнезно і називають Щербиць, бо він від того удару вищербився²³. Як пишуть, цей меч, принесений ангелом з неба, в багатьох бідах порятував цього короля.

1074 р. Болеслав Сміливий облягав Київ так довго, що місто напівголодне піддалося. Коли він в'їжджав у замок, ударив у ворота, як його попередник²⁴. Але Хоробрий своїми цютами здобув королівську корону, а цей її втратив після вбивства Ставїслава.

Тоді 1415 р. обложив місто татарський цар Едіга, спалив і знищив усе навколо, але замок не міг здобути, хоч докладав до цього великі зусилля²⁵. З того часу пішло до занепаду аж до наших днів. Золоті ворота ще стоять, але переважена частина їх поруйнована... Зверху над ними влаштована каплиця — за звичаєм русинів, які прикрашають зверху свої брами гарними церковцями, віддаючи богам в охорону. Таку побожність вони, мабуть, перейняли від греків.

Там, де позначка № 4, недалеко одна від однієї стоять п'ять поруйнованих церков гарної будови. А там, де № 5 — церква Михайла. Вона ще ціла і при ній живе духовний. Її верхня баня має яскраву позолоту, але краї даху навколо свинцеві, бо не вистачило

²³ «Щербець» — коронаційний меч польських королів був виготовлений у другій половині XII або у першій половині XIII ст. Золоті ворота, як відомо, споруджено 1037 р., тобто вже після смерті Болеслава I (Хороброго).

²⁴ Болеслав II (Сміливий) вступив до Києва як союзник дядька своєї дружини Ізяслава Ярославовича не в 1074, а в 1069 р.

²⁵ Напад золотоординського темника Едигея (Ідигу) на Київ відбувся 1415 р. Дату 1416 подають хроніки Бельського і Стрийського. У цих джерелах вживається такий же варіант імені, як у Грунєвега — Едіга.

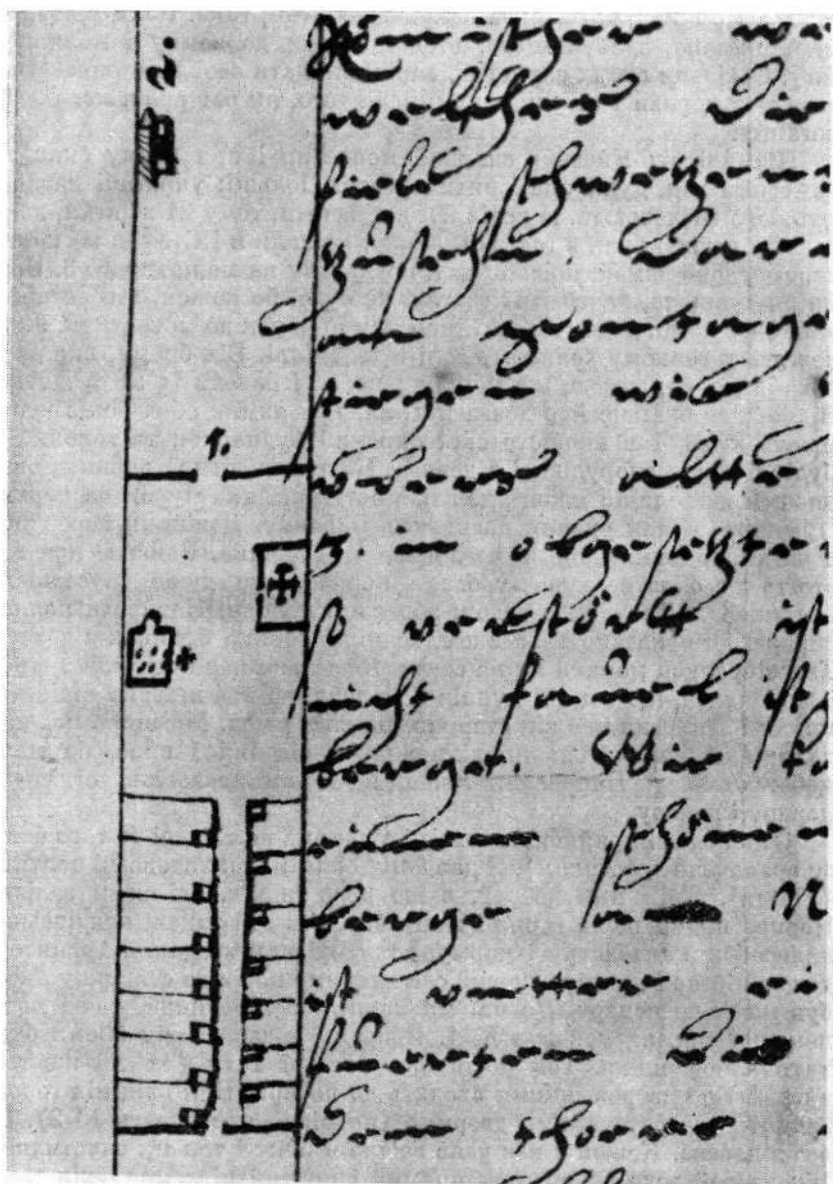
Собор Михайлівського Золотоверхого монастиря.

золота. Причина, що церква покрита золотом, така. Коли Едіга, як було сказано, здобув місто, втекли жіжки до замку і молилися богу. Оскільки він їх захистив, вирішили дати свої коштовності на позолоту церкви і це здійснили після того, як бог врятував їх від поганих.

Півмилі від Кисва є славний монастир і при ньому скит на римський лад, дуже знаменитий у всій Польщі; українці називають його «печерою»... Я хотів його побачити, тому 21 жовтня, коли хазяї у неділю були в гостях у замку, поїхали я і Стефан на конях через старий замок, крізь браму, позначену на малюнку № 3. Брама ця знищена, начебто її взагалі не було, бо кожен, хто не лінивий, бере цегли додому з цієї гори. Ми прибули до монастиря, який лежить у гарному великому селі при Дніпрі. Від брами, яка змурована під каплицею, ми зійшли з коней і повели їх за вуздечки. Відразу за брамою йде довга вулиця, при якій з обох боків ченці мають келії. І в кожного свій окремих будиночок та город. Всі будівлі гарно споруджені з дерева. Коли пройти цю вулицю, опиняєшся на великій площі, де зліва стоїть велика мурована церква Пречистої — так русини називають мадонну. Дзвіниця дерев'яна, а на ній годинник, що в тому краю вже дивина. Близько при ній стоїть ще одна велика мурована церква, але дуже спустошена і знищена. У селищі є також дерев'яні церкви. Навпроти церкви справа, як показано хрестиком, великий гарний будинок з дерева. Там зібралися монахи як на свято. Як тільки нас помітили з сіней і довідалися, що ми від купців з Львова, до нас швидко підійшов монах і запросив нас від старшин на хліб і мед. Ми щиро подякували, але, перепросивши, відмовилися від їжі і пива, бо мали небагато часу. Попросили лише, щоб нам дозволили оглянути церкву і печеру.

Отож скоро прийшов дзвонар і відчинив нам двері (з того боку, де позначено хрестиком). Я дав йому оплати три литовські полтвини (Polten). Крім цих дверей, є ще двох інших, всі вони залізні. Церква прикрашена гарно і коштовно. Є в ній також князівський надгробок з алебастру і мармуру²⁶. Тоді нам згаданий хранитель дав за півтори гроші восковий світильник і повів до старця, у якого був ключ до печери. До неї ми йшли через великий, хоч і поганський сад, як показує № 1. В ньому недалеко від брами була хатина печерника. Той повів нас зі своєї хати (на тій же горі з садом) до дверей, якими входять до печери. Цей вхід під горою, закритий заграбованими дверима (на місці, яке вказує № 2). Це все з дерева. Кожен з нас узяв світло в руку і так ми спустилися. Від дверей веде вглиб гори прямий і крутий підземний хід такої висоти і ширини, що одна особа там може йти вільно. Коридор у твердій глині з вигладженими стінами, такої довжини як (у Гданську) від вулиці Рукавичків до Попівської. Звідтіля виходимо у велику церковну галерею, влаштовану прямо в горі. Вона

²⁶ Йдеться про надгробок князя Костянтина Івановича Острозького.

План Києво-Печерської лаври.

такої ширини, що трое можуть стояти поруч. У цій галереї з обох сторін влаштовано отвори, зроблені в землі, один при одному і один над одним. Там ховають померлих монахів або й інших визначних людей і закривають їх глиною. Оскільки тіла лежать у холоді, вони не псуються, а зсихаються, так що невдовзі їх можна тримати назовні без смороду. Чорна смуга, позначена трьома крапками (:.), означає велике прокопане вікно, заповнене кістками мерців. Під № 1 іде прохід до каплиці, де є вівтар. № 2 — велика яма, облицьована деревом. Вона має йти на 50 миль під землею, при тому вона природного походження. Нам показали там багато тіл тих, яких вважають святими, і інших, вартих пам'яті. Є там і кілька голів, від яких з зубів стікає миро до скляночок. Його вважають дуже цілющим. У цій печері зовсім нема вологості. Найвизначнішим мені здається, що тут нам показали цілого велетня. Я дав проповідникові два литовських гроші й подякував йому за доброзичливість.

Була причина, що ми так довго затрималися в Києві. Ми вкляли там товари і купили дві великі ком'яти, які в Гданську по іншому називають «шмаками». Вони такі самі, як судна на Віслі, але так кріті дошками, що дощ не може пошкодити товарів, а люди працюють на палубі, а не на бортах при палубі. Навантаживши товари, 25 жовтня увійшли і ми на судна [...]. 26 жовтня ми відпливли.

*Гданська бібліотека Польської Академії наук.
Рукопис 1300, арк. 583—592. Оригінал.
Переклад з німецької мови.*

О. А. Купчинський

ДОСЛІДЖЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЇ ГРАМОТ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА У XVII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Перші дослідження актового матеріалу, в тому числі давніх грамот, належать літописцям. Відомо, «Повість временних літ» — найдавніша писемна пам'ятка, що вважається першою працею вітчизняної історіографії, засвідчує факти, взяті «з окремих заміток та більш чи менш обширних записів, оповідей, офіціальних документів (договорів, листів) та ін.»¹. Звичай використання документів в історіографічних дослідженнях зберігся з XIII—XIV ст. і щораз більше поширювався у XV—XVII ст. З галицько-волинських документів цих століть черпали факти для своїх праць

¹ *Иконников В. С. Опыт русской историографии. К., 1908, т. 2, кн. 1, с. 302, 361—362 та ін.*

Я. Длугош, Й. Альнпех, Т. Піравський, С. Окольський та ін. Грамоти князя Льва Даниловича використовував З. Копистенський у полемічному творі «Палінодія» (грамота Спаському монастиреві), В. Зиморович у «Хроніці міста Львова» (грамота Онуфріївському монастиреві у Лаврові), невідомий автор у праці «Походження та життя львівських єпископів грецького обряду» (грамота Онуфріївському монастиреві у Львові)² та ін.

Починаючи з XVIII ст., дослідження документальних пам'яток Галицько-Волинського князівства стає частішим і різнобічнішим. У працях того часу спостерігається використання грамот при розкритті різних проблем. Усе частіше трапляються згадки і повідомлення про наявність цих документів у літературі. Так, про документи князя Льва Даниловича інформує «Хроніка» с. Кульчич. Під 1696 р. вміщено повідомлення про королівські підтвердження двох привілеїв князя Льва Даниловича родині Кульчицьких³. Т. Юзефович у «Хроніці міста Львова», складеній близько 1714 р.⁴, згадує про документальні матеріали, пов'язані з іменами галицько-волинських князів (правда, на підставі раніших праць, у яких вони розглядалися). У перших десятиріччях XVIII ст. ведуться опрацювання грамот. Грамоту князя Льва Даниловича кафедральному собору у Крилосі з датою 8 березня 1301 р. розглядає Л. Кишка, вносячи її текст у свою «Книгу актів». Запис грамоти, очевидно, ґрунтувався на одному з ранніх списків документа, писаних староукраїнською мовою. Пізніше на основі списку Л. Кишки був виготовлений переклад грамоти латинською мовою, яка опублікована в Римі в 1753 р.⁵ Окремі князівські документи в пізніших підтвердженнях або переказах місцевої традиції використовував у гербовнику К. Несецький, встановлюючи генеалогічні зв'язки багатьох родів Польщі, України й Литви⁶. У 1754 р. серед матеріалів коронації образу Богородиці у Львові, вміщених у конволюті досліджень і промов⁷, публікується грамота князя Льва Даниловича, видана львівським домініканцям з датою 1270 р. Це чи не перша публікація даного документа. Зауважимо, що в половині XVIII ст. сюжет грамоти 1270 р. часто фігурує у різних історико-церковних працях і використовується здебільшого для підкреслення перебування домініканців у Львові ще з часів Галицько-Волинського князівства⁸. Натяки на княжі документи,

² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 31, арк. 47. *Ісаєвич Я. Д.* Невідома пам'ятка української історіографії другої половини XVII ст.—УІЖ, 1970, № 2, с. 67—68.

³ ЛНБ АН УРСР, ф. 141, оп. 1, спр. 37, арк. 125.

⁴ *Józefowicz T.* Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690, obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej. Lwów, 1854, s. 86.

⁵ ЛНБ АН УРСР, ф. 3, спр. 1286, арк. 18 зв., 19.

⁶ *Niesiecki K.* Korona Polska. Lwów, 1728, [t. 1], s. 93 i in.

⁷ *Hasło słowa bożego.* Lwów, 1754, 38.

⁸ Lwów — głowa xięstwa Ruskiego [Lwów, 1751]; O historii obrazu cudownego we Lwowie [Lwów, 1752]; *Bremond A.* Relatio coronationis thaumaturgae imaginis Deiparae Virginis Mariae [Leopoli], 1752.

зокрема грамоту для Крилоса, трапляються в працях Г. Кульчинського, саме в дослідженні «Докази руської церкви» та «Додаток до доказу руської церкви»⁹, а також у М. Рилла «Старожитності руської церкви»¹⁰.

Шляхта і вище духовенство, намагаючись відстояти своє півне становище, виправдати кріпосництво, усвідомлювали, яку послугу може їм надати загальний збір і осмислення документальних джерел давньої епохи. Про це, зокрема, свідчать заходи світських і церковних феодалів, спрямовані на обґрунтування своїх суспільних і майнових прав. Проводяться пошуки документів, складаються трактати, до яких додаються списки актів, що починалися від документів найдавніших часів, нарешті підготовляються і часто друкуються окремі конволюти «стану справ» тих чи інших осіб, установ у вигляді «брошур»¹¹. Прикладом може бути «брошура» захисту прав галицького духовенства з лютого 1734 р., до якої ввійшли документи князя Льва Даниловича та інших володарів¹². Подібним за спрямуванням є конволют з додатком документів з 1761 р. «Стан парафій і церков Львівського, Галицького і Кам'янець-Подільського єпископства», в який ввійшов текст грамоти князя Льва Даниловича для кафедрального собору в Крилосі (кириличний і латинський тексти)¹³. В окремих випадках для юридичного підтвердження позицій зацікавленої особи спеціально виявлялись акти. У другій половині 60-х років XVIII ст. Ф. Володкович¹⁴, ведучи суперечку за маєтності Києво-Печерського монастиря, вимагає від Київського магістрату копії грамоти князя Романа Галицького, якою мало надаватися монастиреві «землю Забудецкую з людьми и з пошлинами на деревнях»¹⁵. Запис грамоти зберігається в справі Київського повіття за 1686 р., на основі якого 7 березня 1768 р. була виготовлена копія і переслана Ф. Володковичу¹⁶. Цікавою, якщо йдеться про ранні публікації галицько-волинських грамот, є «брошура» «Вимога руського духовен-

⁹ *Kulczyński I. Specimen ecclesiae Ruthenicae ab origine susceptae fidei ad nostra usque tempore.*— Romae, 1738; *Kulczyński I. Appendix ad specimen ecclesiae Ruthenicae.* Pozzajow, 1759.

¹⁰ *Rylo M. Antiquitates ecclesiae Ruthenicae.* Suprasli, 1755.

¹¹ *Ісаєвич Я. Д. Українська археографія в XVII—XVIII ст.*— Історичні джерела та їх використання, 1964, вип. 1, с. 184.

¹² *Summariusz dokumentów od Lwa, Witolda i późniejszych królów polskich aż do Augusta II zebrany i wydrukowany [1734?]* Див.: *А. С. Петрушевич. Сводная галичско-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года.* Львов, 1887, с. 125.

¹³ *Status dioecesis et ecclesiarum episcopatum Leopoliensis, Haliciensis et Camenecensis Podoliae in a[nn]o d[omi]ni 1761 conscriptus;* Див.: *А. С. Петрушевич. Указ. соч.*, с. 217—220 та ін.

¹⁴ *Status causae z strony przewielebnego Feliciana Wołodkowicza...* [Warszawa, 1766].

¹⁵ ЦНБ АН УРСР, ф. 2, II—1515, арк. 345—346. Рукопис XIX ст. Списки грамоти в латинській транскрипції кінця XVIII ст. ЛМУМ, ЛР, F^o 93, арк. 44; ЛНБ АН УРСР, ф. 3, спр. 1286, арк. 19.

¹⁶ ЦНБ АН УРСР, ф. 2, II—15549, арк. 9.

ства до станів найяснішої Речі Посполитої», видана у 1764 р.¹⁷ До неї було додано «Сумарій» документів з десятьма актами, починаючи від грамоти «Данила короля галицького, сина князя Льва..., Вітовта і королів польських...». Документи були апробовані ретельше станами Речі Посполитої в 1668 р., сеймами 1669, 1674 рр. та ін.¹⁸ З книжних документів у ній надруковано в латинській транскрипції грамоту князя Льва Даниловича для кафедрального собору в Крилосі. Подібні видання, до яких додавалися тексти документів, у XVIII ст. траплялися часто.

У третій чверті XVIII ст. тексти досліджуваних грамот використовуються у великих історіографічних працях. У 1770 р. у Львові видана книжка К. Ходикевича «Історико-критичні дослідження»¹⁹ про два архієпископства Київської і Галицької митрополії. Праця є певним підсумком досліджень з цієї проблеми за XVI—XVII ст. Заслугою автора було використання великої кількості писемних джерел, які до того часу не були в науковому обігу, і зроблені на їх основі висновки. Так, на підставі списків грамоти князя Льва Даниловича (кириличного і латинського) для кафедрального собору в Крилосі, взятих з Галицьких гродських книг за 1642 р.²⁰, К. Ходикевич вказує на можливість існування в Галичі митрополії вже наприкінці XIII — на початку XIV ст. Висунута дослідником думка дала поштовх для тривалої дискусії і знайшла прихильників і ворогів. Важливим було й те, що опублікована К. Ходикевичем грамота вперше привернула увагу багатьох дослідників як до неї (її публікація стала основою для багатьох пізніших передруків), так і взагалі до галицько-волинських писемних пам'яток давнього періоду. У публікації вказувалося, де зберігаються подібні документи. Крім того, в праці К. Ходикевича згадується грамота князя Льва Даниловича Миколаївській церкві у Львові²¹ і грамота цього ж князя львівським домініканцям²².

В останні 30 років XVIII ст. на дослідженнях давніх історичних пам'яток позначилися політичні зміни, пов'язані з першим поділом Польщі у 1772 р. Внаслідок цього історична наука на українських землях почала розвиватися в рамках двох держав — Росії та Австрії. У зв'язку з цим помітні різні ставлення до історичних джерел давньоруської епохи, темпи й методи їх опрацювання. Те-

¹⁷ *Żądanie duchowieństwa Ruskiego, które stanom najjaśniejszej Rzeczypospolitej w pokorze remonstruje...* — [1764 r.]; *Див.: Я. Д. Ісачевич*. Невідома пам'ятка, с. 184—185.

¹⁸ *Петрушевич А. С.* Сводная галичско-русская летопись..., с. 251—252 та ін.

¹⁹ *Chodykiewicz C.* Dissertationes historico-criticae de utroque archiepiscopatu metropolitano Kijoviensi et Haliciensi... [Leopoli], 1770.

²⁰ *Ibidem*, p. 5—10.

²¹ *Ibidem*, p. U—U₂.

²² *Ibidem*, p. V—V₂. У 1787 р. книжка конспектувалася і доповнювалася новими документами, наприклад, привіллям Романа Галицького для Києво-Печерського монастиря та ін. (ЛМУМ, ЛР, F^o 93).

матика більшості історіографічних праць окреслюється в межах місцевих інтересів поділених земель. У літературі Галичини використання давніх грамот пов'язується переважно з історією церкви на цих землях. Цьому питанню присвячується ряд трактатів, поява яких була викликана затяжним конфліктом між духовенством і австрійським урядом з приводу створення освіченого й матеріально забезпеченого капітулу єпископської курії у Львові та Перемишлі і відновлення Галицької митрополії. Інтерес щодо цього становлять праці Д. Верхратського, І. Ославського, М. Гарасевича, дослідження і листування І. Гудза²³, в яких використовуються давні галицько-волинські джерела. З появою урядового декрету, яким власті не підтримували легалізації львівського капітулу, І. Гудза звертається в листах із закликом не підпорядковуватися заходам уряду, а згодом і його ставленикові єпископові П. Білянському. Він рекомендував підготувати розгорнуте подання (лист від 24 липня 1787 р.), яке б містило факти з історії розвитку згаданих установ у Галичині, починаючи з княжих часів, і, спираючись на латинські документи з XV—XVIII ст. та грамоту князя Льва Даниловича кафедральному соборові в Крилосі з датою 8 березня 1301 р., що неодноразово підтверджувалася королями в XVI—XVII ст., закликав захищати «права руського народу». Йому належить проспект такого подання²⁴, підбірка документів, серед яких є копії галицько-волинських грамот XIII—XVIII ст.²⁵ Одночасно проурядові кола готували спеціальні трактати, в яких виступали проти тези існування митрополії в Галичі, піддавали сумніву достовірність грамоти 1301 р.²⁶ тощо.

Князівські документи використовувалися не лише при розв'язуванні суперечок навколо відновлення вищих релігійних установ, а і як засіб аргументації у конфлікті між австрійським урядом і церквою в Галичині за земельні володіння і права на прибутки з лісів. Виявлені й подані церквою та монастирями документи вичала спеціальна урядова комісія. На випадок визнання прав власності за церквою (це стосувалося й світських феодалів), прийняті документи фіксувалися (повністю або у формі витягів) у так званих масштатових чи інших книгах станового відділу львівського губернаторства. Так були занесені в книги грамота князя Льва Даниловича, що засвідчує надання земельних угідь Миколаївській церкві у Львові²⁷, підтвердження прав Онуфріївського монастиря,

²³ ЛМУМ, ЛР, F° 73, F° 90/1—3; Перемишлянин на рок 1852. Перемишль, 1852, с. 99.

²⁴ ЛМУМ, ЛР F° 90/3, с. 54—55; F° 98, с. 110, 112, та ін.

²⁵ *Desideria ex parte episcopi Leopoliensis clericique saecularis compendio causae...* (1776 г.): ЛМУМ, ЛР, F° 98, с. 152, 157, 162 та ін.; А. С. Петрушевич. Акты, относящиеся до затверждения капитулы епископского собора во Львове.— Галичанин. Литературный сборник, Львов, 1862, кн. 1, вып. 1, с. 134—149.

²⁶ Див.: уривок праці невідомого автора 70—80-х років XVIII ст. ЛНБ АН УРСР, ф. 3, спр. 118, с. 35.

²⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 575, оп. 1, спр. 245 [кн. 1], с. 5—10 зв.

заснованого в Лаврові і надання йому земель²⁸. Подібні записи текстів, однак, трапляються рідко. Про окремі грамоти галицько-волинських князів, що заносились у книги, свідчать лише інформативні записи. При цьому слід зауважити, що тексти грамот князя Льва Даниловича (наприклад, Миколаївському монастиреві у с. Башеві) вписувалися також на рівні окружних інстанцій, наприклад у книги фінансового уряду (камери) в Дрогобичі²⁹.

Урбаріальні заходи австрійського уряду дали поштовх до впорядкування документів і складання на них порівняно багатьох точних описів та інвентарів, на основі яких формувалися збірки документів і дипломатарії. Так, в інвентарі та дипломатарії занесено грамоти князя Льва Даниловича Онуфрійському монастиреві у Лаврові³⁰, Миколаївській церкві у Львові³¹, кафедральному соборові в Крилосі³².

Нерідко такі збірки документів перетворювалися в літописи. Вони становлять також основу хронік, як, наприклад, хроніки львівського Онуфрійського монастиря (1771 р.). Доказом того, що монастир існував уже за часів Льва, є згадка про нього з часто записуваної в інвентарях грамоти Миколаївській церкві у Львові, датованої 8 жовтня 1292 р.³³ Так само включена в хроніки і літопис (написані у 80-х роках XVIII ст.) грамота князя Льва Даниловича Онуфрійському монастиреві у Лаврові³⁴ та ін.

У 80-ті роки XVIII ст. галицько-волинські грамоти використовуються для дослідження спеціальних питань у загальноісторичних працях. Польський історик А. Нарушевич на підставі грамоти князя Льва Даниловича кафедральному собору в Крилосі робить спробу встановити нащадків князів по лінії Льва Даниловича. Підставою для роздумів дослідникові служить елемент з клаузули санкції грамоти, а саме слова: «А на мое слово не треба уступатися нікому, ни отняти, ни дітем моїм, ні тим...»³⁵. Текст грамоти використовується А. Нарушевичем і для ідентифікації особи київського митрополита Кипріяна та його зв'язків з Галичиною, досліджуваних раніше Г. Кульчинським³⁶. Дещо пізніше подібних питань торкається Х. Енгель в «Історії Галичини і Володимирщи-

²⁸ Там же, спр. 246, с. 113—119.

²⁹ *Liber fundorum caes[ar]aeo[rum]-regiae jurisdictionis camerale Drogobycensis judicialis*, t. 3, p. 104—105. Запис від 11 серпня 1798 див.: ЛМУМ, ф. Подолинського, ЛР, Ф° 312/2, с. 123.

³⁰ ЛНБ АН УРСР, ф. 3, спр. 118, арк. 12 зв., 17 зв.

³¹ ЛМУМ, ЛР, Ф° 85, арк. 7; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2186, арк. 1.

³² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 154, арк. 3.

³³ *Księga historii monasteru Lwowskiego ś-to Onufryjskiego...*, 1771, ЛНБ АН УРСР, ф. 3, спр. 104, арк. 1.

³⁴ *Historia monasteru Lawrowskiego*. ЛНБ АН УРСР, ф. 3, спр. 306, *Actorum monasterii Lauroviensis*. [1784], Liber 1 et 2.

³⁵ *Naruszewicz A. Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa*. Warszawa, 1784, t. 5, ks. 4, s. 384.

³⁶ *Kulczyński I. Specimen ecclesiae Ruthenicae...*, p. 56.

ни», який, вивчаючи матеріали А. Нарушевича і наводячи згаданий вище уривок з грамоти князя Льва Даниловича, користувався, однак, іншим її списком³⁷.

В цілому, характерною рисою названих досліджень і публікацій XVIII ст. є вже повне усвідомлення значення документа як історичного джерела, хоч внаслідок пануючої в історіографії XVIII ст. раціоналістичної тенденції дослідники опрацьовують і використовують вибірково документи. У зв'язку з цим лише частина з величезної кількості актів сприймалася як історичне джерело, зокрема та, яка при вивченні минулого могла послужити дослідженню державного і церковного життя.

Новий етап в опрацюванні грамот Галицько-Волинського князівства настав у XIX ст. Створювалися перші фундаментальні історіографічні праці, використовувалися різні щодо видів і жанрів джерела, застосовувався критичний аналіз джерел. Уперше видавалася велика кількість різних документів. З утвердженням такого підходу в науці з'являється інша (порівняно з напрямом у вивченні писемних пам'яток в XVIII ст.) оцінка історичних фактів. І хоч такий підхід при дослідженні минулого ще не можна повністю віднести до першої половини XIX ст. (рецидив раціоналізму з його монархічним спрямуванням у розумінні історичного процесу ще довго проявлявся в скептицизмі щодо вивчення історії Київської Русі), він часто використовується в історіографії цього періоду. На Україні з перших десятиліть XIX ст. робляться спроби виділити джерелознавство як окрему дисципліну, зароджуються основи дипломатики, палеографії, нумізматики (елементи цього мали місце у XVIII ст.).

Провідна роль у цих дослідженнях належить Львівському та Харківському університетам, Ніжинському ліцею, у яких читались курси джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, публікувалися праці з цих проблем³⁸.

Дослідженню давніх документальних пам'яток, у тому числі й галицько-волинських XIII — першої половини XIV ст., сприяла також загальна в той час тенденція аналізу актового матеріалу Київської Русі. Про це свідчить широке дослідження уже в перших десятиліттях XIX ст. договорів князів Олега та Ігоря з греками³⁹. Важливу роль у створенні методологічних засад вивчення грамот відіграли багатотомна праця Б. Г. Нібура⁴⁰, а в конкретному опрацюванні східнослов'янських документів — дослідження

³⁷ Engel Ch. Geschichte von Galitsch und Wladimir bis 1772. Wien, 1792. Zweiter Theil (von 1230 bis 1772), S. 43—44.

³⁸ Кісь Я. До історії розвитку допоміжних історичних дисциплін у Львівському університеті.— Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР, 1963, № 4, с. 37—38; Гауриленко В. О. Українська сфрагістика. Питання предмету та історіографія. К., 1977, с. 36—39.

³⁹ Див.: бібліографію: *Владимирский-Буданов М.* Хрестоматія по історії русского права. Спб., 1899, вып. 1, с. 21—22.

⁴⁰ Niebuhr B. G. Römische Geschichte. Bonn, Bd. 1—3. 1811—1832.

Й. Базиловича ⁴¹, Т. Чацького ⁴², Є. Болховітінова ⁴³, Г. Даниловича ⁴⁴ і частково Й. Лелевеля ⁴⁵.

Уже на початку XIX ст. розгортаються нові дослідження і публікації грамот. Так, Т. Чацький, опрацюючи окремі питання дипломатики, згадує галицькі грамоти. Зокрема, він розглядає грамоту Льва Даниловича, надаву Іванові Чапличу на с. Погірці над Дністром і підтверджену в 1421 р. королем Владиславом II ⁴⁶. У 1803 р. перевидається «Історія польського народу» А. Нарушевича, а в ній і згадане вище опрацювання грамоти князя Льва Даниловича з датою 1301 р. ⁴⁷ У 1808 р. з'являється перша публікація повного тексту датованої 20 жовтня 1335 р. грамоти «князя усієї Малої Русі» Юрія Тройденевича, даної великому магістрові німецького ордену Дідріху Алтенбурзькому, у якій князь разом з боярами висловлює задоволення щодо зберігання мирних відносин з орденом. Грамота вийшла в багатотомному виданні «Давньої історії Пруссії» А. Коцебу ⁴⁸. Наводячи грамоти Юрія Тройденевича і Андрія та Льва Юрійовичів, дослідник ілюструє зв'язки і торговельні контакти ордену з Галицько-Волинським князівством.

У 1813 р. втретє публікується уставна грамота князя Льва Даниловича кафедральному собору в Крилосі ⁴⁹. Її текст підготував В. Кукольник на підставі «надрукованої давніми слов'янськими буквами» грамоти, що дозволяє встановити зв'язок даного списку з публікацією К. Ходикевича. Через кілька років М. Карамзін вивчав ряд галицько-волинських грамот і опублікував їх в «Історії...» (1817 р.). У примітках до четвертого тому «Історії...» знаходимо передруковані тексти двох духовних грамот володимирського

⁴¹ *Basilovics I. Brevis notitia fundationis Theodori Koriatovics. Cassoviae, vol. 1—6, 1799—1805.*

⁴² *Czacki T. O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy 1529 roku wydanem. Warszawa, t. 1—2. 1800—1801 (перевидання Dzieła T. Czackiego. Poznań, t. 1—3, 1844—1845).*

⁴³ [Болховітінов] Евгений. Замечания об уставных и губных грамотах.— Вестник Европы. М., 1813, ч. 21; [Болховітінов] Евгений. Примечания на грамоту великого князя Мстислава Володимировича...— Вестник Европы. М., 1813, ч. 99, с. 201—255 (інший варіант: Труды и записки Общества истории и древностей российских, учрежденного при имп. Московском университете, 1826, ч. 3, кн. 1, с. 3—64).

⁴⁴ Данилович И. О русской дипломатике.— Московский вестник, 1829, ч. 3, с. 68—82.

⁴⁵ *Lelewel J. Nauki dające poznawać źródła historyczne. Wilno, 1822; Lelewel J. Dodatek do rozprawy Daniłowicza w N-rze 17 umieszczonej dyplomatyce ruskiej.— Dziennik Warszawski, 1826, t. 7, s. 211—241. Окремий відбиток: O dyplomatyce ruskiej (Dodatek do pisma Daniłowicza o Katalogu biblioteki Tolstowa). Wilno, 1828, (Обидва розвідки перевидані: *Lelewel J. Polska, dzieje i rzeczy jej...* Poznań, 1863).*

⁴⁶ *Czacki T. Op. cit., t. 1, s. 258.*

⁴⁷ *Naruszewicz A. Op. cit., t. 5, ks. 4, Warszawa, 1803, s. 519—520.*

⁴⁸ *Kotzebue A. Preussens ältere Geschichte. Riga, 1808, Bd. 2. S. 397—398.*
⁴⁹ Сочинения и переводы, издаваемые Российской Академией. Спб., ч. 6, 1813, с. 39—42. Список, підготовлений В. Кукольником на початку XIX ст., розглядався на засіданні Російської Академії наук у березні 1804 р.

князя Володимира Васильковича (1288 р.) й уставну грамоту володимиро-волинського князя Мстислава Даниловича жителям м. Берестя (1289 р.). Публікація вказаних трьох грамот здійснена в контексті уривків Іпатіївського літопису⁵⁰. Водночас М. Карамзін передрукував уривок дарчої грамоти князя Льва Даниловича Миколаївській церкві у Львові з праці К. Ходикевича, а також повністю грамоту того ж князя кафедральному собору в Крилосі⁵¹.

М. Карамзіну належать також дослідження і публікація окремих грамот наступників князя Льва Даниловича у Галицько-Волинському князівстві, а саме грамоти Льва і Андрія Юрійовичів (1316 р.)⁵², грамоти Юрія Тройденовича (1325 і 1335 рр.). Усі грамоти адресовані німецькому ордену. Крім публікації повних текстів, наводяться уривки грамот князя Юрія Тройденовича з 1327 і 1334 рр.⁵³ На основі названих грамот дослідник уперше у вітчизняній історіографії відтворив широку історичну канву подій у Галицько-Волинському князівстві в першій половині XIV ст., зокрема його міжнародні контакти, встановив генеалогічні зв'язки князівських родів. Вивчаючи ті чи інші питання, історик часто піддавав критичному аналізу тексти документів (передусім докладно аналізував грамоту кафедральному собору в Крилосі). Публікації грамот М. Карамзін супроводжував багатою інформацією про зовнішні і внутрішні ознаки документів, місце їх зберігання. До публікації грамоти 1335 р. додається російський переклад.

У 1819 р. з'явилося нове видання грамот князів Володимира Васильковича (1288 р.) та Мстислава Даниловича (1289 р.) у другому томі першого російського видання документів «Зібрання державних грамот і договорів...», яке очолив у 1813 р. М. Румянцев. У цьому виданні згадані грамоти вперше виділяються з контексту літописів під окремими заголовками згідно з прийнятою тоді хронологізацією літописів під 1286 і 1289 рр.⁵⁴ Це були перші публікації і дослідження галицько-волинських грамот у XIX ст.

Важливу роль у вивченні давньоруської писемної спадщини пізніше відіграв рух загальнослов'янського єднання, який у перші десятиліття XIX ст. був одним з важливих факторів суспільно-політичного руху слов'янських народів.

Дослідженню писемної спадщини одночасно сприяв також загальнослов'янський романтизм і санкранізація всього, що було пов'язане з Слов'яниною. Зоріан Доленга-Ходаковський, вислов-

⁵⁰ Карамзин Н. История государства российской. Спб., 1817, т. 4, с. 370, 377, прим. 175.

⁵¹ Там же, с. 389—390, прим. 203.

⁵² Там же, с. 419, прим. 268.

⁵³ Там же, с. 421—422, прим. 276, т. 4.

⁵⁴ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. М., 1819, ч. 2, с. 7—8.

⁵⁵ Dolęga-Chodakowski L. O słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem, oraz inne pisma i listy. Warszawa, 1967, s. 197.

люючись про наукові дослідження того часу, зазначав, що «русини» прагнули до слави всієї Слов'янщини. Це спрямування тісно пов'язувалося з проблемою широкого дослідження історичного минулого слов'янських народів від найдавніших часів. П. Кеппен у листі до М. Румянцева (травень 1823 р.) писав: «У всіх областях, де живуть слов'яни, сьогодні раптом пробуджується дух дослідження і прагнення до зосередження всіх своїх пошуків. Богемія, Галичина, Угорщина, Іллірія і навіть Сербія й Болгарія,— усі ці землі раптом породжують мужів, пройнятих немовби одним почуттям...»⁵⁶.

У 20-ті роки XIX ст. грамоти Галицько-Волинського князівства вивчав М. Гриневецький, який одним з перших широко ознайомив з ними наукову громадськість Галичини і російських дослідників⁵⁷. Вивчаючи церковну історію, грамоти використовували В. Левицький і М. Гарасевич. Зокрема, Гарасевич, відтворюючи список давніх ієрархів Галичини, покликався на грамоту князя Романа Галицького, видану Києво-Печерському монастиреві на Забудецьку землю. В. Левицькому належить спроба уточнення хронології грамоти⁵⁸. Дослідник Ф. Сярчинський в «Нарисі історії Перемишльського князівства» для підтвердження давнього заселення краю використовував привілей князя Льва Даниловича, виданий Сенькові Татариничу на волость у Самбірській окрузі (1265 р.). На основі згаданого в цій же грамоті титулу експонента «князь подгорский» історик прагнув пов'язати з його іменем земельні мастності ще за життя князя Данила Романовича на Прикарпатському підгір'ї⁵⁹. Ці відомості Ф. Сярчинський подавав паралельно з фактами, основанийими на документі князя Юрія Тройденевича від 20 жовтня 1335 р. (у праці помилково 1345 р.)⁶⁰. Згаданий документ князя Льва Даниловича (1265 р.) Ф. Сярчинський розглядав також при написанні нарису міста Самбора та його околиць⁶¹. Досліджував і викладав у науковий обіг ряд галицько-волинських грамот Г. Ходинецький. Так, грамотою Льва Даниловича Миколаївській церкві у Львові дослідник користувався при описі історії церкви і Онуфрійського монастиря у Львові, підтверджуючи на її основі та інших джерел їх давньоруське походження⁶². Одночасно Г. Ходинецький робив спробу (наслідуючи Б. Зиморовича) іден-

⁵⁶ Францев В. А. Из переписки гр. Н. П. Румянцева. Гр. Н. П. Румянцева и П. И. Кеппена. Варшава, 1914, с. 31.

⁵⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 148, арк. 95; Письма О. М. Бодянского. М., 1879, вып. 1, с. 535.

⁵⁸ Петрушевич А. О начатках первых епископств в Галицко-русском княжестве.— Зоря галицкая, 1853, ч. 10, с. 107—108.

⁵⁹ S[arczyński] F. Dzieje Księstwa niegdyś Przemyskiego.— CzKO, Lwów, 1828, R. 1, Z. 3, s. 16.

⁶⁰ Ibidem, s. 20—21.

⁶¹ S[arczyński] F. Opisanie miasta Sambora...— CzKO, R. 2, Z. 2. Lwów, 1829, s. 51.

⁶² Chodyniecki I. Historia... miasta Lwowa... Lwów, 1865, s. 340—344; ЛНБ АН УРСР, ф. 3, спр. 104, арк. 1.

тифікації згаданої в грамоті особи Васька з Войшелком (на думку дослідника, «братом князя галицького Данила», який нібито постригся у Львові в ченці) і пов'язував з його особою заснування у Львові монастиря Юрія наприкінці XIII ст. У зв'язку з цим у дослідженні згадувалася грамота князя Льва Даниловича кафедральному собору в Крилосі, у якій серед свідків при складанні грамоти виступав Васько. Г. Ходинецький використовував також грамоту князя Льва Даниловича, видану домініканцям у Львові (1270 р.)⁶³ і грамоту галицько-волинських князів Льва й Андрія Юрійовичів великому магістру німецького ордену Карлові Трірському (1316 р.)⁶⁴. У 20-ті роки XIX ст. П. Кеппен, перебуваючи у Львові та інших містах (1822 р.), докладно вивчав ряд галицько-волинських грамот. Кожна грамота, яка потрапляла йому до рук, копіювалася й піддавалася всебічному аналізу. Дослідник звертав особливу увагу на грамоти князя Льва Даниловича, зокрема Онуфріївському монастиреві в Лаврові, Спаському монастиреві, Миколаївській церкві у Львові (усі з датою 1292 р.)⁶⁵. Знайомство з цими грамотами, як про це свідчать окремі листи П. Кеппена, було для російського вченого певним відкриттям. Оглянувши грамоту Льва Даниловича для кафедрального собору в Крилосі, дослідник повідомляв К. Калайдовича 8 лютого 1822 р.: «...і третя грамота Льва Даниловича для нас уціліла»⁶⁶.

У першій половині XIX ст. продовжувалися дослідження створення Галицької митрополії. У зв'язку з цим у поле зору істориків знову потрапляє згадана грамота князя Льва Даниловича, видана кафедральному соборові в Крилосі. Розглядав це питання М. Гарасевич, опрацьовуючи на початку XIX ст. джерела історії церкви на Русі⁶⁷. Є. Болховітінов, досліджуючи формування Галицької митрополії і її відношення до Києва, вивчав також галицько-волинські грамоти (грамоту князя Льва Даниловича кафедральному соборові в Крилосі і Миколаївській церкві у Львові). Всупереч М. Карамзінові дослідник не заперечував категорично існування цієї установи на той час і на підтвердження можливості її функціонування висував ряд історичних спостережень⁶⁸. Що ж до грамоти князя Льва Даниловича, то, на думку дослідника, вона не може служити прямим доказом діяльності Галицької митрополії.

⁶³ *Chodynietki I. Op. cit.*, s. 22.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 22.

⁶⁵ Знайомство П. Кеппена з писемними пам'ятками на західноукраїнських землях знайшли відображення у його щоденниках та пізніше друкованих працях (*Кеппен П. И. Путевые записки 1821—1822*. Архів АН СРСР, Ленінгр. відділ., ф. 30, оп. 1, спр. 137—139; *Кеппен П. И. Записки о путешествии по славянских землях и архивах*.— Библиографические листы, 1825, № 33 і 34 (відбитки зберігаються: Архів АН СРСР, Ленінгр. відділ., ф. 30, оп. 1, спр. 51); *Вестник Европы*, 1828, № 22).

⁶⁶ ДПБ, ф. 328, арк. 14.

⁶⁷ *Harasiewicz M. Annales ecclesiae Ruthenae*. Leopoli, 1862, p. 11.

⁶⁸ [*Болховитинов Е.*]. Описание Киево-Софийского собора... К., 1825, с. 87—88.

Цього ж питання торкався і Ф. Сярчинський в «Історії Перемишльського єпископства», в якій, крім згаданої грамоти князя Льва Даниловича, історик використовував документи польських королів пізнішого часу. В них він знаходив зв'язок з давньоруською епохою⁶⁹. Подібно висвітлював питання Г. Ходинецький, однак він наголошував на історичних зв'язках Галича з Царгородом, покликаючись на документальне обґрунтування заходів церкви щодо відновлення Галицької митрополії 1807 р.⁷⁰ Ці питання в контексті згаданої грамоти відображені також у працях В. Левицького, Й. Лозинського, Д. Зубрицького.

Писемні джерела Галицько-Волинського князівства, у тому числі й документальні, нерідко залучалися як порівняльний матеріал у працях, хоч проблематика прямо не стосувалася фактів, описуваних у грамотах. Прикладом цього можуть бути тривалі дослідження епіграфічних написів на пам'ятках матеріальної культури, зокрема напису на дзвоні Святоюрського собору у Львові. В. Компаневич, полемізуючи у своїх статтях⁷¹ з В. Левицьким⁷² щодо неправильного відчитання датаційної формули (останній вбачав у ній позначення цифрами дати місяця), зіставляв написання дати на дзвоні з датаційними формулами грамот князя Льва Даниловича для Миколаївської церкви у Львові й кафедральному собору в Крилосі. Він зауважував, що навіть «не входячи в критику цих привілеїв, на якій наголошував Карамзін, переконуємося, що вони давні, бо подавалися на підтвердження польським королям Сигізмундові, Стефанові, Владиславові IV, і в них так само місяці позначені не цифрами, а словами: місяця жовтня і березня...»⁷³. В. Компаневич на основі зіставлень з документальними матеріалами дійшов висновку, що дзвін (а це доводять і сучасна наука) датований саме 1341 р., а не, як пропонував В. Левицький, 1292 р. Виявлені дещо пізніше грамоти й актові матеріали того часу остаточно відкинули домісли В. Левицького та інших дослідників про зв'язок згаданого в написі імені «Дмитра» з володимирським великим князем Дмитром Олександровичем і підтвердили правильність його ідентифікації з іменем князя Дмитра — Любарта.

Важливим у таких дослідженнях було те, що, прагнучи встановити реалії появи предметів матеріальної культури за допомогою документальних пам'яток, дослідники вели науковий пошук, за-

⁶⁹ S[tyrczyński] F. Dzieje Biskupstwa Przemyskiego greckiego i łacińskiego obrządku. Lwów, 1828, R. 1, Z. 4, s. 7—8.

⁷⁰ Chodyniecki I. Op. cit., s. 335.

⁷¹ Kompaniewicz B. Uwagi i postrzeżenia nad rozumowaniem... Benedykta Lewickiego, o dzwonie lwowskim S[wię]tojurskim.— CzNO. Lwów, 1833, R. 7, Z. 1, s. 41—48; Z. 3, s. 241—247. Уривки рукопису статті: ЦДІА УРСР у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2187, арк. 3—5 та ін.

⁷² L[ewicki] B. Uwagi dotyczące się napisu ruskiego na dzwonie...—CzNO. Lwów, 1831, R. 4, s. 123—126.

⁷³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 2187, арк. 3.

стосовували науково-порівняльний метод, висували питання на рівень наукової дискусії.

У першій половині XIX ст. галицько-волинські грамоти досліджуються і щодо їх мовних рис. Так, І. Могильницький у розвідці «Відомість о руском язичі»⁷⁴, створеній у 20-х роках XIX ст., розглядав розвиток української мови в нерозривному зв'язку з історією народу. Він показав її самотність на фоні інших слов'янських мов і народів, починаючи з середньовіччя, а для підтвердження своїх міркувань поряд з прикладами з сучасної йому української писемності використовував ранні пам'ятки: «Для тих..., которіє діалекту руского належито не знають, або діалект тот заедно і само с словенским, полским, російським берут, приводимо ту нароком виписи с привелесєв королей полских, переводи с руского на полскеє в собі замикаючі». І. Могильницький навів уривки трьох грамот князя Льва Даниловича, підтверджених польським королем Сигізмундом Августом, першої — з 1549 р., яка підтверджувала княжу грамоту для Перемишльського єпископства і монастиря Спаса на села Страшевичі та Созань; другої — з цього ж року тому ж адресатові на с. Грушевичі та третьої — у підтвердженні 1555 р. — на будівництво церкви і монастиря Спаса та заснування села на Дністрі. На основі наведених вище та інших писемних джерел дослідник дійшов висновку, що українська мова є однією з східнослов'янських, яка з давніх часів відрізняється від інших слов'янських мов: «Діалект рускій і письмо рускоє — *idiomata Ruthenum, Character et lingua Ruthenica*» (уривки з названих підтверджених грамот. — *О. К.*) от полского wyraзно различаются»⁷⁵.

Не втратили наукової цінності й спостереження П. Кешпена щодо вживаної в галицько-волинських грамотах термінології, палеографії, топонімії, які за науковою вагомістю виходять за рамки досліджуваних грамот. П. Кешпен писав: «З усіх тих грамот, так само як із післямови в Мстиславовому Євангелії»⁷⁶, видно, що, наприклад, титул царський з давніх часів застосовувався в Росії. Про це свідчить і використання його «у мові русняків» (тобто малоросіян у Галичині). Одночасно, писав Кешпен, титул «панський» «насамперед означав боярський», оскільки він тут стоїть відразу ж після княжого перед боярським. Урочища... зберегли ранні назви, а по відношенню до палеографії тутешнє письмо слов'ян не різниться від новгородського і взагалі руського, тільки немає «юс великого»...»⁷⁷.

⁷⁴ Філологічні праці Івана Могильницького. — Українсько-руський архів. Львів, 1910, т. 5, с. 1—50 (цитуюмо за цим виданням). У скороченому варіанті польською мовою праця опублікована під заголовком: *Rozprawa o języku ruskim, przez Jana Mogilnickiego... Przekład z ruskiego L. A. Nabelaka.* — *CzKO, Lwów, 1829, R. 2, Z. 3, s. 56—87.* Праця пізніше перевдавалася ще тричі.

⁷⁵ Філологічні праці Івана Могильницького, с. 25—27.

⁷⁶ Йдеться про Євангеліє, писане на початку XII ст. для новгородського князя Мстислава Володимировича.

⁷⁷ ДПБ, ф. 328, спр. 383, арк. 14.

Дещо пізніше мову грамот князя Льва Даниловича вивчав Й. Левицький і приклади з них вніс у свою «Граматику». В додатку до книжки як хрестоматійні зразки мови дослідник поруч з уривками з Литовського статуту (1588 р.), «Граматики» Мелетія Смотрицького (1618 р.), «Елеїди» І. Котляревського (1798 р.) вмістив на першому місці повний текст згаданих вище грамот князя Льва на села Страшевичі, Созань та Грушевичі⁷⁸. Текстами галицько-волинських грамот (у деяких випадках принаймні в порівняльному плані) користувався І. Вагилевич при складанні своїх словників і редагуванні словника М. С. Лінде. І. Вагилевичу належать також одні з ранніх рукописних копій грамот князя Льва Даниловича, зокрема привілею для братанців Тутенія і Мойжика на с. Добаневичі⁷⁹. Вказуючи на спільність походження і подібність української і російської мов, Д. Зубрицький⁸⁰ і Й. Лозинський покликалися на грамоти XIV—XV ст. Зокрема, Й. Лозинський використовував клаузулу інтитуляції однієї з грамот Юрія Тройденевича при дослідженні терміну «малоруський»⁸¹.

Поряд із вивченням загальноісторичних і мовних питань на основі княжих галицько-волинських грамот в історіографічних працях першої половини XIX ст. широко ставилося питання щодо їх внутрішньої і зовнішньої критики та дипломатичного аналізу. Це зумовлювалося, як уже відзначалося вище, загальною тенденцією до аналізу писемних джерел, а щодо галицько-волинських документів, зокрема тих, у яких експонентом виступав князь Лев Данилович, сумнівами дослідників відносно їх автентичності.

Чи не найраніше, а згодом і найчастіше, аналізувалася уставна грамота князя Льва Даниловича (це пов'язано із значенням документу для досліджуваної у першій половині XIX ст. проблематики), видана для кафедрального собору в Крилосі. Її автентичність, як відомо, викликала застереження вже в трактатах XVIII ст., але вперше цього питання ґрунтовно торкався М. Карамзін. Аналіз дати документа, його мови і, нарешті, ідентифікація згаданих у ній осіб на основі інших джерел дозволили дослідникові зарахувати грамоту до пізніших утворень⁸². Думку М. Карамзіна в першій половині XIX ст. поділяють К. Калайдович⁸³, Є. Болховітінов⁸⁴, пізніше — Д. Зубрицький⁸⁵, О. Востоков⁸⁶ та ін.

⁷⁸ *Левицький Й.* Грамматика языка руского в Галиции. Перемышль, 1834 (Додаток), с. 2—5.

⁷⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2504, арк. 1.

⁸⁰ Там же, спр. 2505, арк. 10.

⁸¹ *Łoziński J.* Gramatyka języka ruskiego (małoruskiego). Przemyśl, 1846, s. XIII.

⁸² *Карамзин М.* Указ. соч., т. 4, с. 390—391, прим. 203.

⁸³ *Кеннен П.* Список русским памятникам, служащим к составлению истории художеств и отечественной палеографии. М., 1822, прим. до № 33.

⁸⁴ [*Болховитинов Е.*] Описание..., с. 87—88.

⁸⁵ *Zubrzycki D.* Rys do historii narodu ruskiego... Lwów, Cz. 1, 1837, Dokumenta..., s. 16.

⁸⁶ *Востокое А.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевско-го музея. Спб., 1842, с. 115—116.

Ряд спостережень щодо автентичності галицько-волицьких грамот робить П. Кеппен. Дослідник не сумнівався в давності датованої 8 жовтня 1292 р. грамоти князя Льва Даниловича, виданої для Онуфріївського монастиря у Лаврові, але у листі з лютого 1822 р. К. Калайдовичу застерігав: «...дивно... що у ній уже зустрічаються слова костюл і пан... Ще повинен зауважити, що у грамоті мовиться про Антонія, митрополита галицького з Крилоса»⁸⁷. П. Кеппен під час перебування в Перемишлі мав змогу (завдяки І. Лаврівському) ознайомитись з архівом перемишльського капітулу. Він порівнював дату поданої йому там грамоти князя Льва Даниловича, що була видана для Спаського монастиря, з датою грамоти, виданої для Лаврова, з якою він ознайомився у Львові. Дати виявились ідентичними, і хоч, як зауважує дослідник, «у першій місцем написання показаний Львів (йдеться про грамоту Онуфріївському монастиреві у Лаврові.— *О. К.*), а в другій — Перемишль, а писав один і той же писар»⁸⁸. Спостереження П. Кеппена треба вважати одними з найраніших відомих нам на сьогодні фахових розвідок (якщо не враховувати зауважень М. Карамзіна щодо грамоти кафедральному соборові в Крилосі), що стосуються достовірності документів. Своїми враженнями про документи П. Кеппен обмінювався з М. Гринецьким та іншими дослідниками, що, як відомо, позначилося на подальшому розвитку у вивченні пам'яток⁸⁹.

Питання автентичності давніх грамот вивчав Д. Зубрицький⁹⁰. Правда, у його спостереженнях, зокрема щодо грамот князя Льва Даниловича, помітні певні суперечності. Разом з публікацією грамот, нерідко повторною⁹¹, при яких не завжди є відповідне коментування⁹², дослідник у листі до М. Максимовича з 1839 р. писав, що «легко міг би довести неавтентичність інших грамот князя Льва (йшлося про згадану вже грамоту Миколаївській церкві у Львові.— *О. К.*), але не робить цього, щоб не позбавити церкви одного з «доказів» історичних прав на земельні маєтки»⁹³.

Дипломатична достовірність грамот князя Льва Даниловича цікавила також В. Левицького та І. Вагилевича. Останній будував свої висновки про фальсифікацію грамоти Миколаївській церкві у Львові, спираючись на невідповідності дати дня і місяця з кален-

⁸⁷ ДПБ, ф. 328, спр. 383, арк. 11; *Кеппен Ф.* Биография П. П. Кеппена. Спб., 1914, с. 58.

⁸⁸ ДПБ, ф. 328, спр. 383, арк. 13.

⁸⁹ *Петрушевич А.* О галицких епископах со времен учреждения Галицкой епархии, даже до конца XIII века.— Галицкий исторический сборник, издаваемый Обществом Галицко-русской Матчцы. Львов, 1854, вып. 2, с. 183.

⁹⁰ *Zubrzycki D.* Рус..., в. 16—19; *Зубрицький Д.* Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. Подлинные бумаги. М., 1845, с. 2—6.

⁹¹ *Zubrzycki D.* Рус..., в. 2—6, 16—19; *Зубрицький Д.* Критико-историческая повесть..., с. 2—6.

⁹² Виняток становить грамота Миколаївській церкві у Львові (*Zubrzycki D.* Рус..., в. 16—22).

⁹³ ЦНБ АН УРСР, ф. 2, III—5094.

дарними обчисленнями. Неавтентичними вважав він і деякі інші документи князя, але вказував, що «грамота князя Льва Даниловича заслуговує уваги передусім тому, що це є перший і найдавніший документ з багатьох підроблених і приписаних цьому князеві грамот»⁹⁴. На основі аналізу змісту та вивчення інших ознак грамоти А. Петрушевич визначив неавтентичною грамоту Романа Галицького, якою князь мав дарувати Києво-Печерському монастиреві Забудецьку землю⁹⁵ (вперше про це йде мова уже в 60-х роках XVIII ст.⁹⁶), а також привілей, що стосувалися появи вірмен і караїмів на українських землях⁹⁷. Дещо пізніше історик спеціально вивчав питання автентичності грамот князя Льва Даниловича⁹⁸.

У другій половині 30—40-х років XIX ст. не припиняється дослідження галицько-волинських грамот. Й. Фойгт використовував грамоти князя Юрія Тройденевича (1327 р.), старости Руської землі Дмитра Дядька (Дедька) (1341 р.) для підтвердження зв'язків Галицько-Волинського князівства з німецьким орденом⁹⁹. Цьому ж автору належить публікація грамот Льва і Андрія Юрійовичів (1316 р.), Юрія Тройденевича (1325, 1327, 1334 рр.)¹⁰⁰. Уперше Й. Фойгт публікує грамоту Дмитра Дядька (Дедька) з 1341 р.¹⁰¹

Незважаючи на закиди щодо недостовірності грамот князя Льва Даниловича, їх дослідження продовжувалось. Основою цього залишалась і надалі їх незаперечна давність. Якщо час створення окремих з них не збігався з датами, а також з роками життя осіб, згаданих у них, то поява грамот у тому вигляді, що вони дійшли, трактувалася як явище, близьке за часом до вказаного у документі. В. Мацейовський¹⁰² опублікував привілей князя Льва Даниловича монастиреві Спаса на будівництво церкви і села на березі Дністра (1292 р.), додаючи до нього відповідний коментар. Як доказ існування в Давній Русі десятичної данини Я. Поцей повністю наводить текст грамоти князя Льва Даниловича на село Страшевичі¹⁰³. У зв'язку з виданням Іпатіївського літопису з'яв-

⁹⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 178, арк. 2.

⁹⁵ *Петрушевич А.* О начатках..., с. 107.

⁹⁶ ЛНБ АН УРСР, ф. 3, спр. 1286, арк. 19.

⁹⁷ *Петрушевич А.* Обзор важнейших политических и церковных происшествий в Галицком княжестве с половины XII и до конца XIII века.— *Зоря Галицкая*, 1853, ч. 37, с. 420—422.

⁹⁸ *Петрушевич А.* Пересмотр грамот князю Льву приписываемых.— *Галицкий исторический сборник*. Львов, 1854, вып. 2, с. 81—93, 145—147, 191—192.

⁹⁹ *Voigt J.* Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens. Königsberg, Bd. 4, 1830, S. 405, 580.

¹⁰⁰ *Codex diplomaticus Prussicus*, herausgegeben von *Johann Voigt*. Königsberg, 1843, Bd. 2, p. 154—155, 190—191.

¹⁰¹ *Ibidem*. Königsberg, 1848, Bd. 3, p. 83.

¹⁰² *Maclejowski W. A.* Pamiętniki o dziejach piśmiennictwa i prawodawstwa słowian...— *Pamiętnik II*, Petersburg; Lipsk, 1839, s. 390—393.

¹⁰³ *Pociej J.* Zbiór wiadomości historycznych i aktów dotyczących dziesięcin kościelnych na Rusi. Warszawa, 1845, s. 21.

ляються втретє тексти духовних грамот володимирського князя Володимира Васильовича (1288 р.), а також уставна грамота князя Мстислава Даниловича (1289 р.)¹⁰⁴. У той самий час на сторінках окремих періодичних видань йшлося про грамоту князя Данила Романовича, згідно з якою у 1246 р. у Галичі мали поселятися караїми¹⁰⁵.

У 30—40-х роках XIX ст. з'являються окремі праці, які торкаються грамот XIII — першої половини XIV ст., але вони мали лише суто інформативне значення. До них можна віднести «Історичний нарис про початки василіанських монастирів» Ф. Сярчинського¹⁰⁶ та невідомого автора (за окремими даними А. Бельовського) «Перша прогулянка по Галичині»¹⁰⁷. В останній праці, зокрема, йшлося про грамоти князя Льва Даниловича, що зберігалися у перемишльських архівах, і навіть наводилися тексти окремих грамот, наприклад, грамоти Миколаївському монастиреві у с. Башені, датованої 1274 р.¹⁰⁸ Одночасно деякі документознавчі дослідження, в яких вміщено відомості про галицько-волинські грамоти, мали на той час чітко визначене науково-довідкове спрямування. Інформація про документи в них подавалася науковим коментарем, у якому часто з'ясовувалися питання внутрішньої і зовнішньої критики пам'яток і публікувалися їх тексти. До такого типу праць 20-х років XIX ст. відноситься «Список руських пам'яток» П. І. Кеппена¹⁰⁹. У 1833—1835 рр. виходить «Каталог зводу історичних грамот прибалтійських земель, зокрема Лівонії, Естонії і Курляндії» К. Наперського¹¹⁰. В першій частині цього «Каталога» (1198—1449 рр.) описано п'ять галицько-волинських грамот, які надсилалися в XIV ст. князями німецькому ордену. Це грамоти Льва і Андрія Юрійовичів (1316 р.) та Юрія Тройденівича (1325, 1327, 1334—1335 рр.)¹¹¹. Зміст кожної грамоти подано у вигляді регестової статті. Праця К. Наперського з часом стала своєрідним еталоном для Г. Даниловича при опрацюванні документальних джерел у його «Скарбниці грамот»¹¹². Данилович, однак, ставить ширшу програму інформування як у кількісно-документальному, так і в територіальному відношеннях. Він розглянув

¹⁰⁴ Ипатьевская летопись.— ПСРЛ. Спб., 1843, т. 2, с. 215—225.

¹⁰⁵ Петрушевич А. Обзор..., с. 240.

¹⁰⁶ Starczyński F. Rys historyczny o początkach klasztorów Bazylianckich.— ЛНБ АН УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 3—1087, с. 233, 244.

¹⁰⁷ Pierwsza przejazdka po Galicji [30-ти роки XIX ст.].— ЛНБ АН УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. III—2865.

¹⁰⁸ Pierwsza przejazdka po Galicji (30-ти роки XIX ст.).— ЛНБ АН УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. III—2865, с. 15—17.

¹⁰⁹ Kennen H. Список..., прим. до № 33.

¹¹⁰ [Napiercki C. F.] Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae... Erster Teil (1198—1449), Zweiter Teil (1450—161). Riga; Dorpat, 1833—1835.

¹¹¹ Ibidem, Erster Teil, S. 74, 80—81, 83, 97—88.

¹¹² Danilowicz I. Skarbiec diplomatów... dziejów Litwy, Rusi litewskiej i osciennych im krajów. Wilno, 1860, t. 1.

десять галицько-волинських грамот кінця XIII — першої половини XIV ст. Їх зміст історик здебільшого передавав за допомогою поширених анотацій, використовуючи цитати з документів. Грамоти князів Володимира Васильовича і Мстислава Даниловича (1288¹¹³ і 1289 рр.), Льва Даниловича (1292 р. для Онуфрійського монастиря у Лаврові; 1301 р. — для кафедрального собору в Крилосі) опубліковані повністю або з незначними скороченнями¹¹⁴. Окремі з них уперше перекладалися польською мовою. У «Скарбниці грамот» описані також документи князів Льва і Андрія Юрійовичів (1316 р.), Юрія Тройденевича (1325, 1327, 1334 і 1335 рр.) та старости Руської землі Дмитра Дядька (Дедька) в 1341 р.¹¹⁵

Близькою до «Скарбниці грамот» за характером опису документів є праця О. Востокова¹¹⁶. Проте історик, коли йшлося про галицько-волинські грамоти, використовував лише їх списки, які в перші десятиліття XIX ст. були надіслані М. Румянцеву¹¹⁷ різними кореспондентами. О. Востоков умістив в «Описі» ряд уривків або повних текстів грамот, зокрема князів Романа Галицького та Льва Даниловича¹¹⁸, а про деякі тільки згадував.

У джерелознавчих опрацюваннях галицько-волинських грамот брали участь дослідники Галичини. Під ідейно-естетичним впливом передової суспільної думки в Росії і на Україні, нової української літератури¹¹⁹ у Галичині поштовпувався розвиток освіти, визрівала ідеологічна основа і політична програма національно-визвольного руху. Велику роль у цьому відіграло загальнослов'янське відродження народів Австрійської імперії, контакти вчених Галичини з ученими Росії, Чехії, Словаччини та інших країн. У 1839 р. М. Погодін писав: «Русини, які до цього часу немовби не існували, імені яких не було чути... тепер проголошують своє ім'я, займаються своєю історією, тобто руською історією, записують свої легенди, друкують пам'ятки, збирають пісні, досліджують діалекти, словом, починають свою власну особливу літературу...»¹²⁰. Подією в культурному житті Галичини став вихід у світ альманаху М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького «Русалка Дністровая», який нагадував героїчне минуле давньоруських часів, а в розділі «Старина» вміщував тексти документів¹²¹. Окремо галицько-волинські грамоти XIV—XV ст. переписував і опрацьовував І. Вагилевич¹²².

¹¹³ У публікації грамоти 1286 р.

¹¹⁴ *Danilowicz I. Skarbiec...*, s. 122—123, 125, 128, 134—135.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 145, 163, 168, 173, 174, 182.

¹¹⁶ *Востоков А. Описание...*, с. 114—116.

¹¹⁷ ДБ СРСР ім. В. І. Леніна, ф. 256, спр. 19.

¹¹⁸ *Востоков А. Описание...*, с. 114—116.

¹¹⁹ *Пашава Н. М., Стеблій Ф. И. Украинцы. — У кн.: Освободительное движение народов Австрийской империи. М., 1980, с. 224—228.*

¹²⁰ *Погодин М. И. Соч. М., 1874, т. 4, с. 20.*

¹²¹ *Русалка Дністровая, 1837, с. 121.*

¹²² ДБ СРСР ім. В. І. Леніна, ф. 231/V, спр. 25, арк. 4; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2504, арк. 7; ЛНБ АН УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. II—2411/3.

Слід підкреслити, що дослідник, ставши дещо пізніше співробітником львівського міського архіву, перший на Україні склав регестивний каталог документів, до якого включив підтвержені королями княжі грамоти. Приблизно у той час він скопіював і підготував до друку близько 1200 документів XIII—XVIII ст., які частково були використані в «Додатках до газети Львівської» та багатотомній публікації «Акти гродські і земські»¹²³.

І. Вагилевич вивчав також переклади давніх документів, у тому числі й грамоту князя Льва Давидовича Миколаївській церкві у Львові¹²⁴, перекладену з «руської» на латинську мову. У той самий час грамоти князя Льва Даниловича публікує Й. Левицький¹²⁵. Дещо пізніше з'явилася окрема розвідка В. Левицького про дарчу грамоту Льва Даниловича домініканцям у Львові. Дослідник опублікував її текст і на основі вивчення історичної літератури додав до неї широкий дипломатичний коментар, визнаючи грамоту фальсифікатом пізнього середньовіччя. Праця В. Левицького є однією з перших такого типу досліджень з дипломатики на західноукраїнських землях¹²⁶. На початку 50-х років ще більш ґрунтовну розвідку присвячує цій грамоті А. Петрушевич¹²⁷. Проте чи не найбільший вклад в опрацювання писемних пам'яток у першій половині XIX ст. у Галичині здійснив Д. Зубрицький. Першою працею, в якій дослідник використав давні грамоти, був «Нарис історії українського народу в Галичині». В «Додатку» до книги опубліковано грамоти князя Льва Даниловича Спаському монастирю на села Страшевичі та Созань, Миколаївській церкві у Львові та Онуфріївському монастирю у Лаврові¹²⁸. Галицько-волинські грамоти історик використав і в другому, російському виданні цієї книги. У доповненнях до книги «Вірогідні папери» Д. Зубрицький повторив публікацію документів, які було вміщено раніше в «Додатках» до «Нарису...», вніс при цьому певні зміни, а саме: замість грамоти Миколаївській церкві у Львові подав текст грамоти кафедральному собору в Крилосі¹²⁹. Крім того, Д. Зубрицький включив в книгу грамоти польських королів, у яких згадувалися княжі документи, наприклад грамоту короля Сигізмунда I 1535 р.¹³⁰

Протягом 40-х років, докладно вивчивши документальні фонди Львова, Д. Зубрицький систематично надсилав опрацьовані доку-

¹²³ Дем'ян Г. Іван Вагилевич — архівіст. — Архіви України, 1971, № 3, с. 42—50.

¹²⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 178, арк. 2.

¹²⁵ Левицький Й. Грамматика..., с. 2—5.

¹²⁶ L[ewicki] В. Dyplom księcia halickiego Lwa (Leona) Daniłowicza z roku od stworzenia świata 6788, a od narodzenia Chrystusa 1270. — BZO. Lwów, 1843, t. 8, s. 147—153.

¹²⁷ [Петрушевич А.]. О чудотворной иконе... — Зоря Галицкая, 1851, № 56—57.

¹²⁸ Zubrzycki D. Rys..., s. 2—3, 10—19.

¹²⁹ Зубрицький Д. Критико-историческая повесть..., с. 2—6.

¹³⁰ Там же, с. 2—6 и др.

менти для публікації М. Погодіну, О. Бодяньському, М. Максимовичу та в Археографічну комісію до Москви¹³¹. В окремих паке-тах, як на це вказується у листі до М. Погодіна від 5 (17) червня 1847 р., був пересланий список давнього документа: «1266—1301, Льва князя Галицького»¹³². У результаті в 1846 р. в «Актах, які відносяться до Західної Росії»¹³³, з'явилися документи, опрацьовані Д. Зубрицьким, а в 1848 р. близько 90 документів з архівів і бібліотек Галичини — в «Додатку до зібрання історичних актів»¹³⁴. У цьому виданні опубліковано грамоту галицько-волинського князя Андрія Юрійовича торунському магістрату з 1320 р.¹³⁵

У 1847 р. Д. Зубрицький підготував також окрему двотомну збірку грамот з історії Галичини (1105—1506 рр.) під назвою «Кодекс документів Галичини»¹³⁶, але, не отримавши на видання коштів, у 1850 р. переслав цю збірку до Москви, в Археографічну комісію. А. Куник у редакційному висновку високо оцінив збірку і рекомендував видати її окремою книжкою¹³⁷. У 1852 р. збірка документів Д. Зубрицького, до якої увійшло 110 документів за 1105—1405 рр., з'явилася в сигнальних примірниках. Тиражне видання з невідомих причин, як твердить А. Лаппо-Данилевський, у світ не вийшло¹³⁸. У збірку вперше було включено дарчу грамоту князя Льва Даниловича братаничам Тутенію і Мойжику на с. Добаневичі, грамоту польського короля Казимира III в 1352 р., в якій згадується привілей князя Льва Даниловича німецькій родині мельників і купців на млин у Львові і с. Малі Виняки, та грамоту 1361 р. того ж короля Ходкові Бибельському, якою підтверджувалося право його власності на села і земельні угіддя, надані князем Львом Даниловичем¹³⁹. Раніше грамота з 1352 р. була використана в «Хроніці міста Львова»¹⁴⁰ Д. Зубрицьким. Ряд галицько-волинських грамот дослідник навів у праці «Історія давнього Галицько-Руського князівства», а в «Додатку» до третього тому цієї праці опублікував документи князів Андрія Юрійовича

¹³¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 2505, арк. 1 за., 9, 23, 26, 51 та ін.; Архів АН СРСР, Левіятр. відділ, ф. 133, оп. 1, спр. 458, арк. 1—63.

¹³² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 2505, арк. 32.

¹³³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Спб., 1846, т. 1 (1340—1506), с. 45. Рукописный список грамот, изготовленный Д. Зубрицьким, див.: АЛВІІ АН СРСР, ф. 57, спр. 12, арк. 1—2.

¹³⁴ Supplementum ad Historica Russiae Monumenta... Petropoli, 1848.

¹³⁵ Ibidem, p. 126.

¹³⁶ Codex diplomaticus Galicensis, 1105—1405 [М., 1852].

¹³⁷ Протоколы заседаний археографической комиссии, вып. 3, с. 11, 37, 50; Українсько-руський архів. Львів, 1920, т. 13—14, с. 295.

¹³⁸ Записка А. С. Лаппо-Данилевського з приводу повного видання збірки з коротким аналізом історії її першого видання.— Летопись занятий имп. Археографической комиссии за 1904 г. Спб., 1907, вып. 17, с. 6, 9—11; А. Лаппо-Данилевский. Предварительная заметка.— В кн.: Болеслав — Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований. Спб., 1907, с. 01—011.

¹³⁹ Codex..., Op. cit., p. 25 (N 16), 56—57 (N 42), 80 (N 58).

¹⁴⁰ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa, s. 35.

(1320 р.) та Юрія Тройденевича (1335 р.)¹⁴¹. Підготовлені Д. Зубрицьким тексти грамот відзначаються науковою сумлінністю. Вони нерідко супроводжуються критичними коментарями, що має надзвичайно важливе значення для пізнання розвитку українського джерелознавства у 30—40-і роки XIX ст.

Підсумовуючи викладене, можна відзначити, що у XVIII ст. дослідження і публікація галицько-волинських грамот роблять перші кроки. Спроби вивчення грамот були викликані здебільшого політично-економічними, подекуди й юридично-практичними мотивами. Дослідження провадилися безсистемно, а використання документів було частковим і неглибоким. Це зумовлювалося, з одного боку, загальним процесом суспільно-історичного розвитку, з другого — рівнем розвитку історичних знань і науки взагалі.

Якісно новий етап у дослідженні грамот припадає на першу половину XIX ст. Він характеризувався насамперед пошуками і нагромадженням документів, а в дослідженні їх — поступовим переходом від описового до історично-порівняльного аналізу. У деяких працях засвідчуються елементи критики зовнішніх і внутрішніх ознак грамот, визначення умов створення документів, їх провенієнції, автентичності. З'являються перші спеціальні дослідження грамот як окремого виду актових джерел, формуються прийоми наукової археографії документів, їх анотований та реєстровий описи. Проте в цілому дослідження грамот на той час проводилися переважно у зв'язку з небагатьма темами. Їх кількість, як і загальна кількість праць, у яких розглядаються грамоти, ще не дають підстав твердити про систематичне опрацювання документів.

¹⁴¹ *Зубрицький Д.* История древнего Галичско-русского княжества. Львов, 1855, ч. 3, с. 251—253.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
 АЛВ ІІ АН СРСР — Архів Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР
 АО — Археологические открытия
 Архів АН СРСР — Архів Академії наук СРСР, Ленінградське відділення
 Ленінгр. відділ.
 Архів — Архів Інституту суспільних наук АН УРСР
 ІСН АН УРСР
 ВИ — Вопросы истории
 ДБ СРСР — Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна
 ім. В. І. Леніна
 ДНБ — Державна публічна бібліотека ім. М. Е. Салтикова-Щедрина
 ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
 КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
 КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
 КСИИМК — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР
 КС ОУ и ОАМ — Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного университета и археологического музея
 ЛМУМ — Львівський музей українського мистецтва
 ЛНБ АН УРСР — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка АН УРСР
 МИА — Матеріали і дослідження по археології СССР
 МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
 ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
 СА — Советская археология
 САИ — Свод археологических источников
 ТОДРЛ — Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского дома) АН СССР
 УІЖ — Український історичний журнал
 ЦДІА УРСР — Центральний державний історичний архів УРСР у Львові
 у Львові
 ЦНБ АН УРСР — Центральна наукова бібліотека АН УРСР
 BZO — Biblioteka Naukowego zakładu im. Ossolińskich
 CZKO — Czasopismo księgozbioru publicznego im. Ossolińskich
 CZNO — Czasopismo naukowe od Zakładu Narodowego im. Ossolińskich wydawane
 WA — Wiadomości archeologiczne
 ZOW — Z otchłany wieków
 ZWAK — Zbiór wiadomości do archeologii krajowej

ЗМІСТ

Передмова	3
<i>Ауліт В. В.</i> Населення південно-західного пограниччя Київської Русі (З історії Галицької землі V—X ст.)	4
<i>Рожко М. Ф.</i> Карпатські фортеці доби Київської Русі	12
<i>Шелом'янів-Терський В. С.</i> З історії давньоруського міста Звенигорода (За матеріалами археологічних досліджень)	20
<i>Багрий Р. С.</i> Археологічні дослідження ранньосередньовічного Львова	28
<i>Грабовацький Б. В.</i> Солеварні промисли Прикарпаття в період Київської Русі	35
<i>Петегирич В. М.</i> Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі	39
<i>Цибенко О. П.</i> До питання про візантійські впливи у культурі Київської Русі	46
<i>Яценко Б. І.</i> Князь Ігор у «Слові о полку Ігоревім»	51
<i>Рогович М. Д.</i> Філософські джерела епохи Київської Русі	59
<i>Пікулик Н. Ф.</i> Проблеми моралі в літературних пам'ятках Київської Русі	70
<i>Кашуба М. В.</i> Давньоруські традиції трактування образу жінки та їх продовження на Україні	84
<i>Захара І. С.</i> Історія Київської Русі в оцінці діячів Києво-Могилянської академії	89
<i>Паславський І. В.</i> Кирило-Транквіліон Ставровецький і філософські традиції Київської Русі	92
<i>Мицик Ю. А.</i> Історія Київської Русі у висвітленні українського хроніста XVII ст. Феодосія Софоновича	103
<i>Хомішин М. Я. В.</i> Зиморовач про питання історії Київської Русі і Галицько-Волинського князівства	109
<i>Ісаєвич Я. Д.</i> Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва	113
<i>Купчикський О. А.</i> Дослідження і публікації грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII — першій половині XIX ст.	129
Список скорочень	150

Академия наук Украинской ССР
Институт общественных наук

**КИЕВСКАЯ РУСЬ:
культура, традиции**

Сборник научных трудов

(На украинском языке)

*Затверджено до друку вченою радою
Институту суспільних наук АН УРСР*

Редактор

Н. С. ШАФЕТА

Оформлення художника

К. А. РЯЗАНОВА

Художній редактор

С. П. КВИТКА

Технічний редактор

В. А. КРАСНОВА

Коректори

С. А. ДОЦЕНКО,

Э. П. ШКОЛЬНИК,

П. С. ВОРОДЯНСЬКА

Інформ. бланк № 4791.

Здано до набору 10.03.82.

Підп. до друку 08.08.82. БФ 00714.

Формат 60×90/16. Папір друк. № 1.

Звичайна нова гарн. Вис. друк.

Ум. друк. арн. 9,5. Ум. фарб.-відб. 9,88.

Обл.-вид. арн. 10,85. Тираж 3400 прим.

Зам. 2-78. Ціна 1 крб. 20 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252604, Київ, МСП, Рєшівна, 3.
Київська книжкова фабрика «Жовтєвсь». 252053, Київ, Артема, 25.